Biografie Bulletin. Jaargang 15

bron
Biografie Bulletin. Jaargang 15. Werkgroep Biografie, Amsterdam 2005

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bio001200501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

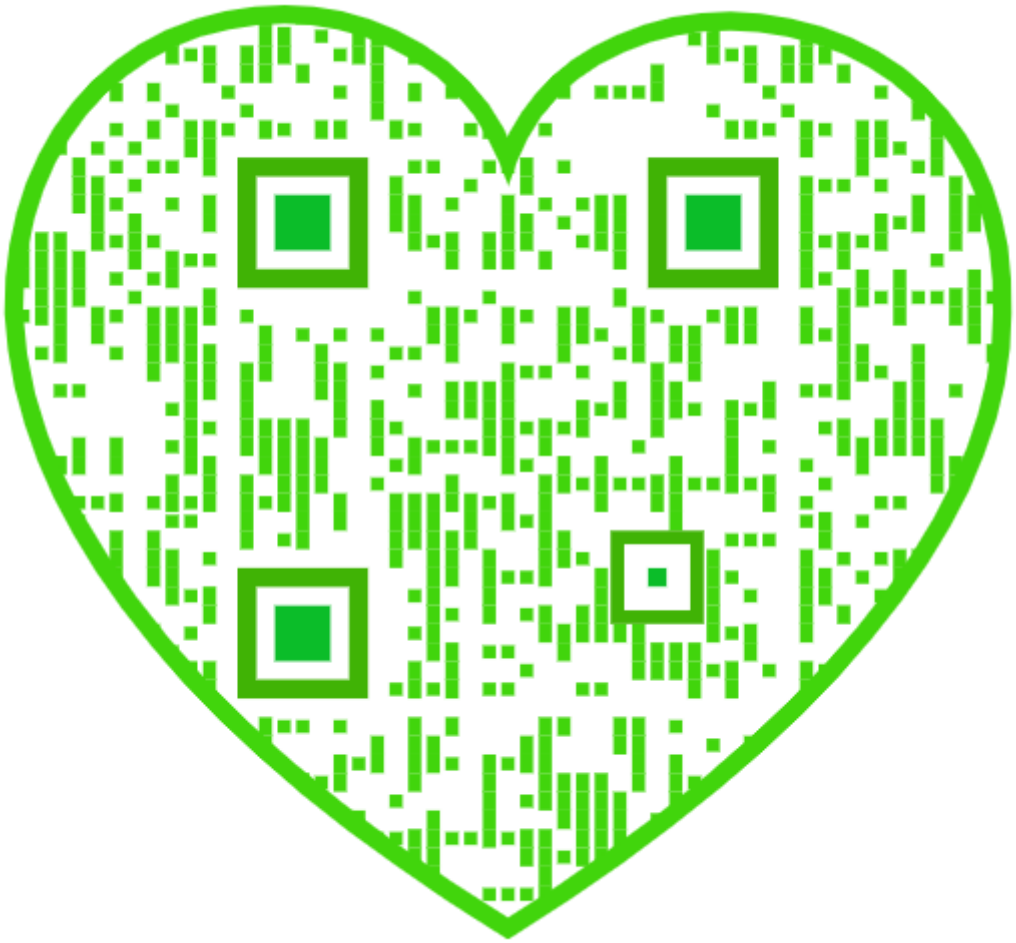

Biografie Bulletin
Voorjaar 2005

De populaire autobiografie
Een veranderlijk genre
Rudolf Dekker

In de discussie over biografie en autobiografie is de laatste tijd meer aandacht gekomen voor wat in het Engels heet *popular biography* en *popular autobiography.* Aan dit subgenre zijn in de recente *Encyclopedia of life writing* diverse artikelen gewijd. Er wordt ook wel gesproken van *celebrity biography*, waarbij de auteur of hoofdpersoon meestal bekend is of soms pas bekend wordt door zijn of haar biografie. De Werkgroep Biografie organiseerde tien jaar geleden voor het eerst een symposium over de populaire biografie. Dat was toen een marginaal genre; men werd aangeraden zulke boeken, of boekjes, te zoeken bij de 'slechtere boeken- en platenzaak'. Hoopgevend was dat er toen inmiddels twee biografen begonnen waren het leven van Herman Brood vast te leggen. Tegenwoordig wordt het genre veel serieuzer genomen, maar marginaal is het nog steeds.

Over een preciezere omschrijving van de populaire biografie lopen de meningen uiteen. In elk geval gaat het in de regel om iconen van de volks- of massacultuur, of om boeken die voor een breed publiek bestemd zijn, de *general reader*; meestal bezit de popbiografie beide kenmerken. Populaire muziek, toneel, film en tv, sport en natuurlijk misdaad zijn goed vertegenwoordigde sectoren.

Hoewel die indruk kan bestaan, dateert het genre niet van vandaag of gisteren. Al in de zeventiende en achttiende eeuw was bijvoorbeeld de criminele biografie een bloeiend genre: kleine boekjes, die verkocht werden tijdens de terechtstelling van aansprekende boeven. De autobiografieën van als man verklede vrouwen en hun avonturen als matroos of soldaat, niet zelden op werkelijke personen gebaseerd, vormden een genre op zichzelf. Hier zien we vroege *ghostwriters* aan het werk, zoals in het geval van Maria van Antwerpen, een vrouw die meermaals als soldaat door het leven ging en in de gevangenis haar verhaal vertelde aan een medegevangene, die het op schrift stelde. Dat was trouwens ook de ontstaansgeschiedenis van de reisavonturen van Marco Polo, en misschien zijn de avonturen van Tijl Uilenspiegel er wel een eerste voorbeeld van geweest.

Wat vorm en inhoud betreft zijn er enkele karakteristieken die in beschouwingen over het genre dikwijls terugkeren: de karakters zijn eendimensionaal en de taal is simpel, dit in tegenstelling tot de serieuze biografie. De popbiografie is het domein van de ghostwriter, want hier gaat het meestal om verhalen 'verteld aan...', of boeken geschreven 'met hulp van...'. De ghostwriter is nodig, meent men, omdat de betreffende, halfgeletterde popmuzikanten of filmsterren zelf geen behoorlijke zin op

papier krijgen, laat staan een foutloze tekst bij een uitgever kunnen inleveren. Ook als er in een popbiografie geen ghostwriter vermeld wordt, hebben er doorgaans naamloze redacteuren aan gesleuteld. De *celebrity* biografie is dus een hybride genre. De inhoud draait meestal om sensatie, seks, onthutsende bekentenissen gecombineerd met opschepperij. De bron is vaak alleen het verhaal van de hoofdpersoon zelf, en als het om een autobiografie gaat is die een weinig introspectief geheel waarin het geheugen niet geproblematiseerd wordt. Ten slotte: de populaire biografie is een commercieel product. Populaire biografieën komen per definitie in grote aantallen op de markt en verdwijnen meestal even snel, want niets is zo vergankelijk als roem. De boeken zelf eindigen vaak zoals ze begonnen: als pulp.

Pistolen Paul

De vraag is natuurlijk: kloppen deze veronderstellingen? Sommige wel, andere niet, zo blijkt bij nadere beschouwing van autobiografieën op het gebied van de popmuziek en van de lichte muziek in het algemeen.

Om bij dat laatste te beginnen: dit soort boeken is niet of nauwelijks in wetenschappelijke bibliotheken te vinden. Men vindt het nog niet de moeite waard ze te verzamelen en te bewaren. Wat dat betreft dringt de parallel met de criminele biografie zich op. Tot ver in de twintigste eeuw was die slechts een verzamelobject voor enkele bibliomanen, wier collecties uiteindelijk aangekocht zijn door onder andere de Koninklijke Bibliotheek, toen deze het belang van 'volksboeken' begon in te zien. Tegenwoordig beschouwen historici deze boekjes als goudmijnen. Ook boekjes over popmuziek krijgen al snel een zeldzaamheidswaarde die omgekeerd evenredig is met hun oplagecijfers. De meeste werden letterlijk kapot gelezen door de fans.

Boekhistorisch krijgt het genre nog weinig aandacht. Wat er in Openbare Bibliotheken te vinden is - met name die in Rotterdam en Haarlem zijn vrij goed voorzien - zou dan ook zorgvuldig bewaard moeten worden. Gelukkig bestaat sinds enkele jaren het Nederlands Popinstituut, dat over een eigen bibliotheek beschikt. Buitenlandse werken zijn nog moeilijker te traceren dan Nederlandse. Wie alleen al de *Penguin Encyclopedia of popular music* doorneemt, vindt tientallen biografieën vermeld, waarvan een groot deel in Nederland onvindbaar is. Bing Crosby's memoires *Call me Lucky* schijnt de eerste popbiografie te zijn geweest die feno-

Gesuh op reis mijn waarde hint/

Uitsnede uit het verhaal over het leven van Greetje van Westfalen, die naar Amsterdam trok om daar haar geluk te beproeven.

menale verkoopcijfers haalde. In 1953 werd het boek als *serial* gepubliceerd in de *Saturday Evening Post,* waarvan de oplage in de eerste week tot 4.800.000 exemplaren omhoogschoot. De journalist die het verhaal optekende ('as told to'), Pete Martin, werd meteen een beroemdheid.[1] Dan de inhoud van deze boeken. Die kan niet worden afgedaan als eenvormig en simplistisch. In een aantal gevallen is er duidelijk een poging gedaan een literair werk te scheppen, en niet zelden met succes. Een vroeg voorbeeld is Woody Guthrie's *Bound for Glory*, het klassieke verhaal van een jeugd in het Zuiden van Amerika, inclusief olie, drank en een rare familie. Een klassieke status heeft inmiddels ook de autobiografie van jazzmuzikant Charlie Mingus, *Beneath the Underdog.* De biografie van Cliff Ridchard, *Wie is Cliff eigenlijk? Het levensverhaal van Cliff Richard door hemzelf verteld* sluit meer aan bij het aloude genre van de bekeringsgeschiedenis en is dan ook uitgegeven door de Amsterdamse Vereeniging tot Verspreiding der Heilige Schrift.

Aan de andere kant kan er sprake zijn van grote originaliteit. Ray Davies' *X-Ray* is een levensverhaal gegoten in de vorm van een zelfinterview, waarbij feit en fictie rond het verleden van zijn band, de Kinks, prachtig verweven zijn. Juist popmuzikanten storen zich weinig aan bestaande tradities en kunnen daarom met vorm experimenteren, zoals de zangeres Cher, die in *The First Time* in elk hoofdstuk een eerste keer uit haar leven onder de loep neemt. Wat taalgebruik betreft neemt het genre eveneens een bijzondere plaats in. Voor taalkundigen kunnen deze boeken belangrijke bronnen zijn voor het jargon of *slang* uit bepaalde delen van de samenleving. Onlangs wees Ewout Sanders op het belang van Albert Mols *Wat zien ik... Gesprekken met Blonde Greet* voor het taalgebruik in Amsterdam in 1965. Een ander voorbeeld uit die tijd zijn de memoires van Pistolen Paul, opgetekend door Martin van Amerongen. Prachtige taal is verder te vinden in Johnny Jordaans *Ze kunnen van me zeggen wat ze willen*, opgetekend door Hans Wieringa.

Afrekening en apologie

De titels van dit soort boeken vormen een verhaal op zichzelf. Vaak zijn ze varianten op titels van hitsongs, waarvan de woorden vervolgens een andere betekenis krijgen. Zangeres Ronnie Spectors noemde haar autobiografie *Be my Baby.* De ondertitel luidt: *How I Survived Mascara, Miniskirts and Madness, or My Life as a Fabulous Ronette.* In feite gaat het boek over hoe zij haar echtgenoot Phil Spector overleefde. De titel van haar boek heeft een diepere lading gekregen sinds Spector vast zit wegens moord op een vriendin.

Tegenover deze originele en lezenswaardige boeken staan massa's boeken die vooral saai zijn, omdat bekende grootheden uit de populaire muziek het liefst zo weinig mogelijk van hun verleden willen prijsgeven. Het hoofdstuk over golf in de autobiografie van Bing Crosby spant de kroon. Interessanter wordt het wanneer er wel inkijkjes in het muzikantenbestaan worden gegeven, zoals door Dr. John the Night Tripper (Mac Rebennack) in *Under a hoodoo moon*, waarin hij vertelt over zijn eerste gitaarlessen. De laatste minuut van elke les draaide zijn leraar, een lokale *wizard*, zich om en speelde een nieuwe *lick.* Wilde de kleine John die ook leren, dan moest hij de volgende week met lesgeld terugkomen.

Soms blijken muzikanten geboren verhalenvertellers te zijn. Hun jeugdjaren zijn dikwijls een bruikbare bron voor histori-

ci. Zo vertelt Eric Burdon, afkomstig uit het arme Noorden van Engeland, over een vriend met een afschuwelijk litteken op zijn voorhoofd. Dat was ontstaan tijdens het toen populaire maar illegale racen met mijnponies door de mijntunnels, waarbij hij niet op tijd voor een balk had gebukt. Meatloaf beschrijft in *To hell and back* zijn jeugd met een alcoholische vader. In Nederland geeft *De zangeres. Het verhaal van mijn leven* van Mary Servaes - De Zangeres Zonder Naam - een mooi tijdsbeeld.

Opmerkelijk vaak is een ander aspect van de autobiografie terug te vinden: de afrekening wegens aangedaan onrecht. De succesvolle Al Kooper (speelde orgel zonder het te kunnen, vandaar zijn unieke *sound* bij Bob Dylan en de Stones) zit het nog altijd dwars dat hij meer dan dertig jaar geleden uit de door hem zelf opgerichte band Blood, Sweat and Tears gegooid werd. Veel popmuzikanten proberen het belang van hun muziek duidelijk te maken of misverstanden uit de wereld helpen. Willie Dixon schreef in *I am the blues*: 'Negenennegentig proces van de mensen die verhalen vertelden over de blues, gaven andere mensen verkeerde ideeën en dit gaf de blues een slechte naam.'

Afrekening en apologie zijn oude thema's in de autobiografie, evenals de bekentenis. Maar binnen de populaire autobiografie is dat laatste een nieuw fenomeen. Een voorbeeld is *If only*, de autobiografie van Spicegirl Geri Halliwell, waarin zij vertelt over haar gevecht tegen boulimia.

Een bijzonder aspect van memoires uit de wereld van het amusement is het spel met het dubbelleven, dat op het podium en dat daarbuiten. Dat wordt ook in boektitels uitgebuit. De impresario Bill Graham gaf zijn memoires een voor de handliggende titel: *Bill Graham presents 'My life'* (met Robert Greenfield, 1992). Soms leidt het dubbelleven tot twee aparte autobiografieën, zoals in het geval van de café-eigenaar René uit de tv-serie *Allo, allo*: de één vertelt het verhaal van zijn tv-persoonlijkheid, de andere van zijn privé-persoonlijkheid.

Een nieuwe stap naar een hogere status van de populaire autobiografie is gezet door Bob Dylan, die onlangs zijn herinneringen publiceerde. Ze kregen uitvoerig aandacht in bladen als de *New York Times* en de *Times Literary Supplement.* Recensenten wijzen op het vernieuwende van Dylans biografie: Dylan stoort zich niet aan de regels van het genre en haalt liever herinneringen op aan een onbeduidende platensessie dan aan de beroemdheden uit de jaren zestig (waarover Al Kooper in zijn *Backstage passes. Rock and roll life in the sixties* juist wel schrijft), omdat hij zich die sessies beter kan herinneren. Interessant is ook de verstoorde relatie met zijn biograaf Howard Sounes. Toen de biografie bijna af was, verscheen deze zonder Dylans medewerking als *Down the highway.* Misschien heeft Dylan net als in de popmuziek hiermee een nieuw tijdperk ingeluid. Wanneer beroemdheden zelf hun autobiografieën schrijven, worden zij hun eigen ghostwriters. Het verhaal blijft dan in eigen hand en de verdiensten stijgen navenant. Zelfspookschrijvers kunnen hun eigen levensverhaal voortdurend bijstellen, iets wat Dylan al vanaf zijn jeugd gedaan heeft. Een recensent gaf zijn bespreking de volgende kop: 'His life is a changin' all the time'. Hetzelfde geldt voor dit genre.

Eindnoten:

1 Voor Nederland maakt de voorgeschiedenis van het genre deel uit van het onderzoek dat Marijke Huisman verricht naar de opkomst van de autobiografie in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw.

Chaos en precisie
Over Golden Earring: rock die niet roest
Maarten Steenmeijer

‘De moeder van alle rockclichés.’ Zo karakteriseert sociologe en rockcritica Deena Weinstein de metafoor die popsterren vaak gebruiken wanneer ze de relatie met hun bandgenoten proberen te omschrijven: ‘We zijn net een familie.’ Het is een uitspraak die je in alle gelederen en alle generaties popmuzikanten hoort, aldus Weinstein. Op één veelzeggende categorie na: de groepen waarvan twee of meer leden écht familie van elkaar zijn, zoals The Kinks, Creedence Clearwater Revival, Dire Straits en Oasis.

Weinstein zegt het niet met zoveel woorden, maar lijkt hiermee te suggereren dat rockgroepen en families twee verschillende dingen zijn. Maar dat is slechts een deel van haar waarheid. Het verband waarin een rockband opereert, aldus de Amerikaanse rocksociologe, lijkt namelijk wel degelijk op de manier waarop een gezin leeft. Rocksterren zijn bijna dag en nacht bij elkaar, vooral tijdens de eerste jaren van hun carrière, wanneer ze de ene na de andere tournee maken om naamsbekendheid op te bouwen en de resterende tijd benutten om nieuwe nummers te schrijven en op te nemen. Rocksterren zijn weliswaar niet van hetzelfde bloed, maar vanwege het vele dat ze gemeen hebben - hun creativiteit, hun passie voor muziek, hun ambitie, hun doorzettingsvermogen, hun muzikale voorkeuren en vaak ook hun sociale achtergrond - zou je ze wel in figuurlijke zin bloedverwanten kunnen noemen.

Waarom houden de meeste rockgroepen het dan toch zo kort vol? Waarom veranderen ze na een paar jaar al van samenstelling of vallen ze uit elkaar? Volgens Weinstein komt dit omdat in rockgroepen de banden tussen de verschillende leden geen vaststaand gegeven is, maar iets wat telkens opnieuw moet worden uitgevonden:

> *Rockbands beginnen vanuit het niets. De meeste groepen waarin we opereren - thuis, op het werk, in onze vrije tijd, in religieuze, politieke en andere verbanden - hebben een model voor de rolverdelingen en de gezagsverhoudingen dat voor elke specifieke groep geldt. Deze structuur is als een patroon die nieuw gevormde groepen in min of meerdere mate kunnen volgen. Bands hebben niet zulke modellen, behalve wat het muziekgenre betreft; welke bandleden zingen, muziek schrijven, zich met de financiën bezighouden, bemiddelen bij meningsverschillen, enzovoort moet elke groep zelf uitmaken.*

Patronen, rolverdelingen en hiërarchieën *zijn* er dus niet, maar *vormen* zich. De onderlinge verhoudingen blijven bovendien voortdurend in beweging, veranderlijk als de artistieke, zakelijke en persoonlijke opvattingen van elk van de leden van de groep zijn. Vooral wanneer het grote succes komt, willen deze veranderingen nogal eens tot afgunst en onoverbrugbare conflicten leiden. Zo was het bijvoorbeeld geen toeval dat Brian Jones de eerste Stone was die opstapte, omdat niet Jagger en Richards maar hij oorspronkelijk het brein achter The Rolling Stones was. Een ander berucht voorbeeld is The Police, die werd opgericht door drummer Stewart Copeland, maar al snel de groep van Sting werd dankzij diens creativiteit en uitstraling. De ruzies die hier het gevolg van waren laaiden steeds hoger op, tot de situatie onhoudbaar werd en The Police luttele jaren na de eerste successen de handdoek in de ring gooide.

De rivaliteit binnen de eigen gelederen is des te problematischer omdat daarop sinds de jaren zestig een soort taboe rust binnen de rockwereld. Volgens een ongeschreven wet opereren rockgroepen sindsdien onder het motto ‘één voor allen, allen voor één’. Zoals Buddy Holly and the Crickets een prototypische naam voor een band uit de jaren vijftig was, zo was The Beatles - overigens vernoemd naar Holly's begeleidingsband - dat voor het daarop volgende decennium. Deze egalitaire filosofie kwam echter al meteen onder druk te staan, omdat popgroepen vanaf toen niet alleen op hun *performance* werden afgerekend, maar ook op de originaliteit en creativiteit van hun repertoire. Deed het er in de eerste jaren van de rockmuziek nauwelijks toe of artiesten of groepen wel of niet hun nummers zelf schreven, vanaf de jaren zestig diende hun werk uit eigen koker te komen. Maar in tegenstelling tot optreden (en alles daaromheen) is schrijven geen collectieve maar een individuele aangelegenheid en daarmee een potentieel gevaar voor de ‘één-voor-allen, allen-voor-één’-gedachte. Binnen een groep zijn er immers vrijwel altijd maar één of twee goede en productieve songschrijvers, die, omdat ze vaak ook de zang voor hun rekening nemen, de blikvangers zijn. De rest is daarmee veroordeeld tot achterhoede en wordt onvermijdelijk tweede keus voor de journalisten, de groupies en de fans. Dat is moeilijk te verteren voor de bandleden die eveneens componeerambities hebben, maar wier liedjes niet goed genoeg zijn of niet passen in de stijl die de groep heeft ontwikkeld. Naast deze artistieke en publieke hiërarchie is er nog een andere belangrijke bron van afgunst: de liedjesschrijvers verdienen per definitie beduidend meer dan hun bandgenoten. Zo zijn er nog wel meer facetten waarover de meningen kunnen verschillen en op grond waarvan sommige bandleden zich gaan onderscheiden van de rest, zoals de aankleding, het imago, de lichtshow, de *setlist*, de promotie en de bedrijfsvoering. Voeg hierbij het gegeven dat ook popmuzikanten in de loop der jaren steeds meer behoefte krijgen aan een échte familie en het zal duidelijk zijn waarom de verhoudingen binnen rockbands zo kwetsbaar zijn.

Veteranen als The Rolling Stones en The Who zijn uitzonderingen die deze regel bevestigen. De bands die nu onder deze namen opereren verschillen hemelsbreed van de groepen die een jaar of veertig geleden geschiedenis maakten. Zo is van de oorspronkelijke bezetting in beide gevallen nog maar de helft over, terwijl het tempo waarin pla-

ten en tournees worden gemaakt tegenwoordig vele malen lager ligt dan een paar decennia geleden. Ik ken eigenlijk maar één echte uitzondering: Golden Earring. Deze groep ontstond in het begin van de jaren zestig als een van de vele imitaties van gitaarbands als The Shadows en speelde toen alleen maar covers. Toen The Beatles op het toneel verschenen, ging het roer radicaal om en werden The Golden Earrings - zoals de band zich toen nog noemde - een beatband die zijn eigen nummers schreef. Net als The Beatles voegden ze zo ongeveer met elke nieuwe single een nieuwe stijl aan hun repertoire toe. Rond 1970 - het jaar waarin The Beatles uit elkaar gingen - nam Golden Earring (zoals de band zich inmiddels was gaan noemen) gas terug door zich voornamelijk tot progressieve rock te beperken, zoals dat toen heette. In 1970 vond ook de laatste personeelswisseling plaats: drummer Sieb Warner, die een jaar eerder de plaats van Jaap Eggermont ingenomen had, werd vervangen door Cesar Zuiderwijk, de drummer van Living Blues. In de jaren zeventig zou de groep weliswaar nog een paar keer worden uitgebreid - eerst met toetsenist Robert Jan Stips en saxofonist Bertus Borgers, later met gitarist Eelco Gelling - maar echte Earrings zijn zij nooit geworden. Daarom is het niet moeilijk te begrijpen dat de groep in 1978 besloot geen andere muzikanten meer in te huren en het definitief bij vier te laten: George Kooymans (zang, gitaar), Rinus Gerritsen (bas, toetsen), Barry Hay (zang, gitaar, dwarsfluit) en Cesar Zuiderwijk (drums).

Met uitzondering van één sabbaticaljaar (2000) heeft de groep de afgelopen vijfendertig jaar onafgebroken in deze samenstelling gewerkt zonder een schaduw van zichzelf te worden. De bandleden schrijven nog altijd nieuw repertoire dat ertoe doet en maken albums die altijd weer anders klinken dan de vorige. Dit alles bij elkaar maakt Golden Earring niet alleen tot een dierbare rockgroep waaraan je ongegeneerd je hart verpanden kunt zonder een beroep te doen op middelbare gevoelens van jeugdsentiment, maar ook tot een band waarvan de geschiedenis haaks staat op alle regels, mechanismen en theorieën die er in het kader van de rockgroep als familieverband ontwikkeld zijn. Je zou het ook zo kunnen zeggen: van alle rockgroepen is Golden Earring de enige waarvan je met recht kunt zeggen dat wat de leden met elkaar hebben ‘net als in een familie’ is.

Hamvraag

Maar Golden Earring *is* geen familie. Golden Earring is een rockgroep. Een uitzonderlijke rockgroep die mij hoe langer hoe meer is gaan intrigeren. Ik ben in de afgelopen decennia steeds vaker naar ze gaan luisteren en keek telkens opnieuw op van de vitaliteit, de inzet en het plezier waarmee ze speelden, jaar in jaar uit. Hoe kan dat? vroeg ik me af. Hoe kan een groep die volgens de wetten van de rockindustrie allang uit elkaar had moeten vallen of een karikatuur van zichzelf had moeten zijn, het nog altijd zo goed doen?

Die vraag haakte zich steeds dieper in mij vast. Zo diep dat ik er een boek over wilde schrijven. Een boek dat het fenomeen Golden Earring zoals dat nu functioneert in kaart zou brengen en dus niet zou gaan over dat waarover het altijd gaat als het over Golden Earring gaat: het verleden.

Een dergelijk boek bestond nog niet. Ik ken althans geen enkel boek waarin de vraag centraal staat hoe een popgroep op leeftijd nu precies reilt en zeilt, ter-

wijl dat naar mijn idee een heel interessante vraag is met van geval tot geval een ander antwoord. Waarom spelen de Stones nog steeds? Antwoorden als ‘voor het geld’ of ‘uit ijdelheid’ zijn of onzin, of te gemakkelijk. Er moet veel meer aan de hand zijn binnen de gelederen van de Engelse rockveteranen. En waarom spelen The Pretty Things nog steeds, om een andere Britse groep te noemen die al zo'n veertig jaar bestaat maar die daar niet veel meer dan een droge boterham aan heeft overgehouden? Waarom verzamelen zanger Phil May en gitarist Dick Taylor steeds maar weer nieuwe bassisten, gitaristen en drummers om zich heen om daarmee wéér allerlei obscure zaaltjes af te struinen? Ik heb maar één boek gelezen dat aan dit onderwerp raakt, *Where Are You Now, Bo Diddley?* van Edward Kiersh, een kloeke verzameling interviews met vierenveertig popsterren die ooit in het middelpunt van de belangstelling stonden, maar daarna uit het zicht verdwenen zijn. Het boek maakt duidelijk dat ouder worden in de popmuziek een hele klus is. Op een enkele slimmerik als Peter Asher na, die na het uiteenvallen van het jaren zestig duo Peter & Gordon in de jaren zeventig de drijvende kracht achter Linda Ronstadt werd en later een paar grote hits voor zangeres Cher produceerde, zijn bijna alle geïnterviewden verwikkeld in een gevecht met een onmogelijke tegenstander: de gevierde rockster die ze ooit waren.

Het boek dat ik wilde schrijven zou niet gaan over uitgerangeerde, gefrustreerde, megalomane of omgeschoolde popsterren, maar over muzikanten die nog midden in de rock 'n' roll staan. Een ander essentieel verschil met *Where Are You Now, Bo Diddley?* is dat ik niet over *individuen* zou schrijven, maar over een *groep.* Wat die vier met elkaar hebben, wat die vier met elkaar doen, hoe ze dat voor elkaar krijgen: daar ging het mij om.

Een duidelijk voorbeeld had ik dus niet. Vervelend vond ik dit niet. Integendeel: dat stimuleerde me juist en gaf me een prettig gevoel van ongebondenheid. Maar het stelde me natuurlijk wel voor een moeilijke vraag: hoe zou het boek er precies uit moeten gaan zien? En hoe zou ik te werk gaan? Wat dit laatste betreft wist ik in elk geval wat ik *niet* wilde. In de eerste plaats wilde ik niet een biografie in de eigenlijke zin van het woord schrijven, dus niet het verhaal van de geschiedenis van de groep. Niet omdat ik dat niet leuk of nuttig zou hebben gevonden, want een biografie van Golden Earring bestond nog niet (en bestaat nog altijd niet). Ruim tien jaar geleden was hiertoe wel een poging ondernomen door *Oor*journalist en goede Earringbekende Pieter Franssen. Het resultaat was *Haags(ch)e bluf*, dat ik destijds met gemengde gevoelens heb gelezen. Enerzijds wilde ik natuurlijk *alles* weten over een onderwerp dat me lief was maar anderzijds stoorde het mij dat *Haags(ch)e bluf* de groep geen recht deed. Alles aan het boek maakte de indruk van haastwerk: het gebrek aan structuur, het ontbreken van een visie, de belabberde manier waarop het is geschreven. Dat ik desondanks geen biografie wilde schrijven, had verschillende redenen. In de eerste plaats zou een biografie het beeld bevestigen dat ik juist wilde bestrijden: dat van een groep die eigenlijk al verleden tijd is. In de tweede plaats wist ik dat de groep een broertje dood heeft aan herdenkingen en andere vormen van omzien, zodat ik met mijn idee van een portret waarschijnlijk meer kans zou maken op medewerking dan met een plan voor

Foto uit *Golden Earring. Rock die niet roest* Foto: Kees Tabak

een biografie. En zoveel was zeker: de medewerking van de groep kon moeilijk worden gemist, wat voor boek ik ook zou schrijven.

Daarmee waren de hamvragen nog niet beantwoord: hoe zou dat boek eruit moeten zien? En wat zou de beste aanpak zijn? Dat wilde ik weten, voordat ik serieus aan de slag zou gaan. Daarvoor waren een aantal redenen. Ik kon mij in verband met mijn leven - volle baan, druk gezin - niet de luxe veroorloven van een *trial-and-error*-aanpak. Niet onbelangrijk was ook dat wanneer ik precies wist wat ik wilde, ik de Earrings niet vaker zou hoeven lastig te vallen dan nodig was. Dat leek me wel zo handig, omdat ik, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Pieter Franssen, geen goede Earringbekende was en geen reputatie had binnen de popjournalistiek. Met andere woorden, ik zou dus zo ongeveer vanuit het niets het vertrouwen van de groep moeten zien te winnen. Maar ik had één strohalm: het hoofdstuk over Golden Earring dat ik in 2000 voor *Acht dagen in de week* had geschreven, een boek met tien lange, hartstochtelijke maar ook kritische brieven - in feite essays, zoals meer dan één recensent opmerkte - van een fan aan tien van zijn levenslange popidolen. Via Rob Gerritsen, de manager van de Earring, had de uitgeverij geprobeerd Barry Hay ertoe te verleiden het eerste exemplaar van het boek in ontvangst te nemen. Dat ging bijna mis. Gerritsen, die zijn taak om de Earrings te vrijwaren van flauwekul serieus opvat, wilde er niet aan, maar polste voor alle zekerheid Hay toch maar even. De Earringzanger, altijd in voor iets nieuws, zei niet onmiddellijk nee, maar wilde het stuk eerst lezen voordat hij een beslissing nam. Een paar dagen later meldde hij via zijn mobiele telefoon dat hij naar Amsterdam zou komen om te vertellen wat hij dacht toen hij het stuk las. ‘Wat

dacht je dan?' vroegen ze op de uitgeverij. Hay: 'Ik dacht: Die Steenmeijer is een klootzak, maar hij heeft wel gelijk.' Dit compliment was het eerste goede nieuws uit de Earringgelederen.

Het tweede goede nieuws kwam een paar maanden later, toen Rob Gerritsen de uitgever opbelde om verslag te doen van zijn enthousiasme voor de Earringbrief uit *Acht dagen in de week*, waaraan hij bij het uitlaten van de hond eindelijk toe was gekomen. Het derde goede nieuws kwam een paar maanden later, toen Rinus Gerritsen, de bassist van de Earring en de broer van Rob, zich erover verbaasde dat ik de verhoudingen binnen de groep zo goed getroffen had zonder hen persoonlijk te kennen. Dat vertelde hij me begin 2001 in Leiden, een uur voordat het eerste Earring-optreden na het sabbaticaljaar zou plaatsvinden. Intussen had er een paar weken eerder op de uitgeverij een ontmoeting met de manager plaatsgehad in verband met de plannen voor het boek. Dat gesprek was uitgemond in een tweetal afspraken: eerst zou ik naar het optreden in Leiden gaan om kennis te maken, daarna zou ik op een van de maandelijkse groepsvergaderingen komen om concrete afspraken voor interviews te maken.

Het liep bijna allemaal anders dan afgesproken en verwacht. De enige die ik die avond in Leiden sprak was Rinus Gerritsen. De rest was te druk met van alles en nog wat. En van een bezoek aan een groepsvergadering is het nooit gekomen. In die maandelijkse traditie was de klad gekomen, begreep ik na diverse vergeefse pogingen om via de manager een afspraak te maken.

Langzaam maar zeker dreigde de klad ook in het project te komen. In Leiden had Rinus Gerritsen me al verteld dat een aantal leden van de groep nogal huiverig was voor pottenkijkers. Later gaf zijn broer Rob me te kennen dat de tijd er nog niet rijp voor was, zo snel na het sabbatical. De ingelaste rustperiode was voorafgegaan door een aantal stressvolle jaren waarin de groep te hard gewerkt had, met alle interne spanningen van dien. Golden Earring was, zo leek het, op zoek naar een nieuw evenwicht, een nieuw werkritme.

Suffen met een doel

Een geluk bij een ongeluk was dat ik korte tijd later ook op zoek was naar een nieuw evenwicht, een nieuw werkritme, omdat ik van baan veranderd was en naar een andere stad zou verhuizen. Maar het Earringboek liet me niet los. Integendeel: hoe druk ik het ook had, ik was er altijd op de een of andere manier mee bezig. Thuis werd de muziek van de Earring gedraaid met een frequentie die bijna tot sancties van mijn huisgenoten leidde. De verloren kwartiertjes van de werkweek struinde ik het internet af, waar ik op de gekste plekken een schat aan materiaal vond. Zo creëerde ik, zonder voorbedachte rade, een klimaat waarin het suffen-met-een-doel goed gedijt, met als gevolg een lange periode waarin er bijna geen dag voorbijging of ik had wel ergens op een papiertje een nieuw ideetje voor het boek opgeschreven. Ook kwam het steeds vaker voor dat ik 's nachts al druk in gesprek was met de Earrings en het boek aan het schrijven was.

Deze onvrijwillige pauze is, denk ik, van doorslaggevende betekenis geweest voor de vorm en de inhoud die het boek uiteindelijk gekregen heeft. Want tussen de drukke

bedrijven van een nieuw huis, een nieuwe stad en een nieuwe baan door, herschikten de contouren van het boek zich langzaam

maar zeker tot de structuur waaraan nadien niet meer gesleuteld hoefde te worden. Vanuit de centrale vraag - waarom vormen die vier middelbare mannen nog altijd zo'n vitale rockband met elkaar? - had ik tien onderwerpen of facetten bedacht die uitgesplitst konden worden in een flexibel veelvoud van vragen:

1. de bühne (organisatie van de optredens)
2. het publiek
3. traditie (betekenis en functie van het oude repertoire)
4. vernieuwing (het schrijven van nieuwe nummers)
5. vriendschap
6. zijlijnen (de functies van de projecten van elk van de vier leden naast de Earring)
7. het bedrijf
8. discipline (fysiek; mentaal)
9. Amerika (de betekenis van Amerika voor de Earring nu)
10. Nederland (de betekenis van Nederland voor de Earring, de betekenis van de Earring voor Nederland)

Over deze tien onderwerpen waren me in de loop van de lange wachttijd niet alleen allerlei vragen te binnen geschoten, maar had ik ook allerlei gedachten en ideeën gekregen, die samenklonterden tot een visie, een theorie, een serie hypothetische antwoorden. Je zou het ook zo kunnen zeggen: het boek was naar mijn gevoel eigenlijk al geschreven voordat het geschreven was.

Ook voor de volgende stap kwamen de tamelijk vastomlijnde en gedetailleerde ideeën over de vorm en de inhoud van het boek goed van pas. Ik had nu namelijk niet alleen een helder, fijnmazig en strak stramien voor het boek, maar ook voor de gesprekken die ik met de manager en met elk van de vier Earrings voeren wilde. Zo kon ik meteen ter zake komen, wat me een pluspunt leek in verband met de reserves ten aanzien van het project bij sommige leden van de groep.

Intussen was er zoveel tijd voorbijgegaan dat de Earring en hun manager waarschijnlijk allang vergeten waren dat er iemand rondliep met plannen voor een boek. En intussen had ik het nog altijd erg druk met mijn niet meer zo nieuwe baan. Maar ik bleef denken en dromen over het boek.

De aanleiding om ten slotte de koe bij de hoorns te vatten was het nieuws dat er begin 2003 een nieuwe cd van de Earring zou verschijnen, *Millbrook U.S.A.* Toen ik dat bericht in de herfst van 2002 las, dacht ik: over een paar maanden hebben ze vast en zeker de handen vol aan de promotie van de nieuwe cd en daarna zijn mijn plannen misschien wel overrijp geworden. Hoogste tijd dus, zei ik tegen mezelf, voor een definitieve beslissing: of ik doe het nu of ik doe het nooit.

De keuze was niet moeilijk, tijd of geen tijd. Ik trok de stoute schoenen aan en belde Rob Gerritsen. Tot mijn opluchting wist hij nog wie ik was en leek hij niet onwelwillend te staan tegenover een doorstart van het project. Na wat heen en weer gebel en gemail kwamen we tot een concrete afspraak: vrijdag 14 februari 2003 rond zes uur in de schouwburg van Arnhem, Musis Sacrum, waar de groep die avond een concert zou geven. Daar zou ik hem kunnen interviewen en vervolgafspraken kunnen maken met de Earrings. Die wilde ik graag apart spreken, omdat groepsgesprekken

naar mijn verwachting weinig nieuws zouden opleveren en de groep te veel de kans zouden

geven zich tot de gebruikelijke grappen en grollen te beperken.

Toen ik op de afgesproken tijd en de afgesproken plaats naast Rob Gerritsen aan de tafel schoof waaraan een aantal leden van de crew zaten, gebeurde er iets waar ik helemaal niet op had gerekend: de manager keek weinig vrolijk voor zich uit en zei geen woord. De vragen die ik ijlings bedacht om het ijs te breken sorteerden vrijwel geen effect. Gelukkig kwam een van de dames van de cateringdienst van de Earring langs om te vragen of ik misschien wat eten wilde.

De maaltijd verliep verontrustend rustig. Een echt gesprek bleek alleen mogelijk met de buurman aan mijn andere kant. Toen de borden leeg waren vroeg ik Rob Gerritsen wanneer we het interview zouden kunnen doen. Dat kon meteen, en we trokken ons met z'n tweeën terug in een van de kleedkamers van het gebouw. Daar was de manager plotsklaps een en al openhartigheid. Na afloop verzekerde hij me dat ik hem altijd bellen kon en dat ik dan altijd een eerlijk antwoord zou krijgen. En of ik misschien bij het optreden van vanavond wilde zijn?

Het concert was uitverkocht, maar Gerritsen improviseerde een zitplaats naast het mengpaneel en vertrok naar huis. Daar ging mijn contactpersoon! Hoe nu verder? Het kwam goed uit dat ik mijn jas achter het podium had laten hangen, zodat ik na het optreden in elk geval nog een keer terug moest naar de kleedkamers. Daar raakte ik aan de praat met Rinus Gerritsen, die tot mijn aangename verbazing nog wist van *Acht dagen in de week* en onze ontmoeting in Leiden twee jaar eerder. Het werd een lang gesprek, dat ongeveer een maand later bij Gerritsen thuis vervolgd werd. Dat was een euforisch stemmende start van het veldwerk. Maar daarmee was ik er nog niet. Nog lang niet zelfs, zoals ik ondervond. De manager mocht dan de deur hebben opengezet voor dit project en zijn broer mocht mij dan hebben getrakteerd op een paar lange, openhartige gesprekken, maar daarmee wist ik mij niet zonder meer van de medewerking van de andere drie Earrings verzekerd. Zo werkte het niet. Ik moest van elk van hen apart het vertrouwen zien te winnen. Dat maakte het organiseren van de interviews even onvoorspelbaar als spannend, al tekende zich op een gegeven moment wel een patroon af. Met elk van de vier was er eerst een interview in de lummeltijd tussen de soundcheck en het optreden, en daarna een of twee ontmoetingen bij hen thuis. In alle gevallen waren de afspraken voor de gesprekken thuis een stuk punctueler geregeld dan de ontmoetingen rond de bühne.

Veldwerk

Deze combinatie van nonchalance en stiptheid, van chaos en precisie, van laconiekheid en doelgerichtheid bleek een wezenlijk onderdeel van de Earring-mentaliteit te zijn. Of het nu om afspraken of repetities gaat, optredens, opnames of promotieactiviteiten: echt zakelijk wordt het nooit. Dat bleek ook nog eens in de eindfase van het boek. Niemand had inzage gevraagd in mijn tekst, laat staan dat er was gesproken over een eventuele autorisatie. Ik vond het zelf echter wel zo prettig om het manuscript voor te leggen aan de vier Earrings en hun manager, in de hoop dat ze het alle vijf goed zouden lezen. Ik verwachtte dat één, hooguit twee leden van de groep het helemaal zouden lezen.

Die verwachting leek uit te komen. Vóór het verstrijken van de termijn had Rinus Gerritsen mij een kort mailtje

gestuurd met een paar kleine dingetjes, terwijl zijn broer Rob mij had laten weten dat hij niet blij was met een passage over het afrekenen van de gages bij elektrische concerten. De overige drie hadden niet gereageerd.

Een week of twee later belde Barry Hay me ineens op. Hij was op weg naar een optreden in België en maakte van de gelegenheid gebruik om nog wat actuele gegevens voor het boek door te geven en me op een kapitale fout te wijzen: in tegenstelling tot wat ik had geschreven en wat alom wordt beweerd, verft hij zijn haar *niet.* Korte tijd later kwam er een mailtje van George Kooymans, die het manuscript toch maar was gaan lezen en me daarna bijna van dag tot dag op de hoogte hield van zijn bevindingen. Dat heeft mij voor een paar stomme fouten behoed en het boek één korte passage gekost. En op de valreep belde Cesar Zuiderwerk me op om niet alleen zijn waardering voor het manuscript uit te spreken, maar ook een grote en een kleine fout uit het manuscript te vissen. Michel van Dijk, de zwaar verslaafde ex-zanger van Les Baroques en Alquin die zo'n jaar of vijfentwintig geleden een plaat had gemaakt met Rinus Gerritsen, was *niet* dood. En Kooymans en Hay hadden die ene keer dat ze heroïne hadden gebruikt het spul niet gespoten maar gesnoven.

De combinatie van nonchalance en precisie was niet het enige dat me verraste in de loop van mijn veldwerk. Zo keek ik op van het verhaal van Rinus Gerritsen over de rampzalige financiële situatie waarmee de Earring zich in de tweede helft van de jaren tachtig geconfronteerd zag vanwege de torenhoge schulden die de groep door hun Amerikaanse avonturen had opgebouwd. Terwijl op het podium alles botertje bij de boom leek te zijn, konden drummer Cesar Zuiderwijk en hij in die periode zelfs geen gas, water en licht meer betalen. Niet minder verrassend was de ontdekking dat het dankzij het simpele idee van de bassist om naast elektrisch ook *unplugged* (= semi-akoestisch) te gaan spelen, toch nog goed kwam met de financiën van de groep. Sterker nog: vanaf dat moment zijn ze eigenlijk pas goed gaan boeren. Hoe dan ook, in grote lijnen bleek het verhaal dat ik van tevoren had bedacht te kloppen en vervulden de gesprekken de functie die ik ze had toebedeeld: ze stoffeerden en meubileerden het huis dat er al stond.

Het spreekt vanzelf dat de nog geen honderdtachtig bladzijden die *Rock die niet roest* telt niet het hele Earring-verhaal vertellen. Natuurlijk had ik een ander boek kunnen schrijven. Natuurlijk had ik dieper in de geschiedenis van de groep kunnen duiken, maar dan was het resultaat toch meer een biografie dan een portret van een speciaal carrière-remoment geweest. Natuurlijk had ik kunnen inhaken op de irritaties en het oud zeer die zo nu en dan de kop opstaken tijdens de gesprekken, maar het was mijn bedoeling om niet de zwakke maar de sterke kanten van de groep voor het voetlicht te brengen. Natuurlijk had ik ook gesprekken kunnen voeren met fans, met leden van de crew en met de vrouwen, vrienden en bekenden van de groep, maar dat zou naar mijn gevoel weinig hebben toegevoegd aan het verhaal dat ik vertellen wilde. En natuurlijk had ik nog veel meer gesprekken met de bandleden voeren kunnen, maar dat zou naar mijn gevoel vooral meer van hetzelfde hebben opgeleverd en wellicht ook tot irritaties bij hen hebben geleid.

Hieruit mag evenwel niet worden afgeleid dat ik blij en opgelucht was toen ik

het boek afhad. Alles behalve dat. Als ik had kunnen kiezen, had ik nog veel meer materiaal verzameld en veel meer gesprekken gevoerd en was ik langer blijven schrijven. Maar het boek gaat nu eenmaal voor de schrijver.

Literatuur:

Franssen, Pieter, *Haags(ch)e bluf. Het verhaal van Golden Earring* (Den Haag, BZZTôH 1992)
Kiersh, Edward, *Where Are You Now, Bo Diddley? The stars who made us rock and where they are now* (Garden City, New York, Doubleday & Company 1986)
Steenmeijer, Maarten, *Acht dagen in de week. Brieven aan popidolen* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2000)
Idem, *Golden Earring. Rock die niet roest* (Amsterdam, Wereldbibliotheek 2004)
Weinstein, Deena, 'Creativity and Band Dynamics'. In: Eric Weisbard (red.), *This Is Pop. In Search of the Elusive at Experience Music Project.* (Cambridge Massachusetts & London, Harvard University Press 2004)

'De popbiografie' was het thema van het vijfentwintigste symposium van de Werkgroep Biografie, dat plaatsvond op 5 november 2004 in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Rudolf Dekker ging in op de bloei van de biografie in *popular culture*, Jacques Klöters vertelde over zijn biografie van Toon Hermans en Maarten Steenmeijer lichtte toe hoe hij besloot het verhaal van de band Golden Earring te schrijven. De artikelen van Rudolf Dekker en Maarten Steenmeijer in dit *Biografie Bulletin* werden tijdens het symposium als lezing gepresenteerd.

Het opengewerkte personage
Uit het dagboek van een biograaf
Nico Keuning

‘En nu Bob den Uyl,’ juichte mijn vriend A. toen we in het voorjaar van 2003 tegenover elkaar aan onze vertrouwde cafétafel aan 't Spui in Amsterdam zaten. Ik had hem, eind jaren zeventig, op deze schrijver geattendeerd. Den Uyl kwam daarna vaak ter sprake als we onze absurdistische ervaringen uit het dagelijks leven zaten uit te wisselen. De wereld van Den Uyl was de onze: doorleefde zinloosheid in een quasi achteloze stijl beschreven, met een aanstekelijk gevoel voor humor. De meerwaarde van de treurigheid.

Verdomd, dat was het.

Maar ik was nog niet aan een nieuwe biografie toe. Na de biografie van Max de Jong (*Altijd het tinnef om je heen*, Uitgeverij Bas Lubberhuizen, 2000) en die van Jan Arends (*Angst voor de winter*, De Bezige Bij, 2003) had ik rust nodig om me los te maken van Arends met wie ik me jarenlang dagelijks had beziggehouden.

Toen kwam de redactie van *VPRO-Gids* met een verrassend initiatief. Elf jaar na het overlijden van Bob den Uyl (13 februari 1992) stelde de redactie vast dat zijn werk nauwelijks meer verkrijgbaar was. De hoogste tijd voor een Den Uyl-revival. Immers, als het werk van de schrijver niet meer gelezen wordt, is hij pas echt dood. In 2004 zou de eerste Bob den Uyl Prijs worden uitgereikt voor het beste reisverhaal van het afgelopen jaar.

Zou er al een biograaf aan het werk zijn, vroeg ik me in december 2003 af. Ik stelde de vraag per e-mail aan Wim Noordhoek van de VPRO. De volgende dag ontving ik een e-mail van Paul Brandt, redacteur van Thomas Rap, of ik hem wilde bellen. Toen ik had opgehangen, drong het pas werkelijk tot me door dat ik aan een nieuwe biografie was begonnen: het leven van Bob den Uyl.

Vrijdagmiddag 27 februari

In de Balzal van Hotel New York maak ik kennis met Kees Sluys en Katja de Bruin, twee van de redactieleden van de *VPRO Gids* en tevens leden van de vierkoppige jury waarin ook Maarten van Bracht en *Gids*-hoofdredacteur Hans van Dalfsen zitting hebben. De film van Theo Uittenbogaard wordt vertoond. De sneeuw buiten beeldrijmt mooi met het witte winterlandschap in de film ‘Aan de rand van Nederland’, uit 1979. Prachtige en vooral veelzeggende beelden van Bob den Uyl. Mistroostig, maar met humor.

De Bob den Uyl Prijs 2004 wordt gewonnen door de Vlaming Rudi

Rotthier met zijn reisboek *De koranroute.* Het juryrapport wordt aan de aanwezigen uitgedeeld. Achterop staat het omslag van de te verschijnen bundel *Het reizen vereist sterke zenuwen*, een nieuwe bundeling reisverhalen die in juni zal verschijnen.

Ik maak kennis met de vrouw van Den Uyl. Ik vraag haar of ik eens bij haar op bezoek mag komen in de Paetsstraat, het laatste adres van Den Uyl. 'Nou, dan mag u wel snel zijn; ik ga over twee weken verhuizen.'

Vrienden van Bob, die van het eerste en het laatste uur, schrijven allen hun e-mailadres op mijn veel te kleine papiertje. Het 'onbekrompen schenken' (Gerard Reve) heeft inmiddels een aanvang genomen. Drank wordt op dienbladen royaal aangedragen. Als ik naar Martin Mooij ('Ik heb veel met hem gereisd.') en Dick Rijneke (met wie Den Uyl een fotoboek van Berlijn samenstelde) sta te luisteren, zie ik over hun schouders hoe een jonge man een stapel bibliofiele deeltjes uit een plastic tas te voorschijn haalt. 'Bob den Uyl' lees ik in zilveren letters op het omslag van *Volledig Dichtwerk 1960-1980.* De vrouw tegenover hem laat zich ook niet onbetuigd en stelt er achteloos een handvol exclusieve uitgaven tegenover.

Na gesprekken met Kees Kleinjan, jeugdvriend van Den Uyl, en vriend en dichter Rien Vroegindewey stap ik op de bibliofiel af, die zich voorstelt als Bertram Borkes, Bob den Uyl-verzamelaar. Hij heeft *alles* van hem. Zelfs een paar brieven. Een van een half jaar voor zijn dood, met tikfouten, 'omdat hij toen al ziek was'.

Ik luister naar verhalen van familie en vrienden over de schrijver. Ik sta midden tussen de personages van de te schrijven biografie.

Na afloop van de film van Uittenbogaard zijn werkelijkheid en fictie in de Balzaal bij vlagen nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Het pakje Samson shag dat Bob den Uyl in de film enkele keren uit zijn jaszak trekt, herken ik in de zaal, tijdens de borrel, in de handen van enkele van zijn vrienden, die in de biografie nog een plaats moeten krijgen rond de hoofdpersoon van wie de witte racefiets hier in de zaal tegen de muur staat. Alsof Den Uyl even weg is om te pissen en elk ogenblik kan terugkeren om aan het eind van de bijeenkomst zijn fiets te pakken en te vertrekken van de pier, aan de rand van Rotterdam, de sneeuw in. Huiswaarts. Als de man in de film die door het sneeuwlandschap komt aanfietsen en bij de slagboom bij de grens van Nieuweschans rechtsomkeer maakt en weer wegfietst in het niets.

Woensdag 29 januari 2004

Rotterdam Centraal. 'Je moet er aan de achterkant uit,' had Hugo, de zoon van de schrijver, mij door de telefoon verteld. Daar blijkt zich een heel ander Rotterdam te bevinden. Een groen, bijna dorps Rotterdam met singels en bomen. Ik loop over de Spoorsingel, steek de Walenburgerweg over, sla rechtsaf de Schepenstraat in en neem vervolgens de tweede straat links, de Nolensstraat. De buitendeur van de flat klikt open. In het trapportaal wacht ik bij de voordeur. Een lange man doet open. Ik herken de schrijver Bob den Uyl. Maar zijn haar ligt niet glimmend strak achterover, maar staat in korte plukjes recht overeind. Alsof hij net uit het ei is gekropen. Hij is kennelijk pas uit bed. Hij draagt een bordeauxrode trui en loopt op blote voeten.

'Hugo den Uyl,' zegt de zoon van de schrijver als hij mij een hand geeft.

Zo ongeveer heeft ook Bob den Uyl

eens oog in oog gestaan met de zoon van Willem Elsschot: ‘Intussen is het een ontroerende ervaring een buitendeur in een Antwerpse straat te zien opengaan en daar Willem Elsschot voor je te zien, want Walter De Ridder is dan wel niet het exacte evenbeeld van zijn vader, maar lijkt toch sterk op hem.’ (‘De kroegen van Elsschot zijn ook al weg’ Uit: *Vreemde verschijnselen*)

Zaterdag 6 maart

Rond 14.00 uur heb ik in Rotterdam bij mevrouw (‘Toos’) Den Uyl-Maes afgesproken in de Paetsstraat 29 C. Als de trein om 13.15 uur op station Rotterdam Centraal stopt heb ik nog tijd met tram 20 eerst even naar De Slegte te gaan, tegenover het stadhuis. In het antiquariaat vind ik het boek *Opgeruimd staat netjes* (Aspekt, 1999) van Gerry van der List met daarin ‘Portretten’, onder anderen dat van Bob den Uyl: ‘Een geestige misantroop.’

De Paetsstraat. ‘J. den Uyl’ staat er twaalf jaar na de dood van Jacob den Uyl nog steeds op de deur. Ik bel aan. Na enige tijd klikt er achter de deur een knal als van een pistoolschot. De ketting die achter het ribbelglas schemerde is verdwenen, maar verder gebeurt er niets. Wat is er binnen gebeurd? Is de 84-jarige weduwe van de schrijver aan de andere kant van de gesloten deur in elkaar gezakt? Een plotselinge hartaanval? Net nu ik... Ik ga nu dichterbij de deur staan, vlak voor het kleine raampje in de deur. Plotseling gaat de deur langzaam open. Mevrouw Den Uyl kijkt mij glimlachend aan, alsof ze een spelletje met me heeft gespeeld. Even later loopt ze verbazingwekkend snel de steile trap op. Vanuit de hal kijk ik door deuropeningen in vreemde ruimtes. ‘Was dit zijn werkkamer?’ vraag ik haar in de achterkamer, waar al twee ingepakte verhuisdozen staan. Ik zie de gaten in de boekenkast in de K. Er staan nog enkele deeltjes van en over Kafka. ‘Nee, die is boven.’ Ik hang mijn jas aan de kapstok en volg haar. ‘Kattenwerk,’ wijst ze verontschuldigend op de kapot gekrabde vloerbedekking op de trap. Een krabplank ligt nog helemaal gaaf en ongeschonden over een paar treden.

Boven, in Den Uyls werkkamer. Aan de muur tegenover het bureau hangt een ingelijste kleurenfoto. ‘Een gebouw in Berlijn,’ wijst de weduwe. De foto hangt ook op de achtergrond van de portretfoto van Den Uyl gemaakt door Chris van Houts. Ook herken ik de tekening van vriend en ‘eminent kunstenaar’ Hans Verwey - ‘verwey '71’ - die staat afgebeeld op het omslag van de bundel *Het landschap der levenden.*

‘Nou, u kijkt maar even hè.’ Ze laat me alleen achter.

Een indringer voel ik me. Niet op mijn gemak. In tweestrijd. Het liefst zou ik boeken uit de kast trekken, laden openrukken, hoezen van de typemachines halen om de schrijfmachines te zien, kastdeurtjes openen en de inhoud besnuffelen... Maar ik neem plaats achter het bureau van de schrijver en kijk naar de muur zoals Den Uyl - een zin herkauwend - ook naar die muur moet hebben gekeken. Mijn blik glijdt naar buiten, over de rand van het balkon, naar de hemel boven de torenhoge kantoren. Zijn uitzicht...

Ik loop door zijn kamer en open de deurtjes van het kastje. In een oogopslag herken ik de ruggen van zijn boeken. Maar ik zie rechts ook bibliofiele deeltjes, uitgaven van Lévi Weemoedt, Maarten Biesheuvel, een in rood linnen gebonden uitgave van

Jeroen Brouwers. Er liggen mappen, groot formaat fotodozen... ‘Rustig blijven,’ spreek ik mezelf toe, ‘alles wordt aan het

Letterkundig Museum in Den Haag overgedragen...' Ik maak foto's in de kamer, maar niet van zijn bureau omdat er een computer (van zoon Hugo) op staat en Bob heeft nooit achter een computer zitten schrijven... Ik hoor stemmen beneden. Hugo en zoon Joris zijn er. Ik ga naar beneden. Om misverstanden te voorkomen.

Vrijdag 12 maart

A.F.Th. van der Heijden zegt in zijn Frans dagboek *Hier viel Van Gogh flauw* dat de roman bij uitstek het voertuig is van de verbeeldingskracht: de schrijver draagt zijn verbeeldingskracht via de stemmen van de personages over op de lezer. 'De roman leert ons, maw, iets over het afwijkende maar gelijkwaardige bewustzijn van de Ander, van álle anderen,' schrijft hij. Hij spreekt in dit verband van het 'opengewerkte' personage: 'Vgl. de menselijke gestalte met uit het lichaam half opengeschoven laatjes op een schilderij van Dali. Vgl. het uit een (aard)appelschil bestaande menselijke gelaat op een ets van Escher. Opengewerkte personages: de lezer mag regelmatig bij ze naar binnen kijken, soms net onder de oppervlakte, vaak heel diep, tot op de bodem.'

Een mooi beeld ook van de hoofdpersoon van een biografie die door zijn biograaf wordt opengewerkt, geschild. In tegenstelling tot de verbeeldingskracht van de romancier, baseert de biograaf het verhaal op feiten. Maar de manier waarop hij deze feiten beschrijft (naadloos aan elkaar last), kleurt, in de tijd plaatst, maakt dat er ook in de biografie een personage tot leven komt: een leven waaraan de lezer zich kan spiegelen.

In dit Frans dagboek stuit ik later op een prachtig verhaal over Bob den Uyl.

Dinsdag 16 maart

Enkele nummers van *Hollands Diep* aangetroffen met bijdragen van Bob den Uyl in de steeg van de twee antiquariaten, Rosmarijnsesteeg 8, Amsterdam. Duur. €20,- voor vier nummers. Tien jaar geleden kocht ik een tiental nummer op de boekenmarkt in Deventer voor fl 2,50 per stuk. En dan te bedenken dat ik vanaf het eerste nummer abonnee was, zelfs in *Hollands Diep* 'debuteerde' met een ingezonden brief tegen Julius Vischjager, die ik kende van de rechtenstudie. Tijdens de verhuizing van de Bilderdijkkade naar de Egelantiersgracht in Amsterdam ben ik alle nummers kwijtgeraakt. Behalve in dozen werd er ook van alles in vuilniszakken gestopt. De verhuiszak met alle nummers van *Hollands Diep* moet voor een echte vuilniszak in plaats van verhuiszak zijn aangezien. Het beeld van iemand die de zak later op straat zet, de vuilniswagen die voor komt rijden, de vuilnisman die de vuilniszak in zijn nek grijpt en deze met een sierlijke boog in de open muil van de laadbaak kiepert... Een nu nog vaker terugkerend, zelfkwellend beeld.

Zout in de open wond, nu blijkt dat Bob juist heel veel in *Hollands Diep* heeft gepubliceerd. Al die nummers moet ik nu aanvragen en annoteren in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Misschien heb ik vandaag - na bijna vijfentwintig jaar -

enkele van mijn eigen HD-nummers teruggekocht. De prijs die ik betaal voor mijn zwervend verleden.

Vrijdag 19 maart

Van Wim Sanders kopieën ontvangen van zijn interview met Bob den Uyl dat ik met rode oortjes las. Goed dat de jonge Sanders in zijn enthousiasme *alles* van dat interview heeft opgeschreven.

Geweldig dat Den Uyl zich in dit niet-officiële interview zo onbevangen uitspreekt over zijn angsten. Verbazingwekkend hoezeer sommige absurdistische en surrealistische verhalen van Den Uyl leunen op de werkelijkheid. Uit bovengenoemd interview blijkt dat hij tijdens een psychotherapie om van zijn stotteren af te komen ('Nou, ik stotterde niet, maar ik bleef wel eens haken op een woord, of nee, hoe heet dat, hangen op een woord.') een angstaanval kreeg. Hij is er zes weken ziek van geweest. Er kwam nog een hartkloppingaanval bij: 'Het was geen hartkwaal, maar het was... ja, dat kun je niet beschrijven eigenlijk, een enorme angst voor niks. Nou goed, dat heeft zich nog jarenlang voortgesleept. Ik heb allerlei angsttoestanden gehad en dat waren jaren van ellende enzo, dat ik zo'n beetje met iedereen het contact verloor.'

Den Uyl heeft er ook in zijn dagboekaantekeningen 1963/64 over geschreven, waarvan het typoscript zich in de nalatenschap bevindt. *Gefundenes Fressen* voor een biograaf.

Een verhaal als 'Het jongetje met het waterhoofd' uit *Vogels kijken*, en 'Brekend glas' uit *Een zachte fluittoon* waarin de hoofdpersoon straatvrees heeft, krijgen tegen deze achtergrond een veel diepere, indringender betekenis.

Angst, drank en vrouwen. Zijn belangrijke thema's. In die volgorde.

Maandag 14 juni

Voorbereidingen voor mijn reis naar Wiesensteig in de Schwäbische Alp waar Anna Josefine Rosenkranz, de moeder van Bob den Uyl, is getogen (geboren Philadelphia, Amerika, waar haar moeder ruim een half jaar na de bevalling overleed, waarna de weduwnaar met baby terugkeerde naar Wiesensteig. Na twee jaar hertrouwde hij en zijn tweede vrouw schonk hem nog negen kinderen, van wie er vijf kort na de geboorte overleden).

Woensdag 23 juni

Gisteravond werd er al in het TV-Journaal gewaarschuwd voor 'krachtige tot zeer krachtige windstoten' en vanmorgen werd deze waarschuwing op de radio nog eens herhaald, waarbij bovendien het advies gegeven werd thuis te blijven als je niet per se de weg op moest.

Ik *moest* de weg op, want ik had een afspraak met Martin Mooij in Capelle aan den IJssel. Martin Mooij, de man van Poetry International. Bob heeft veel poëzie vertaald voor Poetry. Onder anderen van Les Murray. Den Uyl werd beroerd van al die Australische woorden en uitdrukkingen. Maar Murray was zeer enthousiast over de vertalingen van Den Uyl, met het gevolg dat Den Uyl nog meer Australische gedichten van Murray voor zijn kiezen kreeg. Typische toon van Den Uyl, deze vervorming. In wezen vereerd, maakt hij er schampere opmerkingen over.

De kamers in het huis van Mooij op de bovenverdiepingen zijn volgestouwd met boeken. Beneden wijst Mooij mij even later (hij heeft boven vertalingen door Bob voor mij gekopieerd) op een rijtje boeken uit de Sonde-reeks. Er staat een exemplaar van *Mensen*, uit 1975. Vijftien interviews door Den Uyl. Het is gesigneerd 'Voor Martin Mooij'. De andere titels van Den Uyl staan op een plank in de boekenkast die haaks op deze wandkast staat. Ik loop er naartoe, zie de bekende kleuren, ruggen en titels. Nog een exemplaar van *Mensen.*

Ik overwin mijn schroom en vraag of ik dit deeltje van hem mag kopen. 'Is het gesigneerd?'

Het is niet gesigneerd.
‘Dan mag je het hebben.’

Bij thuiskomst bij de post het boek *Angst Fobieëen en Dwang*, van Prof dr. P.M.G. Emmelkamp e.a., dat ik eergisteren via internet www.antiqbook.com bij Verzendboekhandel Calliope in Roermond had aangevraagd. Maandag bij Kok in de Damstraat *Leven met angst* gekocht van E.J. Zwaan en M.N. de Wolf-Ferdinandusse. Secundaire literatuur over de angsten van Den Uyl. Deze titels zijn mij via Maarten Oltheten van de Valeriuskliniek aangeraden door psychiater Joost Beek.

In een ander populair wetenschappelijk boek werd verwezen naar *Een vlucht regenwulpen* van Maarten 't Hart. ‘Maarten’ in het boek heeft pleinvrees (=straatvrees).

Gisteravond met Koen Hilberdink (biograaf van Paul Rodenko) getelefoneerd over Olga Rodenko. Bob den Uyl zou bij haar in therapie zijn geweest om van zijn stotteren af te komen. ‘Volgens haar is stotteren ingeslikte woede,’ zegt Koen. Olga leeft nog, in Zutphen.

Donderdag 8 juli

Gisteravond ‘Bewogen leven’ op België 2, afl. ‘Ik was de secretaresse van Hitler’. In 2001 keek de toen 81-jarige Traudl Junge (haar man kwam in 1943 om het leven boven Frankrijk, als ik het wel heb) terug op haar tijd als secretaresse van Hitler. Ik keek vanuit bed en viel na een half uur in slaap. ‘Net als Bob indertijd,’ realiseerde ik me vanmorgen. Ook hij is tijdens haar geratel in slaap gevallen. Maar het verschil is dat Bob in levenden lijve tegenover haar in haar flat zat, in München (reisgenoot Peter Flik vertelde het me). Ik zat te zappen en kwam midden in de aankondiging terecht. Goed dat ik haar heb gezien, en gehoord vooral.

Donderdag 19 augustus

De afgelopen twee dagen heb ik in het Letterkundig Museum in Den Haag gewerkt. Met een dof gevoel ben ik aan tafel gaan zitten. Waar te beginnen? De inhoud van de twee verhuisdozen bleek ondergebracht in zes tilbare dozen. Welke doos eerst?

Toch maar meteen de bovenste doos ‘januari 1984’ met typoscripten doorgenomen. Strepen en wijzigingen in handschrift van Den Uyl of de redacteur van Querido.

Plichtmatig bladerde ik de typoscripten door. Het doffe gevoel bleef. Zou het biografenvuur na twee biografieën in mij zijn gedoofd, of huist de stilte van Zuid-Duitsland nog in mij?

Ik klap mijn lapstop open en steek de stekker in de contactdoos onder het bureau. De tweede doos: ‘Corr. I’ Hierin een zwart pakketje van opgerold gekreukt karton. In de staart zit een vakje met lichtblauwe luchtpostbrieven uit 1949. Niet van Bob, maar van vrienden die als dienstplichtig soldaat gelegerd zijn in Indië. Hun brieven

komen uit Semarang, Batavia, Tandjong Priok, Bandoeng, Surabaya. Nico Hoogerbrugge en Leen van de Velde. In veel van hun brieven reageren zij op een brief van Bob waarover ze zich hebben ‘rot gelachen’. Ik tik wat over op de laptop.

Hun brieven roepen wel iets op van hun leven met Bob in Rotterdam: films, dansen, jazz-muziek, de radio. ‘Die vrienden hebben dus brieven van Bob,’ realiseer ik me. De waakvlam in me begint hoger te branden. Die vrienden moet ik zien te vinden.

In zijn zakagenda van 1947 heeft hij dagboeknotities geschreven (weet uit

een brief van hem aan K. Schippers dat er later iets van in *Barbarber* is gepubliceerd, waarmee Bob zeer vereerd was: Brief van 3-3-1965 van 'J. den Uyl, Botersloot 28d, Rotterdam': 'Daar ik zeer binnenkort denk te overlijden stuur ik u de drukproeven van het dagboek van 1947 voor Barbarber per kerende post toe. Mocht er in de toekomst nog behoefte bestaan aan meerder uittreksels uit genoemd dagboek, wendt u zich dan zonder schroom tot mijn erfgenamen. [...] Overigens, het feit dat nu, in 1965, mijn in 1947 met overrompelende argeloosheid geschreven notities opgenomen worden in een tijdschrift voor teksten doet mij wel iets. Te bedenken dat ik reeds op zeventienjarige leeftijd teksten schreef! Het is toch geweldig als je er goed over nadenkt.'

Uit zijn aantekeningen in de zakagenda van 1947 komt de naoorlogse wereld van Bob en zijn vrienden tot leven. Hij was in maart 1947 zeventien jaar geworden. Ik lees, sla om en lees. Mijn dofheid en afstandelijke gedachten bestaan niet meer. Met Bob, Jan, Piet en Nico loop ik door Rotterdam, volg hem naar trompetles, naar dansles, naar atletiek, film in de Cineac, naar dansavonden bij 'Martin's' en 'De Kroon', zit bij hem aan tafel als ze klaverjassen, lees met een glimlach de wijsheden die hij in het vakje memorandum, rechtsonder op elke pagina van de agenda, heeft geschreven. 'Een mens is nooit te oud om te sterven.'

Dagelijks oefent hij trompet, elke donderdag 'trompetles'. Mijn vingers vliegen over het toetsenbord. Ik sla weer een bladzijde van de agenda om. April... Ineens is mijn scherm leeg, blanco. Tekst weg. Door de touché van een verkeerde toets met mijn pink? Er staat nu één woord op het scherm, nee niet eens een woord. 'Apri,' lees ik. Maar ik heb tussendoor de tekst telkens 'gesaved'!? Ik voel de energie uit mij wegstromen als lucht uit een ballon. Leeg en slap staar ik naar mijn scherm. Rustig blijven, probeer ik mezelf aan te moedigen, misschien zit de tekst nog ergens. Gelaten en moedeloos druk ik op wat toetsen, kom op 'search' en zie document 'agenda's' - klopt, zo heb ik het genoemd - en kopieer het artikel, waarachter ik 48,7 kb meende te hebben zien staan. Alles blokkeert nu en verschijnt een venster met 'error'; er is 'not enough memory for word'. Ik klap de laptop dicht, stop de agenda's in de doos en sjok als een zombie langs de balie van de leeszaal. Dan verman ik mij en zeg dat ik volgende week terugkom. 'Wat mij betreft kunt u de dozen laten staan.'

De trein vertrekt om 15.40 uur. In Leiden stap ik over op de trein van 16.01 naar Amsterdam Centraal. Voor het station in Amsterdam blijft de trein net lang genoeg stilstaan om mijn aansluiting naar Heiloo te missen. Wachtend op het perron haal ik mijn laptop te voorschijn en klap hem open. Nog steeds het venster met 'error'.

In Heiloo stap ik het computerwinkeltje achter het winkelcentrum binnen. Ik leg uit wat er is gebeurd. Dat er 48,7 kb bij het document staat, vindt de man in de winkel wel een goed teken.

'Zet hem eerst maar eens uit.' Hij wijst op een verzonken knopje naast het palletje waarvan ik dacht dat het de aan en uit knop was. Ik druk met de moed der wanhoop op de knop en het scherm wordt pikzwart. Opnieuw druk ik de knop in en langzaam komt het ding weer tot leven. Ik zoek 'agenda's' en verdomd, de tekst rolt over het scherm te voorschijn.

Maandag 25 oktober

Vannacht heb ik van Den Uyl gedroomd, met alle indrukken van de laatste dagen/weken die daarbij horen (nieuw huis gekocht, keukens kijken in deprimerende showrooms). Ik was bij hem in Rotterdam op bezoek. Van het huis kan ik mij niets herinneren. Wel dat het ijs tussen ons brak toen ik hem vertelde over mijn tocht door het doolhof van een showroom van moderne keukens. Hoe ik het spoor bijster raakte tussen metershoge grijs stalen kasten. Hij grijnsde en schoot zelfs in de lach. Meer kan ik me van de droom niet herinneren. Maar de hele dag bleef een sterk gevoel hangen van een goede verstandhouding met de schrijver alsof ik hem in werkelijkheid heb ontmoet en wij - ondanks zijn zwijgzaamheid - *on speaking terms* zijn.

Woensdag 22 december

Vandaag kocht ik bij antiquariaat Kok in de Damstraat o.a. *Maatstaf*, 27e jrg. nr. 1, januari 1978 met een bijdrage van Bob den Uyl: ‘Jeugdige experimenten’ over zijn lagere schooltijd. Voor 1 euro!

Woensdag 29 december

Bezoek aan Hans Verwey.

Verwey heeft niet zoveel zin om Bob-locaties te bezoeken. ‘Dat kunnen we beter eens in het voorjaar doen.’ Hij heeft wel een doos met Uyliana, merkt hij achteloos op. Nu zie ik het pas: tussen zijn voeten. Hans bukt zich en trekt een envelop uit de dood en legt deze op tafel... Ik verdwijn met huid en haar in de wereld van Bob den Uyl, in brieven, ansichtkaarten, cassettebandjes, tijdschriften, strips, krantenknipsels, foto's... ‘Wil je echt niets drinken?’ vraagt Hans na ruim een uur nog eens.

Zit als gegoten
De stripbiografie van Prins Bernhard
Dik van der Meulen

> Prins Bernhard was niet blij met de stripversie van zijn biografie, vooral omdat daarin nogal wat leemtes ingevuld worden over de duistere kanten van zijn leven. Misschien zijn de makers van *Agent Orange* te ver gegaan met de vrijheid die zij als striptekenaars hadden. Maar zolang het Koninklijk Huisarchief niet toegankelijk is voor biografen van Prins Bernhard, blijft het gissen naar diens verleden.

De prins heeft de verschijning nog net meegemaakt van de eerste aan hem gewijde getekende biografie: *Agent Orange. De jonge jaren van prins Bernhard.* Hij was er niet gelukkig mee. Hij pakte de telefoon om de twee makers, Erik Varekamp en Mick Peet, persoonlijk 'onder uit de zak te geven', zoals Jan Blokker een paar dagen na Bernhards dood schreef. Ook de historicus Gerard Aalders, die als adviseur bij het boek betrokken was, werd door de prins gebeld. Onbedoeld bewees Bernhard daarmee meteen de zin van zo'n biografie in stripvorm. Hijzelf stond bepaald niet als een fanatieke lezer bekend, en zelfs de 'geautoriseerde' biografie die Alden Hatch van hem schreef, had hij naar zijn zeggen pas tientallen jaren later gelezen. Maar *Agent Orange* las hij meteen.

Geen slecht idee dus, zo'n biografische strip. De timing was natuurlijk voortreffelijk: dit eerste deel van wat een omvangrijk project belooft te worden, verscheen niet alleen voor de feestdagen, maar ook kort voor het overlijden van prins Bernhard, op 1 december 2004. Dat het boek in een behoefte voorzag, bleek uit het verkoopsucces. De dagen voor Sinterklaas was het nergens meer te krijgen. Inmiddels zijn de winkels weer bevoorraad en is er zelfs een paperback van gemaakt.

Is *Agent Orange* het begin van een nieuwe traditie? Dat hangt er uiteraard van af of dit voorbeeld voor andere historische figuren gevolgd zal worden. In elk geval sluit *Agent Orange* wel aan op een ander recent stripgenre, waarbij literaire werken in beeldverhalen omgezet worden. Het bekendste Nederlandse voorbeeld van de laatste jaren is *De Avonden*, waarvan de tekenaar Dick Matena - met behoud van de volledige tekst - een stripverhaal gemaakt heeft. Door de tekenstijl van Peet en Varekamp doet *Agent Orange* echter vooral denken aan een buitenlandse variant: Marcel Prousts *À la recherche du temps perdu*, ingedikt en in beeld gebracht door Stéphane Heuet. Net als Heuet bedienen de twee Nederlanders zich van een tekenstijl die gewoonlijk in

verband wordt gebracht met Hergé's *Kuifje.* Waarbij meteen moet worden aangetekend dat Heuet het in dit opzicht wint. Niet alleen omdat hij een betere tekenaar is, maar ook door zijn geslaagde pogingen van de strip kunst te maken. Hij goochelt met perspectieven en door elkaar lopende beelden, en voegt zo iets eigens toe aan het werk van Proust.

Een van de belangrijke verschillen tussen Heuet en de makers van *Agent Orange* is de relatieve vrijheid van de laatsten. De Fransman is gebonden aan de tekst en vooral ook de dialogen van Proust. De Nederlanders niet. Hoewel zij zich met een historische figuur bezighouden, wat op zichzelf aanzienlijke beperkingen met zich meebrengt, kunnen ze gebruikmaken van de leemtes van zo'n leven. Daarbij komt dat de letterlijke gesprekken die de prins met alle mogelijke personen heeft gevoerd - van de tuinman tot Churchill - voorgoed verloren zijn gegaan, met uitzondering van een enkel interview waarvan een bandopname bestaat. Anders dan 'echte' biografen kunnen Varekamp en Peet zich veroorloven zelf dialogen te verzinnen. Sterker: ze *moeten* dat doen, want de oorverdovende stilte van een strip zonder woorden kunnen ze hun lezers niet aandoen.

Het resultaat is een onderhoudend, af en toe niet ongeestig beeldverhaal, waarin de bekende verhalen en geruchten verbeeld worden, aangevuld met passages waarbij de auteurs een beroep op hun fantasie hebben moeten doen. Wie vertrouwd is met de omstreden Bernhard-biografie van Wim Klinkenberg, zal allerlei gebeurtenissen herkennen, maar zonder twijfel hebben de makers ook een beroep gedaan op de 'officiële' bronnen, zoals Lou de Jongs *Koninkrijk der Nederlanden* (deel I, *Voorspel*) en de biografie van Hatch. (Wat De Jong betreft: vergelijking van zijn tekst met de strip laat zien hoe afgewogen het relaas van de historicus ook in het geval van prins Bernhard is, in het licht van de beperkingen waarmee hij te kampen had. Van Bernhards NSDAP-lidmaatschap was De Jong niet op de hoogte, maar diens banden met de SS en SA worden door hem in detail beschreven. Ook citeert hij uitvoerig uit een hartelijke brief van Bernhard aan Hitler uit 1937.)

Huzarenpak

Agent Orange begint als een raamvertelling. Het verhaal opent met het huwelijk van Willem Alexander en Máxima. Daarbij is vanzelfsprekend ook prins Bernhard aanwezig. Kijkend naar het marine-uniform van zijn kleinzoon, denkt hij: 'Wanneer had ik voor 't eerst 'n uniform aan?' Daarop volgt het nagetekende plaatje van een bestaande foto van Bernhard als kind in een huzarenpakje, en zo bevindt de lezer zich in de jaren vlak voor de Tweede Wereldoorlog, op Woynowo (later: Reckenwalde) in het toenmalige Duitse Keizerrijk (nu in Polen). In dit eerste deel worden we meegenomen naar zowel de jeugd en studentenjaren van Bernhard en zijn broer Aschwin, als in de bewogen Duitse geschiedenis van de jaren 1911-1936. Dat laatste is meteen de zwakke plek van het boek: het is niet onbegrijpelijk dat de makers zo'n historische achtergrond noodzakelijk hebben gevonden, maar de uitwerking is plichtmatig en al te rudimentair. Het is dan ook onbegonnen werk om de Eerste Wereldoorlog, inclusief de Oktoberrevolutie, Versailles én de Spartacusopstand van 1918 in een paar bladzijden te behandelen.

Anderzijds: als er iemand is geweest

voor wie de geschiedenis van het interbellum bepalend was, dan was het wel prins Bernhard. De omgeving van de conservatieve, door ressentiment om de verloren Groote Oorlog verteerde landadel (zijn vader was in 1917 als vrijwilliger naar het front gegaan); zijn schooljaren in Berlijn en zijn studietijd in München; het kan zonder context niet meer begrepen worden.

Uit: *Agent Orange*

Sportkatern

Het beeld dat Varekamp en Peet van de prins geven is niet verheffend. Volgens hen omringden hij en Aschwin zich met bruinhemden, waardoor ze zich beiden - en niet alleen Aschwin, die volgens Bernhard later een overtuigde nazi was - geheel vrijwillig zo'n uniform lieten aanmeten. Op een van de plaatjes verloopt dit als volgt: 'Zijn de mouwen lang genoeg?', vraagt de (joodse) verkoper, en Bernhard, zijn rechterarm gestrekt als in de Hitlergroet: 'Zit als gegoten!'

Zeker is dat de uniformen van prins Bernhard niet alleen in dit stripboek een Leitmotiv zijn. Het is interessant om het meteen na zijn dood verschenen *Bernhard 1911-2004* (Den Haag 2004) ernaast te leggen, het officiële sterfboek van de prins, met een inleiding van premier Balkenende en een flaptekst van Maartje van Weegen. De twee auteurs, Piet van Asseldonk en Ad van Liempt, gaan betrekkelijk kort in op de jonge jaren van de prins, waarbij politieke en militaire aangelegenheden geen al te grote rol spelen. Maar de foto's spreken een andere taal. We zien de prins omringd door mensen in Wehrmachtsen andere uniformen en familieleden die de Hitlergroet brengen. Ook tijdens en na de oorlog is Bernhards gehechtheid aan uniformen onmiskenbaar. Niet voor niets wist het kabinet-Den Uyl hem zo zwaar te treffen door hem na de Lockheed-affaire een uniformverbod op te leggen.

Het aardige van het verhaal is dat de auteurs Bernhards gedrag tóch relativeren, precies zoals de prins dat zelf naderhand altijd heeft gedaan. Hij wordt voornamelijk geschetst als iemand die uit opportunisme en lichtzinnigheid met de nazi's mee marcheert. Als hij naast zijn broer in SA-uniform over straat loopt met om zijn arm het hakenkruis, zegt hij: 'Eindelijk de toverkrachtige swastika die in 't rijk alle deuren doet opengaan!' En als een bevriende nazi bij het lezen van de *Völkische Beobachter*

in 1933 de nieuwe rijkskanselier Hitler citeert: ‘Geef ons vier jaar de tijd! Oordeel over ons na vier jaren, dan zullen de boeren geen ellende meer kennen en arbeiders geen werkloosheid’, dan antwoordt Bernhard: ‘Mag ik 't sportkatern even?’

Belangrijker dan dit soort mededelingen is een parallelverhaal, waarbij Bernhard in eerste instantie nog is betrokken: de contacten van de zakenman Max Ilgner met hoge nazi's, al in een pril stadium van hun politieke acti-

visme. Ilgner, een goede bekende van Bernhards moeder Armgard, zou de spionageafdeling van IG Farben leiden. En dat was precies het bedrijf waarvoor de prins werkte toen hij Juliana leerde kennen. Maar deze ontwikkeling zal pas in het tweede deel worden uitgewerkt. Ingewikkeld is dit levensverhaal zeker, te gecompliceerd soms voor dit stripboek, maar het is de humor die veel goed maakt. Bij een affiche van de film King Kong zegt Bernhard: ‘'t Komt op mij nogal ongeloofwaardig over!’ En na Bernhards allereerste (maar bepaald niet laatste) vliegtuigongeluk zegt zijn vader; ‘Die vliegtuigen worden nog 's z'n ondergang.’ En niet in de laatste plaats de *cliffhangers* aan het slot; ‘Ziet Nederland kans om zich wederom afzijdig te houden? Zal prinses Juliana vallen voor de charmes van prins Bernhard?’ Onderhoudend, geestig, af en toe taai en soms een beetje onwaarschijnlijk. De meeste lezers zullen zich telkens afvragen: wat is waar? Wat is historisch verantwoord en wat is fantasie? De auteurs (of hun uitgever) konden zich dit soort vragen ook voorstellen, en hebben daarom de geschiedkundige Coen Hilbrink om een nawoord gevraagd. Hilbrink, onder andere bekend omdat hij met Gerard Aalders voor het eerst het bewijs publiceerde van Bernhards NSDAP-lidmaatschap, geeft een beknopte en heldere schets van Bernhards jeugd en studiejaren, waarmee de Duitse politieke ontwikkelingen onlosmakelijk verbonden zijn.

Blijft de vraag of de auteurs hier en daar niet wat te ver zijn gegaan met hun invulling van het verleden. Prins Bernhard vond van wel, dat zal duidelijk zijn. Maar de lezer die er iets minder nauw bij betrokken is, moet tot de conclusie komen dat Peet en Varekamp nu eenmaal gebruik hebben gemaakt van hun vrijheid om zelf de leemtes in te vullen. In dit opzicht hebben de makers van zo'n stripverhaal oneindig veel meer vrijheden dan een ‘wetenschappelijke’ biograaf (wat dat ook mag zijn), al zijn ook voor hen die vrijheden niet onbeperkt.

En wie het hier niet mee eens is: er is wel iets te doen aan al die lege plekken en raadsels in het leven van prins Bernhard. Dat is: onvoorwaardelijke openstelling van alle archieven, om te beginnen het Koninklijk Huisarchief. Dan pas kan er een fatsoenlijke biografie van de prins worden geschreven - of liever nog: een *aantal* biografieën - en dan ook zal het voorbij zijn met het gissen naar en het speculeren over het verleden van de prins. Tot die tijd kijken we uit naar deel 2 van *Agent Orange: de oorlogsjaren van prins Bernhard.*

Erik Varekamp en Mick Peet, *Agent Orange. De jonge jaren van prins Bernhard.* (Van Praag, Amsterdam 2004)

Alles uit niets
Leven en werk van Frank Zappa
Maarten Steenmeijer

Barry Miles begint zijn biografie van Frank Zappa met het verhaal van een valstrik die Zappa in de gevangenis belanden deed. Deze traumatische ervaring zou ten grondslag liggen aan Zappa's rebellie in leven en werk. Miles laat, terecht, ook zien dat Zappa meer was dan een rebellerende popmusicus: zijn karakter en zijn oeuvre zijn op zijn minst complex te noemen.

Mr. America, walk on by your schools that do not teach / Mr. America, walk on by the minds that won't be reached / Mr. America, try to hide the emptiness that's you inside. Zo luiden de eerste regels van ‘Hungry Freaks, Daddy’, het eerste liedje van het eerste album van The Mothers of Invention. Met deze woorden zette de baas van de Mothers, Frank Zappa (1940-1993), de toon van de eerste jaren van zijn carrière, waarin hij dankzij even opvallende als verrassende albums als *Freak Out!*, *Absolutely Free* en *We're Only In It For The Money* uitgroeide tot de meest gezaghebbende vertegenwoordiger van de Amerikaanse undergroundpop van de tweede helft van de jaren zestig. Voor veel fans houdt de kennis van Zappa's carrière hiermee op. Debet daaraan is ongetwijfeld hun afnemende interesse in popmuziek, maar Zappa maakte het hen met zijn proteïsche kunstenaarschap en zijn overrompelende productiviteit dan ook niet makkelijk. Terwijl de meeste popartiesten na de eerste succesjaren voornamelijk voortborduren op oude patronen, verlegde Zappa voortdurend zijn grenzen en ontwikkelde hij zich al snel van liedjesschrijver tot veelzijdig componist. Hij maakte niet alleen pop maar ook jazz en moderne muziek, en raakte tegen het einde van zijn leven verslingerd aan wereldmuziek. Daarnaast was hij actief als filmmaker, schreef hij in de jaren tachtig twee boeken en vervulde in 1990 korte tijd een diplomatieke functie voor de overheid van Tsjechië toen dat land dankzij de nieuwe president Václav Havel en diens hippe helpers een ingrijpende metamorfose onderging. Daarnaast ventileerde Zappa in duizenden interviews zijn tegendraadse opvattingen over de stand van zaken in de wereld en die van de Verenigde Staten in het bijzonder. Ondanks deze diversiteit was er volgens Zappa geen sprake van een versnipperd kunstenaarschap. Alles, inclusief de interviews, maakte deel uit van wat hij een ‘conceptuele continuïteit’ noemde.

Freakerige fratsen

Barry Miles laat zijn biografie van Frank Zappa beginnen met een episode uit 1965. Zappa was toen al vierentwintig,

maar met zijn carrière wilde het nog niet erg vlotten. Aan zijn inspanningen lag dat niet. Hij speelde in meerdere bandjes tegelijk en was ook als componist en filmmaker al jarenlang druk in de weer. Maar omdat dat allemaal te weinig opbracht om van te kunnen leven zei hij geen nee toen een verkoper van tweedehands auto's hem vroeg om voor honderd dollar een pornografische geluidsband te maken voor een feestje.

Het was een valstrik. De autoverkoper was in werkelijkheid een politiefunctionaris die er een pervers plezier in schiep om vrijbuiters als Zappa te pakken. Zo kwam het dat Zappa tien dagen werd opgesloten in een gevangenis waar het moordend heet was, de lichten vierentwintig uur per dag aanbleven en de kakkerlakken vrij spel hadden. Die tien dagen veranderden Zappa's leven, aldus Miles. Daar vielen hem de schellen van de ogen, daar besefte hij dat ‘alles wat hij op school had geleerd over *the American Way of Life* een leugen was.’

Deze traumatische ervaring is de sleutel tot Zappa's leven en werk, lijkt Miles aan het slot van zijn inleiding te suggereren: ‘Hij zorgde ervoor dat iedereen naar zijn pornografische geluidsband luisterde - hij maakte er steeds weer een nieuwe versie van, minstens een paar keer op elk album. Zo [...] liet hij Amerika zichzelf zien zoals het echt was: bedrieglijk, leugenachtig, oppervlakkig en lelijk.’ Het laatste hoofdstuk, waarin Miles de balans opmaakt van een van de eigenzinnigste carrières uit de popmuziek, eindigt in dezelfde trant. Het zou Zappa er vooral om te doen zijn geweest te laten zien dat de keizer geen kleren draagt.

Miles trekt op deze manier zijn verhaal mooi rond tot een cirkel. Maar daarmee doet hij niet alleen Zappa's werk tekort maar ook zijn eigen boek. In tegenstelling tot wat het begin en het einde van

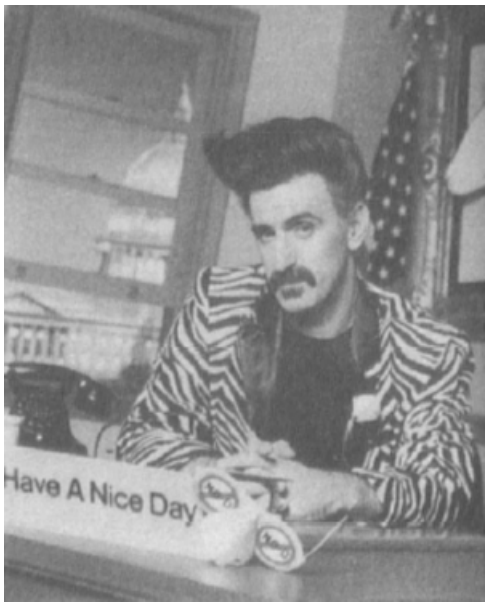

Frank Zappa

Frank Zappa doen vermoeden, pint Miles zijn onderwerp niet vast op de maatschappijkritische persoonlijkheid die iedereen kent, maar laat hij zien hoe breed en veelzijdig Zappa's oeuvre is. Stap voor stap brengt hij Zappa's overvolle carrière in kaart en maakt daarbij duidelijk dat hij, net als zijn vermaarde landgenoot Andy Warhol, in principe *alles* bruikbaar achtte voor zijn werk: gesprekken, straatgeluiden, billboards, jingles, reclameboodschappen, keukens, benzinestations...

Seksisme

Prettig is dat Miles de lezer alle ruimte geeft om zelf verbanden te leggen en conclusies te trekken. Zijn feitelijke, zakelijke aanpak past ook goed bij zijn eigen positie ten opzichte van zijn onderwerp. Enerzijds schemert er in zijn verhaal bewondering voor Zappa's uitzonderlijke werk door, dat hij vergelijkt met dat van Edgar Varèse, Marcel Duchamp, Henry James, Ezra Pound, Roy Lichenstein en de Beat Generation

(waarover Miles diverse boeken schreef). Maar kritiek heeft hij ook, vooral op een aantal onhebbelijke karaktertrekken van Zappa, zoals zijn seksisme (ten opzichte van vrouwen had hij volgens Miles een ‘houding uit het Stenen Tijdperk’), zijn misantropie (‘een kille nihilist’ noemt hij hem ergens) en op zijn autoritaire persoonlijkheid (met Zappa werken was ‘als werken met Hitler’, aldus Eric Burdon). Het is een eigenschap die Miles herleidt tot de Siciliaanse achtergrond van Zappa's familie en die onder meer tot gevolg had dat *godfather* Zappa doorgaans in luxere hotels verbleef dan zijn bandgenoten. Bovendien beloonde hij hen meestal karig voor hun werk. In familieverband was Zappa eveneens een patriarch naar wiens pijpen zijn omgeving diende te dansen. Wanneer hij thuis was, mocht niemand hem storen en kwam hij zijn studio alleen maar uit om te slapen. Schrijnend en tegelijkertijd ontroerend is het verhaal van zijn dochter Moon, die in een ultieme poging om aandacht van haar vader te krijgen een briefje onder zijn deur schoof waarin ze vroeg of ze niet samen een plaatje konden maken. Dat was een idee dat helemaal in het straatje paste van de *anything goes*-filosofie van haar vader, die prompt daarop samen met haar ‘Valley Girl’ opnam. De gevolgen waren ronduit spectaculair. Het nummer werd niet alleen een monsterhit maar bracht in zijn kielzog ook een keur aan profijtelijke *merchandising* (kleding, make-up, sleutelhangers, poppen, kaarten) met zich mee, wat de gehaaide zakenman in Zappa ongetwijfeld veel plezier moet hebben gedaan. Misschien zou Zappa het altijd wel zo hebben gewild en alles voor het geld hebben willen doen. Zeker is in elk geval dat een puur commerciële aanpak hem niet goed afging. Voor een lekker in het gehoor liggend popdeuntje draaide hij zijn hand weliswaar niet om, maar zijn onweerstaanbare neiging om zijn liedjes te larderen met freakerige fratsen en complexe wendingen stond een succesvolle carrière als hitsmid in de weg. Een ander obstakel waren zijn artistieke ambities, die zich in de loop der jaren steeds meer verschoven naar het componeren en uitvoeren van serieuze muziek. Naar eigen zeggen was dit Zappa's oorspronkelijke muzikale interesse. Daarvan kon hij echter niet leven en daarom financierde hij die met de opbrengsten van zijn popwerk.

Romantisch

De indruk die Miles' verhaal geeft is dat Zappa niet zozeer verslaafd was aan geld en macht, als wel aan werken. Hij verwaarloosde er niet alleen zijn gezin en vrienden voor, maar ook zijn gezondheid. Hij moest weliswaar niets hebben van drugs en dronk nauwelijks alcohol, maar zijn dieet van sigaretten, koffie, hamburgers, steaks en kip was een aanslag op zijn gezondheid. Kenmerkend voor zijn monomane manier van leven is ook dat hij pas na een kleine tien jaar in de gaten kreeg dat hij prostaatkanker had. Zijn ongezonde levenswijze was daar overigens niet als enige debet aan. Zappa bracht het leeuwendeel van zijn jeugd door in de buurt van een militair gebied bij Baltimore waar veel chemische proeven werden genomen. Van de giftige stoffen die daarbij vrijkwamen ondervinden de bewoners tot op de dag van vandaag de hinderlijke of zelfs fatale gevolgen. Symptomatisch was dat de jonge Frank vrijwel altijd ziek was toen hij daar woonde maar nergens last meer van had nadat het gezin naar Florida en, later, naar California was verhuisd.

Zo schaamteloos als Zappa de intimitei-

ten van anderen in zijn werk gebruikte en zo brutaal als hij ageerde tegen allerlei seksuele, politieke en religieuze taboes, zo gesloten was hij over zichzelf, zelfs tegenover zijn vrouw en kinderen. ‘Frank en ik proberen elkaar zo weinig mogelijk te spreken,’ verklaarde zijn echtgenote Gail het geheim van hun duurzame huwelijk. ‘We doen ons best om niet te praten.’ Typerend is ook dat Zappa muziek niet als expressie van gevoelens beschouwde, maar als *geluid*, een opvatting die hij deelde met Igor Stravinski, een van zijn grote voorbeelden. Deze kille opvatting kan niet verhullen dat muziek Zappa's leven niet alleen zin gaf, maar het ook verhief boven het banale bestaan van alledag. Dat bestaan gebruikte Zappa liever als materiaal dan dat hij er deel van uitmaakte. Het is een argument dat Miles merkwaardig genoeg niet noemt in het laatste hoofdstuk, wanneer hij probeert aan te tonen dat Zappa in diepste wezen een romantische kunstenaar was.

Complex is ook de verhouding tussen Zappa en de Verenigde Staten. Hij sloeg de Amerikaanse droom aan splinters, maar was er zelf ook een verpersoonlijking van. Zonder enige muzikale achtergrond, helemaal op eigen kracht en gebruik makend van wat zijn pad ook maar kruiste, schreef hij een mastodontisch oeuvre bij elkaar. Vanuit het niets en met niets maakte hij alles.

Barry Miles, *Frank Zappa* (Londen, Atlantic Books 2004)

Tweelingblessures
Biografie van de gebroeders Van de Kerkhof
Gert Lammerink

> De voetballende broers René en Willy van de Kerkhof nemen in *De gebroeders*, de biografie van Guido Derksen, geen blad voor de mond. Het boek bevat niet alleen anekdotes over de voetbalwereld in de jaren zeventig en tachtig, maar ook onthullingen over bijvoorbeeld het 'zwembadincident'. Gelukkig besteedt deze sportbiografie ook aandacht aan het voetbaltalent van de beide broers.

De grootste grap uit het voetbalboek *De gebroeders*, de biografie van René en Willy van de Kerkhof, komt van Rinus Michels. In aanloop naar het WK van 1974 besluit de bondscoach een aanvaller aan de selectie toe te voegen. Hij geeft Carel Akemann, vele jaren Oranjes grote regelaar, opdracht René van de Kerkhof te bellen. Het lukt niet. René neemt de telefoon niet op.

Akemann: 'Met het zweet in mijn handen zei ik 's avonds om elf uur tegen mijn vrouw: dan maar Michels bellen en zeggen dat het niet lukt. Beschroomd bel ik Michels en zei dat het tot mijn spijt niet was gelukt. Wat denk je dat hij toen zei? Bel z'n broer maar, dan nemen we die mee.'

Uiteindelijk gaat niet alleen René, maar ook Willy mee naar Duitsland. Om te leren. De eeneiige tweeling staat aan het begin van een imposante loopbaan. In de tweede helft van de finale tegen West-Duitsland mag René invallen voor het geblesseerde slangenmens Rob Rensenbrink. Willy zit op de tribune en stoot omstanders aan als de elftallen het veld weer betreden. 'Ons René doet mee.'

In de biografie beperkt Guido Derksen zich niet alleen tot de gebroeders. Hij verhaalt ook, vaak op basis van meerdere bronnen, over de achtergronden van 'grote gebeurtenissen' in de betreffende periode, zelfs als René en Willy daarin niet de hoofdrol speelden.

De verrassing halverwege de finale van 1974 (Nederland stond op achterstand) bijvoorbeeld was niet zozeer dat René inviel, maar dat Piet Keizer *niet* inviel. Het hoe en waarom daarachter (Michels en Ajax' klassieke linkerspits konden niet door één deur) wordt ook verteld. Net zo goed als het 'zwembadincident', kort voor de finale, uitgebreid aan de orde komt. Lang heeft daarover een zweem van geheimzinnigheid gehangen. Naakte meisjes spartelend in het spelershotel; dat leidde aan de vooravond van Nederlands belangrijkste voetbalwedstrijd bijna tot vijf echtscheidingen; volgens insiders tot de nederlaag in de finale en - volgens de biografie - tot Cruijffs afwezigheid op

De twee talenten na drie maanden bij FC Twente: driftig, enthousiast, onervaren

de wereldtitelstrijd vier jaar later, in Argentinië.

Het verhaal over het zwembad was, kennelijk, één van de weinige dingen waarover de tweeling, die verder van hun hart geen moordkuil maakt, niet praten wilde. Aanvankelijk maken ze de auteur wijs dat ze er niet bij waren. 'Wij konden namelijk niet zwemmen.' Pas als Derksen een foto van een badende René en Willy op de betreffende dag laat zien, komen de verhalen los.

De gebroeders is bovenal het verhaal van een onafscheidelijke tweeling, die waanzinnig goed kon voetballen. Aanvankelijk gold René als het grootste talent. Hij werd op de Helmondse MULO het meest begeerd, maar na verloop van tijd kreeg ook Willy erkenning. Het boek vertelt over hun achtergrond, hun geboorte, pijnlijke en bepalende gebeurtenissen in hun jeugd (vader overleed al op jonge leeftijd) en natuurlijk over hun eerste wedstrijden. Daar tekent zich het eerste verschil tussen de jongens af. Willy heeft vanaf de beginjaren bijgehouden hoe vaak en wanneer hij heeft gescoord. René slaat er voor de biograaf een slag naar.

Doorzakken

René is de losbol, Willy de studiebol, omdat hij alle interne opleidingen van Albert Heijn volgde. Dit plaatje wordt in *De gebroeders* herhaaldelijk geschetst. De één hield van een biertje op zijn tijd, kwam ooit in carnavalskledij naar de training; de ander dacht ook aan zijn maatschappelijke loopbaan. René plukt nog steeds de dag, en Willy heeft inmiddels een omvangrijk zakenimperium opgebouwd.

Willy is ook serieuzer dan René. De middenvelder onthult dat hij zichzelf geen geschikte vader vindt. Daarvoor is hij te ongeduldig, te veel met andere dingen bezig. Dat spijt hem. Als ze het over mocht doen, was zijn vrouw waarschijnlijk niet weer met hem getrouwd. Althans, dat is de conclusie van Willy. Maar hoe losbollig was René precies? Op weg naar een interland waaraan hij niet en Willy wel meedeed

reed hij de auto van zijn broer in de prak. Verder ging hij een keer rechtstreeks van de kroeg naar de training (‘Om het bier uit te zweten’), om vervolgens onmiddellijk het doorzakken te hervatten. Verder wordt er van spraakmakende escapades niet gerept.

Willy, altijd zuinig op zijn lichaam, hield het langer vol aan de top dan René en won in zijn laatste jaar (1988) de Europa Cup 1 met PSV. René bouwde, na enkele internationale avonturen (Willy speelde nooit voor een buitenlandse club), af in de eerste divisie. Hij speelde twee jaar langer dan zijn broer. Willy had geen behoefte om naar het buitenland te gaan.

Manchet

René en Willy maakten de hoogtijdagen van het vaderlandse voetbal mee, de jaren zeventig en tachtig. Kees Rijvers gold als hun ontdekker, haalde ze naar FC Twente, waar ze doorbraken, nam ze mee naar PSV, waar ze hun grote tijd beleefden. Hun voetbalvader spreekt in het boek van tweelingblessures. 'Als René door zijn lies ging wist je dat het Willy de volgende week ook zou overkomen.' Eén van hun vrouwen: 'Als Willy pijn heeft, gaat René liggen.'

Ook de interlandloopbaan van de gebroeders komt uitgebreid aan de orde. René speelde twee WK-finales: die van Duitsland in 1974 en vier jaar later die in Argentinië. Welke voetballiefhebber herinnert zich niet het incident met de gipsen manchet rond de geblesseerde pols van René?

De Argentijnen wilden niet dat hij daarmee speelde. De scheidsrechter leek, kort voor aanvang voor de druk van het thuisland te zwichten. Op voorspraak van coach Happel en aanvoerder Krol stapte Oranje voor het oog van de wereld (en juntaleider Videla) van het veld. René mocht alsnog meedoen, maar in *De gebroeders* bekent hij dat de vrees van de Argentijnen niet geheel ten onrechte was: 'Ik heb met die manchet nog een paar aardig klappen kunnen uitdelen.' *De gebroeders* geeft een aardig beeld van René en Willy, van hun invloed op de Nederlandse voetbalgeschiedenis en van hun plussen en minnen. De biografie is gebaseerd op de herinneringen van een groot aantal grootheden uit die geschiedenis. Bovendien vertellen René en Willy waar het op staat, ook wat betreft de ruzie die in 1998 ontstond over het zogenoemde kaartincident. Willy had voor de WK-wedstrijd Nederland - België in Frankrijk 250 reisarrangementen geregeld. René zou voor de kaarten zorgen. Die kwamen er niet, al hield René tot het laatst toe dat ze wel zouden komen. Vooral dat nam Willy hem kwalijk. Het incident leidde voor Willy tot een zakelijk strop van een miljoen gulden. De gebroeders spraken een jaar niet met elkaar. Maar de band werd hersteld. Toen Willy begin 2004 in Zuid-Afrika landde was het eerste wat hij deed René per sms melden: 'Ik ben aangekomen.' Z'n broer reageert onmiddellijk: 'Hoeveel?'

De gebroeders is geestig en onthullend. Maar het boek maakt vooral duidelijk (en dat waren we na de broertjes Witschge, Koeman en De Boer bijna vergeten) dat René en Willy geweldige voetballers waren.

Guido Derksen, *De gebroeders. René en Willy van de Kerkhof: een dubbele voetbalgeschiedenis* (Amsterdam, Veen 2004)

Doelgericht en wispelturig
De werken en levens van Anton Philips en D.G. van Beuningen
Arie van der Zwan

> Wie leren wil van de ervaringen van biografen, kan hen vragen naar de moeilijkheden waarop ze bij hun onderzoek stuitten. Even nuttig is het, zoals Arie van der Zwan betoogt, biografieën met elkaar te vergelijken. De levensbeschrijvingen van Anton Philips en D.G. van Beuningen, beiden bekende Nederlandse industriëlen, maken duidelijk dat biografen de vorm van hun boeken uitstekend kunnen laten aansluiten aan de karakteristieken van de gebiografeerden, maar dat dat ook voor problemen zorgen kan.

In een interview met het *Biografie Bulletin* (najaar 2004) antwoordt Elsbeth Etty op de vraag naar het methodologisch houvast van de biograaf: ‘Voor mijn boek over Henriette Roland Holst heb ik weinig theoretische verhandelingen gelezen, maar wel veel andere biografieën. De moeilijkheid is natuurlijk dat iedere biografie anders is, en haar eigen problemen kent. Wat je zou kunnen doen [...] is biografen vragen naar hun ervaringen en de problemen waarmee ze te kampen hebben gehad.’

Een andere manier de methodiek te achterhalen is biografieën met elkaar te vergelijken. Die benadering lijkt aantrekkelijk als uitgangspunt voor de bespreking van de recente biografieën van twee coryfeeën uit het zakenleven van de eerste helft van de twintigste eeuw, Anton Philips en D.G. van Beuningen.

Marcel Metze heeft blijkens de inleiding van zijn biografie van Philips ervoor gekozen aan de hand van een nauwkeurig plan te werken. In een vroegtijdig stadium heeft hij een honderdtal vragen en thema's geformuleerd waarop de biografie in zijn ogen antwoord zou moeten geven. Zijn belangrijkste overweging daarbij was de toegevoegde waarde: aan de bestaande literatuur over Philips wilde hij iets wezenlijks toevoegen. Zijn gegevensverzameling heeft hij daar dan ook op afgestemd. Halverwege de dataverzameling kwam de voor de hand liggende vraag bij hem op welke de bredere en diepere vragen waren achter zijn ‘lijst van honderd’. Metze zegt het niet met zoveel woorden, maar het lijkt aannemelijk dat zijn behoefte aan herleiding van de heterogene verzameling thema's tot een aantal kernthema's onontbeerlijk geweest is om de brug te slaan tussen de zee aan gegevens en het levensverhaal dat daarmee opgebouwd moest worden.

In die periode van bezinning kwam bij Metze de gedachte op om zijn biografie

als academisch proefschrift voor te dragen. Een wens die de noodzaak van aanscherping van de methodische eisen met zich meebracht, met name de vraag hoe zijn hoofdpersoon objectief beoordeeld zou moeten worden: hoe weeg je zijn prestaties en hoe bepaal je zijn persoonlijke kwaliteiten; hoe verhouden die zich tot die van zijn directe concurrenten?

Verdieping versus levensechtheid

Metze, zo veel is duidelijk, heeft zijn biografie niet voor de vuist weg geschreven. Hij is weloverwogen en verantwoord te werk gegaan. Maar die nadruk op vooropgezette ideeën, methodische eisen en planning had zijn boek ook uit het lood kunnen slaan en zijn werk een te sterke theoretische inslag kunnen geven ten koste van de authenticiteit. Wie zijn boek leest merkt al snel dat Metze met gemak aan dit risico ontkomen is. De journalist-schrijver heeft bij het vervaardigen van de tekst duidelijk de overhand gehad.

Een aardig detail, dat Metze zelf vermeldt, illustreert dit. In zijn eerste hoofdstuk, waarin hij Philips als jongeling beschrijft, waren de volgende zinnen uit zijn pen gevloeid: ‘Veel voer voor psychologen is er al met al niet. De indruk die blijft, is die van een haantje de voorste, een lefgozertje met een extravert karakter dat in mindere omstandigheden had kunnen uitgroeien tot een ongeleid projectiel.’ Die zinnen lezen vlot weg, maar zijn ze niet te veel uit de losse pols geschreven? Die vrees moet Metze na herlezing ervan ook bekropen hebben. Een duik in de psychoanalyse leverde evenwel weinig goeds op. Raadpleging van een bestaand levensverhaal, in juni 1943 verschenen in *Knickerbocker Weekly* (bestemd voor Nederlanders die in de Verenigde Staten verbleven) dat een tijdje uit Metzes blikveld verdwenen was, leverde een zo duidelijke bevestiging van zijn spontaan opgekomen karakterisering op, dat hij besloot daar niet verder aan te sleutelen. ‘Wat drijft een traumaloos zondagskind tot grote hoogte’, bleef in zijn ogen de kernvraag.

Anton Philips naast het miljoenste Philips radiotoestel, 1933

Verdieping kan haaks staan op levensechtheid. Dat uitgangspunt is door Metze consequent gevolgd. Zijn biografie is dan ook gecomponeerd als een levensverhaal dat zich, heel traditioneel, chronologisch ontrolt. Metze weet de lezer te boeien door dat levensverhaal te vertellen aan de hand van persoonlijke gebeurtenissen en beslissingen van zijn hoofdpersoon en die niet al te opzichtig te verknopen met de inzichten die hij ontleende aan zijn 'lijst van honderd'. Zijn verhaal gaat ergens over en heeft substantie. Dat is zeker zo in de eerste driehonderd bladzijden waarin Anton op vroege leeftijd gaat figureren als de

motor van een proces van spectaculaire uitbouw van het bedrijf Philips: van een klein lampenfabriekje tot een grote lampenfabriek en vervolgens tot een multinational op elektrotechnisch gebied die zich met de groten der aarde meten kan. Als in de loop van de jaren dertig de greep van Philips op het bedrijf verzwakt, boet ook de biografie aan spankracht in. Dat effect wordt versterkt door de introductie van een tweede hoofdpersoon, Frans Otten, die naast Philips het toneel gaat beheersen. Otten, dan belast met de dagelijkse leiding en uit dien hoofde medeverantwoordelijk voor belangrijke ondernemingsbeslissingen, komt op honderd van de laatste tweehonderd pagina's voor, maar zonder dat de verhouding tussen beide mannen - afgezien van hun voor de hand liggende persoonlijke betrekkingen - uit de verf komt.

Aan Metzes beheersing van de stof is duidelijk af te lezen dat Philips al langere tijd zijn specialiteit is, ook al betrof die de actuelere geschiedenis van het concern. Hij is ingevoerd in de materie en verkeert op goede voet met de belangrijkste informanten, onder wie ook Philips' naaste familie. Bovendien is het bronnenmateriaal dat Metze ten dienste stond welhaast ideaal te noemen. Philips beschikt over een professioneel opgebouwd en beheerd bedrijfsarchief waarin zich niet eerder gebruikte persoonlijke documenten van Philips bleken te bevinden. Dat materiaal werd voor Metze door de bedrijfsarchivaris toegankelijk gemaakt. Datzelfde gold het kleinere familiearchief, beheerd door Paul Otten, dat kon worden aangevuld met brieven verspreid bij verschillende familieleden.

Die overvloed aan primair bronnenmateriaal werd bijna nog overtroffen door de beschikbare secundaire bronnen in de vorm van biografische schetsen waarvan de eerste teruggaat tot 1916, de biografie van P.J. Bouman uit 1956, een officiële bedrijfsgeschiedenis in vijf delen, de kritische bedrijfsgeschiedenissen van Ad Teulings en Pieter Lakeman, en niet in de laatste plaats de vele interviews die Philips gegeven heeft en die in het bedrijfsarchief bewaard zijn. Daarom is het niet verwonderlijk dat Metze erop uit was zich ten opzichte van deze rijkdom aan bestaand materiaal te onderscheiden. Die profileringdrang komt ook tot uitdrukking in de scepsis waarmee hij in zijn inleiding over de biografie van Bouman schrijft, maar toch moet hij toegeven er materiaal aan ontleend te hebben dat elders niet te vinden was. Bovendien is het niet moeilijk te zien dat zijn boek qua opzet verwant is aan dat van Bouman. Beiden schetsen het beeld van Philips als mens en ondernemer, beiden doen dit ook in verhalende trant door per periode situatieschetsen en tijdsbeelden af te wisselen met persoonlijke gebeurtenissen, beslissingen en ingrepen. Beiden geven zij feiten, eigen observaties en citaten met kenmerkende uitspraken, herinneringen en ontboezemingen. Zo wordt de persoonsontwikkeling geschetst tegen de achtergrond van de bedrijfsontwikkeling, waarbij volmondig moet worden erkend dat Metze grondiger en gedegener te werk gegaan is dan Bouman. Dat Metze toegevoegde waarde levert, leidt geen twijfel. Metzes sterke kant blijft daarbij overigens zijn journalistieke-documentaire benadering. De wetenschappelijke uitstapjes zijn veilig opgeborgen in de epiloog van zijn biografie.

Wispelturigheid

Van een geheel andere orde is Harry van Wijnens biografie van D.G. (George) van Beuningen, een Rotterdamse havenba-

ron die de SHV met name in Rotterdam groot gemaakt heeft. Van Beuningen en Philips waren tijdgenoten, beiden groot geworden in het zakenleven en tot rijkdom en aanzien gekomen, maar daarmee houden hun raakvlakken op.

Ook hun persoonlijke ontmoetingen moeten schaars geweest zijn. Metze maakt alleen melding van hun toetreding in 1926 tot een groep ondernemers die de liberale staatspartij, de Vrijheidsbond, tot een krachtig vehikel ter bevordering van bedrijfsbelangen wilde uitbouwen, terwijl Van Wijnen zich beperkt tot hun beider lidmaatschap van een commissie die tot opdracht had het gerecupereerde, door de Duitsers geroofde kunstbezit over de Nederlandse musea te verdelen. Maar dan zijn we inmiddels in 1946 beland, toen Philips en Van Beuningen in hun nadagen verkeerden. Er is ook weinig gemeenschappelijks aan te wijzen in hun levenslopen. Die van Philips is tamelijk eenduidig, geheel gericht op het doel om van Philips een wereldspeler te maken, daarbij weliswaar veeleisend voor zijn omgeving en mede gedreven door persoonlijke geldingsdrang, maar in alles op het doel gericht gebleven. In veeleisendheid heeft Van Beuningen voor Philips niet onder gedaan, maar als zijn eisen al op een doel gericht waren, dan waren die van meer persoonlijke aard: gedaan krijgen wat hij in zijn wispelturige hoofd had. Waar Metze zijn hoofdpersoon typeert met de woorden ‘ze zullen weten wie ze voor zich hebben’, karakteriseert Van Wijnen de zijne met: ‘grootvorst aan de Maas’. Dat verschil berust op meer dan toeval. Van Beuningen gedroeg zich als een grootvorst en grootvorsten hebben een andere stijl, ze hoeven zich niet zo nadrukkelijk te laten gelden, ze weten zich van hun positie verzekerd. Liever maken ze gebruik van de persoonlijke privileges die aan hun positie verbonden zijn. Hun aandacht wordt veeleer opgeëist door dynastieke en familiale verwikkelingen, hun geldingsdrang richten ze op ‘grote werken’ buiten hun eigenlijke bezigheden om.

Dat verschil heeft doorgewerkt in alle aspecten van deze biografieën: de opbouw in hoofdstukken, de gekozen verhaallijn, de belichte gebeurtenissen en activiteiten. Van Wijnen heeft zijn boek opgebouwd uit vijftig hoofdstukken van gemiddeld niet meer dan acht à negen bladzijden. Nog geen derde van het geheel gaat over de zakelijke beslommeringen, in bladzijden gerekend is dat minder dan de aandacht die naar Van Beuningen als kunstverzamelaar uitgaat. De rest is verdeeld over familiekwesties, de vete tussen de aan elkaar verzwagerde clans Van Beuningen en Fentener Van Vlissingen, en de jeugdjaren van Van Beuningen. Van Wijnen heeft, in tegenstelling tot de planmatige aanpak van Metze, duidelijk gekozen voor de belichting van *highlights* zoals hij ze in zijn materiaal aantrof. Die manier van componeren komt de leesbaarheid ten goede. Elk van de hoofdstukken laat zich lezen als een op zichzelf staande miniatuur, maar het boek heeft daardoor wel een sterk caleidoscopisch karakter gekregen. Zo minutieus als de aankopen van kunstwerken erin beschreven worden - aan elke aankoop is wel een verhaal verbonden - zo globaal komen de zakelijke affaires aan bod. In dit verband is het tekenend dat Van Wijnen zich voor zijn typering van Van Beuningen als ondernemer verlaat op een studie van professor Sneller uit 1946, overigens in opdracht van SHV geschreven, en de lofrede op Van Beuningen in het *Handelsblad* van april 1927 bij gelegenheid van

diens vijfentwintigjarig jubileum als havenbaron.

Familieclan

Van welk navigatie-instrument heeft Van Wijnen bij de compositie van zijn boek gebruik gemaakt? Uit de bronverwijzingen blijkt dat twee bronnen richtinggevend geweest zijn: een ongepubliceerde autobiografie van Van Beuningen en het dagboek van diens oudere broer Willem. Van Wijnen had dan ook veel minder materiaal tot zijn beschikking dan Metze. SHV heeft weliswaar een bedrijfsarchief, maar dat is qua opzet en beheer niet te vergelijken met dat van Philips. Daarin weerspiegelt zich ook het verschil tussen de beide ondernemingen. Philips heeft zich als beursgenoteerde onderneming altijd moeten onderwerpen aan publicatieplicht, hoe beperkt die in de aanvangsjaren ook geweest is. Dit in tegenstelling tot de volstrekte beslotenheid waarin de affaires van SHV hun beslag kregen. Van Wijnen meldt dat bij SHV onder het regiem van F.H. Fentener van Vlissingen zelfs aandeelhouders een gebrekkig inzicht geboden werd in de resultaten. Ter vergadering werden stukken getoond die na de vergadering weer ingenomen werden. Wat Van Wijnen overigens niet opheldert is waarom de Van Beuningens, D.G. voorop, zich daarin geschikt hebben, voor een biograaf toch een aardige kwestie. Dat is te meer een gemiste kans aangezien de twee hoofdrolspelers in het conflict, D.G. van Beuningen en dr. F.H. Fentener van Vlissingen, zich uitstekend lenen voor een vergelijking in hun manier van optreden. We moeten het doen met de constatering dat de Van Beuningens tegen zwager Frits niet opgewassen waren: ‘De Van Beuningens mogen dan aanzienlijke aandelenmacht

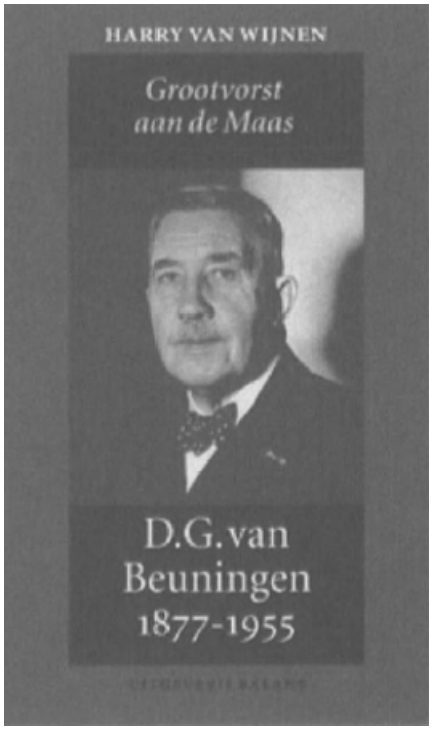

hebben, die macht is weinig waard als de (in Utrecht zetelende) directie zich in de praktijk niets aan de aandeelhouder gelegen laten liggen.’

Veel materiaal, ook wat de zakelijke affaires betreft, heeft Van Wijnen moeten ontlenen aan het familiearchief van de Van Beuningens waartoe hij vrijelijk toegang had, alsook aan verspreid over de familie voorkomende stukken die hij heeft weten achterhalen. Van Wijnen heeft daarbij het geluk gehad dat in het gevecht tussen de familieclans meermalen de hulp van arbiters en andere buitenstaanders is ingeroepen. Aan hun rapportages, die zich in de familiearchieven bevinden, is het te danken dat cruciale zakelijke informatie boven tafel kwam, die anders aan het zicht onttrokken zou zijn gebleven.

Bestaande biografieën of biografische

schetsen die Van Wijnen houvast hadden kunnen bieden, waren nauwelijks voorhanden, met als gevolg dat Van Wijnen, meer dan Metze, aangewezen was op eigen exploratie en minder gericht te werk kon gaan. Het is duidelijk hoe zeer dit verschil in beschikbaarheid van bronnen en bestaande referenties in de uitkomsten heeft doorgewerkt. Van Metze een gedetailleerde schets van zijn hoofdpersoon tegen de achtergrond van een gedegen bedrijfsgeschiedenis, van Van Wijnen een kleurrijke kroniek van een havenbaron in al zijn particulariteiten.

Marcel Metze, *Anton Philips 1874-1951, ze zullen weten wie ze voor zich hebben* (Amsterdam, Balans 2004)
Harry van Wijnen, *D.G. van Beuningen (1877-1955): grootvorst aan de Maas* (Amsterdam, Balans 2004)

De man die nooit lachte
Op zoek naar Willem Elsschot en Alfons De Ridder
Marco Daane

> Op de lijst van meest bestudeerde schrijvers scoort Willem Elsschot (1882-1960) hoog. Liefhebbers en deskundigen kunnen niet genoeg van hem krijgen, afgaande op de meters boeken die aan hem gewijd zijn. Sommige uitgevers lijken dollartekens in hun ogen te krijgen van het verschijnsel 'Elsschotboek'.

Het leven van Alfons De Ridder, zoals Willem Elsschot in werkelijkheid heette, was niet bepaald spectaculair. Hij was bakkerszoon, maakte zijn atheneumopleiding niet af en behaalde twee handelsdiploma's. Na betrekkingen op kantoren in Parijs en Schiedam werd hij publiciteitsagent in zijn geboortestad Antwerpen. Hij was getrouwd en kreeg zes kinderen. Het eerste werd buitenechtelijk verwekt en noopte hem tot zijn huwelijk; een van de schaarse scherpe kantjes aan dit burgermansbestaan. Interessant is deze levensloop nauwelijks, ware het niet dat De Ridder ook de grootste twintigste-eeuwse prozaïst van de Lage Landen was. Zijn relatief kleine oeuvre is een aaneenschakeling van hoogtepunten, van de schrijnende zedenroman *Villa des Roses* via de genadeloze handelsklassiekers *Lijmen* en *Kaas,* en het tedere familieboek *Tsjip* tot de memorabele stadsnovelle *Het dwaallicht.* Ze blijven niet alleen leesbaar, maar ook onvervalste *pageturners* - elke keer weer. Elsschot bezat een vlijmscherp observatievermogen, een formidabele stijl en briljante ideeën voor markante onderwerpen.

Vooral dat laatste is de aanleiding voor het grote aantal publicaties over Elsschot. Elsschot ging er ooit prat op dat hij geen fantasie had, en dat hij alles wat hij schreef werkelijk had meegemaakt. Een groeiend aantal literatuurvorsers heeft, op zoek naar die werkelijkheid, zijn leven uitgebeend. Koren op hun molens waren de vondsten in en na 1982 van exemplaren van de *Revue Générale* of *Continentale Illustrée*, dat model stond voor het befaamde *Algemeen Wereldtijdschrift* uit *Lijmen.* Ze bleken griezelig veel op elkaar te lijken; Elsschot had als De Ridder ooit écht *gelijmd.* Zo werd zijn duffe reclamebestaan opeens interessant. Een ander enigma dat velen uit de slaap houdt is Elsschots meervoudige identiteit. Grünewald (*Villa des Roses*), Kareltje de Keyzer (*Een ontgoocheling*), Boorman, Laarmans - als hij zijn eigen leven te boek stelde, moet ergens in die romanfiguren de ware Elsschot verborgen zitten. Excuseer, de ware Alfons De Ridder natuurlijk...

Het Elsschotonderzoek kwam pas begin jaren negentig echt op gang met boe-

ken van Guido Lauwaert, Johan Anthierens, Jean Surmont en dochter Ida De Ridder, en ook de fascinerende uitgave van Elsschots *Brieven.* Tijdschriften kwamen daarna met themanummers, nieuwe brieven werden gepubliceerd, er ontstond een florerend Willem Elsschot Genootschap en er verschijnt een monumentale editie van zijn *Volledig werk.*

In 2004 werden de talloze liefhebbers verblijd met twee nieuwe, forse biografische boekwerken. *Willem Elsschot. Man van woorden* is de neerslag van een grote hoeveelheid *oral history*, opgetekend door de Antwerpse journaliste Martine Cuyt. En in *Willem Elsschot. Mythes bij het leven* kleedt de Nederlandse bibliograaf Jan van Hattem allerlei eerdere publicaties uit. De verschijning van deze boeken werpt de vraag op of al dat gespit en gegraaf ons eindelijk dichter bij Alfons De Ridder brengt.

Een pijpje stoppen

In weerwil van de titel van haar boek, waarin de Engelse eretitel *man of letters* wat moeizaam weerklinkt, ging Martine Cuyt op zoek naar de mens achter de schrijver. Ze zocht daarvoor bekenden van hem op en vergaarde getuigenissen, anekdotes en enkele documenten.

De winst van dit boek is dat het *oral history* praktiseert, hetgeen in de Nederlandse biografische publicistiek relatief weinig voorkomt. Cuyts werk bewijst de potentie van dergelijke herinneringsboeken. Haar onderzoek leverde vele verborgen feiten op, inclusief een minnares die er niet voor terugschrok flink uit de school te klappen. Tijdens de presentatie van het boek kreeg deze Liane Bruylants de vraag waarom ze haar verhouding niet eerder had onthuld. ‘Omdat niemand me ernaar vroeg,’ luidde haar even onthutsende als leerzame

Willem Elsschot

antwoord.

Martine Cuyt vroeg dus wél. Ze spoorde zelfs de vrouw op die grammofoonplaten aan Elsschot verkocht. Dat haar dat is gelukt blijkt evenwel van grotere allure te zijn dan het verhaal van die dame. Hetzelfde geldt voor dat van Liane Bruylants. Haar relaas is dat van een getrouwde man en zijn maîtresse; toch niet zo opzienbarend.

De dagbladen brachten het nieuws niettemin gretig. Niemand stelde evenwel de vraag of de affaire ook in literair-historisch opzicht relevant was.

Dat zou het geval kunnen zijn. In *Het dwaallicht* helpt Frans Laarmans drie scheepslieden zoeken naar een zekere Maria van Dam. Terwijl hij meezoekt wordt deze dame in zijn verbeelding steeds begeerlijken. De queeste blijft echter vergeefs, waarna Laarmans enigszins teleurgesteld huiswaarts keert, 'om weer plaats te nemen in de kring van die waar ik aan gebonden ben en die mij vervelen, onuitsprekelijk'. Deze woorden zijn al vaak aangehaald, omdat Elsschots eigen familie- en huwelijksleven niet probleemloos geweest is. Dat Martine Cuyt zelfs niet wijst op moge-

lijke overeenkomsten tussen deze novelle en de werkelijkheid is een gemiste kans.

Dat laatste geldt überhaupt voor de verwerking van haar materiaal. Cuyt heeft gekozen voor een ‘caleidoscopische’ en chronologische aanpak en wijdt aan vrijwel iedere bron een apart hoofdstuk. Mogelijk stuitte ze op zoveel materiaal dat ze bang was het bij een andere, thematische ordening niet kwijt te kunnen. Waar had ze bijvoorbeeld de anekdote moeten plaatsen van Elsschot die Hubert Lampo meende te kunnen leren een pijp te stoppen?

Nergens natuurlijk, want deze doet er niet toe. Het is fascinerend om dicht op Elsschots ‘gewone’ huid te zitten, maar Cuyts boek gaat mank aan een teveel aan ballast. Zo wordt er een kennis opgevoerd die een koffiemok met haar naam erop kreeg van De Ridder. Op die momenten daalt *Man van woorden* af tot het niveau van fanclubverering. Een steviger eindredactie had het drastisch moeten inkorten.

Overvloed

Het ontbreken van thematisering wreekt zich in dit boek echter het meest. Vooral bij belangrijke onderwerpen had Cuyt verschillende getuigenissen bijeen moeten brengen om ze in perspectief te plaatsen. Een anekdote over de ‘hartstochtelijke flamingant’ Elsschot en een Waal die Vlaamse strijdliederen zong, dist ze op in het hoofdstuk ‘Aan zee’, omdat die zich toevallig daar afspeelde. Ze had het verhaal beter kunnen betrekken bij de verklaringen van Vlaams Blok-leider Karel Dillen en anderen over Elsschots vermeende flamingantisme en het beruchte gedicht op de geëxecuteerde collaborator Borms. Versnippering is het gevolg. Conclusies trekken laat Cuyt volledig over aan de lezer, bij wie ze de nodige kennis over Elsschot veronderstelt. Daarvoor in de plaats krijgen we een overvloed aan gebeurtenissen, anekdotes en uitweidingen voorgeschoteld. Talloze foto's en citaten van kinderen en kleinkinderen maken er een soort familiealbum van. Zelfs wat Elsschot *niet* deed beschouwt Cuyt als nieuws, zoals het niet aanzitten aan een diner waar Brecht en Sartre wel bij waren.

Het korte hoofdstuk over lezen bewijst hoe het anders had gekund. Hierin richt Cuyt zich op het onderwerp, niet op de personen, en laat ze getuigenissen elkaar aanvullen. Genoeg om de twijfel weg te nemen of Elsschot wel een lezer was en literaire opvattingen had. Ze heeft verder echter nauwelijks naar die winstgevende aanpak gestreefd, behalve bij enkele particuliere onderwerpen als vakanties, vrouwen, film, reizen en muziek. Ook dan geeft ze zich nog te veel over aan een schoolse rubricering en een zeker detailfetisjisme.

Daartegenover staat dat je als lezer regelmatig blij verrast wordt door de vracht aan nieuw, wél interessant materiaal. Bijzondere brieven, zoals van vader De Ridder over de scholier Alfons aan diens zus Marie, en van Alfons' moeder aan haar zoon over zijn huwelijksproblemen. Amusante verhalen, bijvoorbeeld van uitgeefster Angèle Manteau over hoe De Ridder advertenties ‘lijmde’ *van* haar én *voor* haar tijdschrift *Zondagspost.* En talloze nieuwe foto's. Daar zitten juweeltjes tussen, zoals van Elsschot lezend, en rustend in een hangmat. Twee opnamen moeten vele Elsschottianen een schok hebben bezorgd: ze tonen een *lachende* Elsschot. Elsschot

lachte bijna nooit op foto's, in overeenstemming met het *au fond* triestige karakter van zijn werk. Hij keek verveeld, schichtig of zette een uitgestreken gezicht op.

Hier zien we hem vertederd, met een kleindochter op de arm, en goed gemutst op een terras, ergens in zijn laatste levensjaren. Dat zijn unieke beelden.

Kronkels

Martine Cuyt noemt haar boek geen biografie, Jan van Hattem het zijne wel. Dat had hij beter niet kunnen doen. Hij volgt weliswaar Elsschots levensloop van wieg tot graf, maar meer om eerdere publicaties aan te vechten dan om Elsschot te karakteriseren. De auteur zelf en zijn adepten hebben ons met 'mythen' opgezadeld, poneert Van Hattem, en in zijn boek poogt hij daarmee schoon schip te maken.

Dat blijkt geen biografie op te leveren, maar een gevecht tegen windmolens. Van Hattem haalt uit naar zo ongeveer iedereen die vóór hem over Elsschot heeft geschreven. *Mythes bij het leven* vereist veel voorkennis en staat vol met uitspraken van het genre 'dat is onjuist' of 'dat klopt niet'. Het maakt de lectuur ervan tot een beproeving. Wat koopt een lezer ervoor dat allerlei publicisten volgens Van Hattem A zeggen terwijl hij zelf B vindt? Dergelijke kwesties behoren geruisloos in de hoofdtekst te worden verwerkt en verder in het notenapparaat, zeker de namen van al die 'onverlaten'. Biografen en publicisten zijn niet interessant - hun onderwerp wel.

Sommigen voelden zich hierdoor aangesproken. Guido Lauwaert eiste in zijn recensie in *Het Parool* verontwaardigd een vondst op die Van Hattem als de zijne presenteert. Hans Renders maakte in *Vrij Nederland* van zijn recensie gebruik om een mederedacteur bij een tijdschrift te prijzen ten opzichte van Van Hattem. De vraag is of dit boek zulk gedoe wel waard is.

Het grootste deel van Van Hattems vondsten en statements betreft slechts detailkwesties: feitjes, dateringen en verwisselingen die lijken voort te komen uit geheugenkronkels van betrokkenen - een normaal verschijnsel dat Van Hattem klaarblijkelijk vreemd is. Talloze vraagstukken waarvoor ongetwijfeld een prozaïsche verklaring bestaat, bestempelt hij wantrouwig als 'vreemd' of 'merkwaardig', daarbij over het hoofd ziend dat ze meestal niet relevant zijn.

Zelf heeft hij overigens nauwelijks antwoorden. Aan speculatie geeft hij zich met evenveel graagte over als de 'tegenpartij', meestal voorafgegaan door de foeilelijke formulering 'Het zou kunnen dat...'. Zijn vaak onbegrijpelijke redeneringen nemen bovendien te veel ruimte in beslag, waardoor het boek onnodig dik is. Desondanks is Van Hattem zelf ook niet even betrouwbaar. Al op de eerste pagina verwijst hij het verhaal naar het rijk der fabelen dat De Ridder bij de Schiedamse scheepswerf Gusto ontslagen werd als hoofdcorrespondent omdat hij met de arbeiders in de masten klom. Onmogelijk, aldus Van Hattem: Gusto bouwde alleen baggermateriaal en kranen zonder masten. Een simpele zoektocht wijst uit dat die specialisatie pas na de Eerste Wereldoorlog ontstond, toen De Ridder er al lang weg was. Een foto van de werf uit 1907, toen hij er in dienst kwam, toont volop masten.

Hier en daar laat Van Hattem werkelijk steken vallen. Zo beweert hij dat onbekend is welke inzendingen Elsschot als jurylid voor de Leo J. Krynprijs lezen moest, terwijl die gewoon in *Brieven* genoemd worden. Hij blijft zich ook afvragen waarom de

viering van Elsschots Staatsprijsbekroning in 1949 niet doorging. Dat is te vinden in Elsschots (door Van Hattem geciteer-

Scheepswerf Gusto in Schiedam, 1907

de) brief aan het Antwerps stadsbestuur: de onverhoedse publicatie van het omstreden Borms-gedicht door het bruine blad *De Voorpost.*

Lagen en lijmen

Toch heeft Van Hattems onderzoek ook aardige wetenswaardigheden opgeleverd. Hij maakt aannemelijk dat de jonge De Ridder helemaal niet zo onbekend was met de Franse taal als vaak wordt aangenomen. Met recht - Van Hattem is eigenlijk *biblio*graaf - en rede bekritiseert hij de toeschrijving van allerlei ongesigneerde publicaties aan Elsschot. In het *Belgisch Staatsblad* heeft hij met engelengeduld de oprichting gereconstrueerd van La Propagande Commerciale, het reclamebureau waar De Ridder partner in was, en diens satellietbedrijven. In aansluiting daarop komt Van Hattem met een nieuwe theorie over de persoon die model stond voor de keiharde Boorman uit *Lijmen*: niet Jules Valenpint van de *Revue Continentale*, maar Léonce Leclercq, medevennoot bij La Propagande Commerciale. Dat baseert hij op De Ridders complexe relatie met Leclercq, vooral zijn afhankelijkheid van hem - zoals die van Laarmans ten opzichte van Boorman. In dit geval bouwt Van Hattem zijn bewijs goed op. Systematisch werpt hij zijn inhoudelijke argumenten in de strijd, om overtuigend af te ronden met een citaat over de uiterlijke gelijkenis van Boorman en Leclercq.

Op zich heeft dit nog niet veel om het lijf; de complexe figuur Boorman kent veel lagen. Interessanter is het verband dat Van Hattem legt met de tienjarige stilte in Elsschots schrijverschap gedurende de jaren twintig, en tussen *Lijmen* en *Kaas.* Hij wijst erop dat die stilte gelijk liep met De Ridders problemen bij en afscheid van La Propagande Commerciale. Zoals Boorman voor Laarmans van leermeester tot ongeluksbrenger werd, zo kan Leclercq dat voor De Ridder zijn geweest, hetgeen diens schrijfwerk belemmerde. Een aannemelijke constructie, die ook aansluit bij de verwevenheid van privé-persoon De Ridder en auteur Elsschot.

Helaas is dit Van Hattems enige vondst met mogelijke daadwerkelijke repercussies voor de Elsschotstudie. Daarna is de koek op. De tweede helft van zijn boek bevat veel minder molenslagen. Hij vertelt daarin vooral reeds lang bekende levensfeiten na op basis van de *Brieven.* Talloze lange citaten moeten de aandacht vasthouden, maar ze maskeren vooral Van Hattems eigen kreupele schrijfstijl en dubieuze materiaalkeuze. Alleen als hij ‘Aan Borms’ bespreekt volgt nog een kleine opleving. Terecht stelt Van Hattem de vraag waarom

Elsschot dat gedicht pas rond december 1946 lijkt te hebben geschreven, terwijl Borms al in april was geëxecuteerd. Met veel tamtam presenteert hij voorts een onbekende fotokopie van een bekende versie van het gedicht, maar uiteindelijk laat hij de gretige lezer in opperste verwarring daarover achter. Vond hij die fotokopie in Elsschots archief in het AMVC-Letterenhuis, of in dat van Jozef Goossenaerts? En waar staan de twee correcties in handschrift waarover hij het heeft?

Lyricus met compassie

Van Hattem wekt niet alleen twijfel aan zijn betrouwbaarheid, maar ook aan zijn goede bedoelingen. Hij creëert discrepanties die er niet zijn, of haalt uit naar onjuiste informatie die elders al ondervangen is. Ook laat hij Guido Lauwaert in 1991 aan de haal gaan met een bewering van Ida De Ridder uit 1994.

Ronduit onverkwikkelijk is de kwestie rond het Provinciaal Oogstbureel, waar De Ridder gedurende de Eerste Wereldoorlog zou hebben gewerkt. Van Hattem heeft het Rijksarchief in Beveren uitgespit, maar niets gevonden. Martine Cuyt is daar ook geweest, maar zij komt wel met nieuwe gegevens en drukt in haar boek een document af. Hier ontspoort Van Hattems botte en irriterende, maar niet onfatsoenlijke betweterigheid: hij suggereert ‘gesjoemel’ van Cuyt.

Die schop illustreert hoe verschillend van toon hun boeken zijn, maar verhult hoeveel ze gemeen hebben. Beide auteurs geven blijk van grote ijver en een diepgaande passie. Tegelijkertijd maken ze ons veel wijzer over de saaie De Ridder, maar slechts weinig over de auteur Elsschot of die gecompliceerde relatie tussen diens leven en werk. Martine Cuyt komt met een enkele vaststelling over de biografische achtergronden van *Tsjip.* Van Hattem tracht *Het dwaallicht* te duiden, maar blijft steken in een verward betoog.

Elsschot heeft grote delen van zijn leven tot literatuur gemaakt. Misschien dat hij daarom niet graag over zijn werk sprak, zoals uit beide boeken blijkt. Dat was een privé-aangelegenheid, en daarover sprak men niet. Met de enkeling die de schrijver in hem aanvoelde, correspondeerde hij - zoals met Clemens Bittremieux, die na Elsschots plotselinge dood een laatste briefje van hem bij de post vond, met dank voor een recensie ‘van iemand die begrijpt’. Bittremieux' getuigenis is dan ook de meest wijze en boeiende uit Cuyts boek. Zijn passie voor de taal in ‘Spijt’ en *Tsjip* dwingen je ertoe Elsschot weer ter hand te nemen en hem voor de zoveelste keer te herontdekken.

Uit getuigenissen en citaten in beide boeken wordt voorts steeds duidelijker dat Elsschots veelbesproken ‘politieke’ sympathieën minder uit politieke dan wel menselijke emoties voortsproten: compassie met ‘zwakkeren’ en kanslozen, ongeacht hun opstelling of fout. Dat spoort met de Laarmans-figuur en met Elsschots vermeende afkeer van zijn Boorman-kant. Van Hattem citeert een brief aan Louis Paul Boon: ‘Bedenk echter dat het kwaad, helaas, NIET gestraft wordt evenmin als de deugd beloond wordt’, gevolgd door een verwijzing naar ‘het onrechtvaardige van het leven, in deze kapitalistische maatschappij’.

Ergens in die gefrustreerde rechtvaardigheidsgevoelens moet ook iets van de beweegredenen achter ‘Aan Borms’ schuilen. Bittremieux duidt Elsschot in dat

verband subliem als ‘een oude, afgevallen flamingant, zonder baard en knuppel’.
Niettemin blijven Elsschots huldeblijken aan Borms en aan zwart-

rok en -hemd Cyriel Verschaeve vragen oproepen. Misschien moeten we ze nog eens goed lezen, samen met al zijn uitlatingen over ‘de Vlaamse zaak’.

Wachten

Ook aan Elsschots vermeende verstoppertje-spelen achter zijn romanpersonages schenken de boeken van Cuyt en Van Hattem te weinig aandacht. De Elsschotkunde schiet daarmee een kant uit waar ze niet te lang moet blijven. Beide boeken zijn ook on-Elsschottiaans slordig uitgegeven. Bij Van Hattem is de notennummering nu en dan een chaos, terwijl bij Cuyt aanhalingstekens ontbreken en eigennamen zonder toelichting geïntroduceerd worden. Ook stilistisch zijn ze gebrekkig, met dwaze formuleringen en lelijk taalgebruik. Ze doen een groot verlangen opwellen naar wijlen Johan Anthierens' stijlvolle *Het Ridderspoor.*

Het wachten is nu op de biografie van Vic van de Reijt. Met zijn editie van de verzamelde brieven leverde hij in 1993 een eerste proeve van bekwaamheid af. Sindsdien heeft hij zich op familiearchivalia mogen storten en voorzag het Fonds voor de Letteren hem van een beurs om dat een jaar lang te kunnen doen. Hij kan bovendien zijn voordeel doen met de hier besproken boeken, vooral dat van Martine Cuyt. Aan hem de taak een en ander samenhangend en verklarend te presenteren.

Dat met zijn boek het laatste woord zal zijn gezegd over Willem Elsschot en de zijnen lijkt uitgesloten. Zo betreurenswaardig is dat overigens niet. De meeste Elsschottianen storten zich gretig op elke kruimel. Anderen concentreren zich op Elsschots oeuvre, dat ook zonder al die biografische ophef moeiteloos verder leeft. Zoals die grandioze roman die de halve wereldliteratuur doet verbleken: *Villa des Roses.*

Martine Cuyt, *Willem Elsschot. Man van woorden* (Antwerpen/Amsterdam, Meulenhoff/Manteau 2004)
Jan van Hattem, *Willem Elsschot. Mythes bij het leven. Een biografie* (Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet

In zingen minder goed dan in tekenen
Biografie van de jonge Lucebert
Bertram Mourits

> Elk snippertje papier, elk klein fotootje dat te maken heeft met de jeugd van Lucebert heeft Peter Hofman verzameld en in zijn biografie van de jonge dichter tentoongesteld. Dat is knap en onderhoudend, maar in hoeverre gaat het hier om een levensverhaal?

In het beginstadium van zijn kunstenaarschap heeft Lucebert flink strijd geleverd met zijn vader. Een mooi traditionele generatiekloof; vader Swaanswijk had voor zoon Bert een degelijke administratieve opleiding betaald en het was niet de bedoeling dat die aan de kunsten verkwanseld zou worden. Aanvankelijk was vader nog wel bereid tot een compromis (vier maanden aan de Kunstnijverheidsschool, in ruil voor kwijtschelding van het schoolgeld), maar toen hij suggereerde dat Bert in de avonduren moest studeren, ontstond een verwijdering. ‘De avondschool was me te min,’ vertelde Lucebert achteraf. Niet dat vader geen enkel begrip had voor de ambities van zijn zoon. Toen die furore maakt met wandschilderingen was vader wel degelijk trots op het tekentalent van zijn zoon, maar niet voldoende om hem als kunstenaar de vrije hand te laten. Niet verwonderlijk dat Lucebert zich steeds minder in het ouderlijk huis vertoonde. In 1946 schreef vader een licht verontwaardigd briefje: ‘Beste Zoon! Wij zien jou in 't geheel niet, gaarne had ik dat je in 't begin van de week even aankwam, ik wou je even spreken.’

Klein persoonlijk leed: het valt allemaal te lezen in *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert*, de (halve) biografie van Peter Hofman die eind 2004 verschenen is. Hofman heeft er hard aan gewerkt en is jarenlang met onderzoek bezig geweest. Vrijwel iedere nog levende getuige van de jonge Lucebert moet hij gesproken hebben. Hij heeft alle interviews gelezen, hij had een vracht aan brieven en ander documentatie-materiaal tot zijn beschikking, en hij heeft dat allemaal keurig op chronologische volgorde gelegd.

Dat leverde een schat aan uniek materiaal op, die bovendien prachtig is uitgegeven. Ik doe een willekeurige greep: het omslag van de *AVRO Radiobode* uit 1934, waarop vader Swaanswijk als Sinterklaas verkleed staat; het schoolrapport van de kleine Bertus (hij gaat over met een iets beter cijfer voor lezen dan voor schrijven en hij was in zingen iets minder goed dan in tekenen); een foto die Lucebert in de jaren vijftig van A. Roland Holst nam - een magistrale

foto, waarop te zien is hoe Lucebert de prins der dichters zag: diens blik is mild, maar Roland Holst staat (wandelstok, slapende kat) afgebeeld als een relikwie, kostbaar, maar uit een voorbije tijd. Zo kun je doorgaan: brieven (‘Daàààg ouwe gek ik kom spoedig eens aan kom jij ook eens spoedig aan?’ aan Hans Andreus), foto's, vroege tekeningen, krantenknipsels, hoezen van jazzplaten uit de persoonlijke collectie, een embleem van scouting Nederland, waartoe de kleine Bertus zich aangetrokken voelde nadat in 1937 de internationale Jamboree in Nederland had plaatsgevonden.

Snipper

Lichtschikkend en zingend bestaat vooral uit materiaal. Het boek beslaat de periode voordat Lucebert zijn grootste poëzie schreef, en dat ontslaat Hofman van de plicht die de biograaf van een groot kunstenaar heeft: de verklaring van het miraculeuze werk. Het onbekende vroege werk laat zich vaak eenduidig gebruiken als illustratie van de biografische feiten. Pas in de laatste hoofdstukken zien we een glimp van een verhaal opdoemen: de overgang van zoekend geloven naar bezielde mystiek is boeiend om te volgen, maar daar begint het allemaal pas.

Tot het zover is krijgt de lezer al dat boeiende materiaal onder ogen, maar Hofman heeft niet durven, kunnen of willen schiften. Het resultaat is dat *Lichtschikkend en zingend* als levensverhaal niet zo veel voorstelt. In zijn korte inleiding legt Hofman uit dat zijn drijfveer bestond uit ‘de overrompelende aanraking die Luceberts poëzie ooit bij mij teweegbracht’. Het is de vraag of dat een goede drijfveer is geweest - Hofman is aan het werk gegaan als bewonderend liefhebber en in zijn verzamelwoede

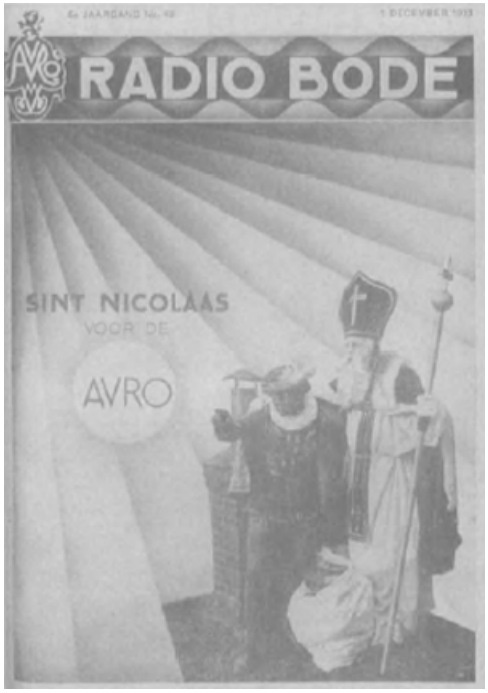

Vader Swaanswijk als Sinterklaas: in 1934 prijkte hij als goedheiligman op de voorplaat van de omroepgids.

leek elke snipper hem evenveel waard.

Hofman had goedgekozen en beargumenteerde oogkleppen moeten opzetten en een *verhaal* moeten vertellen. Nu lijken alle anekdotes hem even lief. Wat worden we wijzer van de wetenschap dat de bewaarschool die de kleine Bertus kort bezocht 'zingen op gehoor, spreekoefeningen en het leren van kinderversjes' hoog in het vaandel had staan? Wat geeft het dat een vriendin van Lucebert ooit Seyss-Inquart in het Concertgebouw heeft zien zitten, toen ze tijdens de oorlog naar *Der Freischütz* gingen? 'Johan Meijer werd verliefd op Babs, terwijl Hans van der Zant bezweek voor Puck, dit weer tot verdriet van Corrie Bakker.' Tja.

Even verderop vertelt Hofman hoe Lucebert kennis maakt met surrealisme en dada, en zich erover verbaast 'dat dit alles aan Nederland voorbij was

A. Roland Holst, gefotografeerd door Lucebert, midden jaren vijftig

gegaan'. Een bijzinnetje met grote literair-historische implicaties, maar in de stijl van Hofman krijgt dat hetzelfde gewicht als de aantrekkingskracht van Babs. Misschien is het Hofmans streven geweest om door de gelijkschakeling van dit soort gegevens een realistisch beeld te geven van het dagelijkse leven van Lucebert. Maar daarnaar kun je alleen maar gissen, want een verantwoording van zijn methode heeft Hofman niet gegeven.

Zo vertelt Lucebert in 1978 aan Jan Brokken een fraai verhaal over hoe hij leerde zwemmen. Hij had tegen vriendjes gezegd dat hij dat kon: 'Grootspraak, want ik kon helemaal niet zwemmen. Goed, zeiden ze, ga je mee naar het Noordholland Kanaal. Met veel bravoure zei ik: ja hoor. Wij naar het kanaal. En toen moest ik wel hè. Ik in het water gesprongen. Doodsbenauwd. Uit pure angst ben ik het hele kanaal overgezwommen. Als een hondje krauwend met zijn poten. Een paar dagen later gingen we naar het zwembad. Ik sprong direct in het diepe. Kwam de badmeester aangelopen. Hé jij daar, schreeuwde hij, kom er direct uit. Je kunt niet zwemmen!'

Een prachtverhaal natuurlijk, en een mooie metafoor voor Luceberts kunstenaarschap. Als autodidact, onder druk van zijn vrienden, is hij 'kunst' gaan maken, met bravoure als drijfveer. Hij slaagde glansrijk. Hij heeft immers 'het hele kanaal overgezwommen', op een geheel eigen manier, niet volgens de regels. Vervolgens gaat hij hetzelfde proberen in een officiële omgeving (het zwembad), waar hij nu niet meer uit angst maar vol zelfvertrouwen het diepe induikt. En onmiddellijk wordt hij bestraft door de regelgevers van de officiële instanties.

Dat klopt allemaal veel te fraai, en daarom ben je niet direct geneigd de getuigenis van Lucebert te vertrouwen. Maar Hofman noteert het, droog, als 'een voorval uit die tijd' en gaat er niet verder op in. Dat is een gemiste kans, een van de vele. *Lichtschikkend en zingend* is een rijk boek, maar je moet wel erg geïnteresseerd zijn in alle aspecten van Luceberts leven wil je het overal met evenveel genoegen doorlezen. Ondanks zijn tomeloze speurzin heeft Hofman nauwelijks gras weggemaaid voor de voeten van degene die een echte biografie van Lucebert schrijven wil.

Peter Hofman: *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert* (Amsterdam, De Bezige Bij 2004)

Acceptabel en serieus
De biografie van componist Johan Wagenaar
Emanuel Overbeeke

Er wordt in de Nederlandse muziekwereld terecht geklaagd over het gebrek aan erkenning voor de topcomponisten van eigen bodem. Toch zijn de componisten-biografieën van de laatste jaren in meerderheid niet gewijd aan de allergrootsten, maar aan hen die respect en sympathie verdienen. Bijvoorbeeld aan Johan Wagenaar.

Johan Wagenaar (1862-1941) vervulde vele vooraanstaande functies in het muziekleven en zijn muziek werd vaak uitgevoerd. Kort na Wagenaars dood overwoog een neef een biografie van zijn oom te schrijven. De familie hield dit om verschillende redenen tegen: de neef was niet muzikaal genoeg en had zijn oom nauwelijks gekend. Bovendien wilde men niet dat hij in Wagenaars privé-leven zou snuffelen. De neef besloot de wens van de familie te respecteren. Dat laatste heeft voor- en nadelen. Het grootste nadeel is dat levende getuigen anno 2004 vrijwel ontbreken, met uitzondering van enkele hoogbejaarden die de gebiografeerde alleen als kind gekend hebben. Het voordeel is dat er nu weliswaar minder bekend is over Wagenaar dan in 1941, maar wat bekend is, kan nu, zonder invloed van de familie, vrijer besproken worden. Of de huidige biograaf Johannes Wagenaar, een verre verwant van Johan Wagenaar, muzikaal is, vertelt hij niet. Het is veelzeggend dat hij de beschrijving van de muziek overliet aan een voormalig docent aan het instituut voor muziekwetenschap van de Universiteit van Utrecht, Jaap van Benthem.

Buitenechtelijk kind

Wagenaars afkomst was voor hem en zijn familie een groot probleem. Wagenaar was een buitenechtelijk kind, geboren uit de verhouding van een jurist afkomstig uit de hoogste kringen en een huishoudster uit de arbeidersklasse. Uniek was dit in de negentiende eeuw niet. Bijzonder was wel dat het stel na de geboorte van het eerste kind (Johan was de vijfde van de acht) noch trouwde, noch uit elkaar ging. Johans vader bleef zijn buitenechtelijke vrouw bezoeken, niet uit verplichting jegens zijn kinderen, maar uit liefde voor haar. Zij voedde de kinderen op, gaf hun haar achternaam en bleef hun vader trouw. Geen van de ouders vond het verstandig te trouwen. Hij zou zijn status verliezen door beneden zijn stand te huwen; zij zou terecht gekomen zijn in een rijk milieu waarin zij zich als arbeidersdochter niet thuis voelde.

Johan Wagenaar had jarenlang grote moeite met zijn afkomst. Hij en zijn

Johan Wagenaar

broers en zussen vonden het een verschrikking wanneer hun rijke vader in hun arbeidersbuurt in Utrecht op bezoek kwam. De arbeiders in hun buurt waren in familiekwesties nog preutser dan de bourgeoisie en minachtten zowel de rijke man als zijn arme familie. De grootste hinder hiervan ondervond Johan bij zijn partnerkeuze. De ouders van zijn verloofde wilden hem vanwege zijn achtergrond niet accepteren en zij zette na veel gewetenswroeging een punt achter de verhouding. Zij trouwden pas na de dood van haar vader. Om opschudding in kerkelijke kring te vermijden, koos het paar slechts voor een burgerlijk huwelijk dat ver van de familiebrandhaard Utrecht gesloten werd. Wagenaar weet diverse tegenslagen in zijn leven aan de doorwerking van zijn afkomst, maar de biograaf maakt aannemelijk dat de componist zijn achtergrond graag aanwendde om andere oorzaken, die hij wel in de hand had, niet te hoeven noemen.

Pruimen

Wagenaar concentreerde zich al jong op zijn grote liefde: de muziek. In 1875 werd hij aangenomen als leerling aan de Utrechtse toonkunst muziekschool (het plaatselijke conservatorium bestond nog niet). Tien jaar later deed hij er eindexamen. Meteen daarop werd hij benoemd tot pianoleraar. Geleidelijk aan kreeg hij zoveel taken dat hij tot directeur benoemd werd, wat hij tot 1919 bleef. Behalve als pedagoog maakte hij naam als componist en organisator van lokale muziekactiviteiten. Hij trok jonge componisten aan van wie velen carrière zouden maken, zoals Peter van Anrooy, Alexander Voormolen en Willem Pijper. Wagenaar was een van die weinige leraren die niet hun stempel op hun leerlingen drukken. Vanwege zijn grote vaardigheid als pedagoog werd hij in 1919 gevraagd directeur te worden van het (toen nog niet Koninklijk) conservatorium in Den Haag. De pensioengerechtigde leeftijd bestond

nog niet en omdat de vitale Wagenaar van zijn werk hield, vond hij het pas op zijn 75ste tijd worden om het rustig aan te doen. Veel rustiger kreeg hij het niet: hij zat zijn leven lang in talrijke commissies, hij was organist van de Domkerk (wat betekende dat hij in de diensten speelde en tijdens de zomermaanden orgelconcerten gaf) en hij trad op als dirigent van koren en orkesten. Zijn twee dochters zagen hem meestal alleen tijdens de korte vakanties en soms 's avonds, als hij niet componeerde. De oeuvrecatalogus in de biografie telt negen pagina's.

Lichtvoetigheid

Wagenaars biografie is geschreven uit aandoenlijke bewondering voor Wagenaar als persoon. De auteur schenkt weinig aandacht aan de histori-

sche context. Slechts een enkele opmerking verraadt dat hij zich verdiept heeft in de bestaande literatuur over het negentiende-eeuwse culturele leven. Als hij al uitweidt over de context, dan heeft hij het over de instituten waaraan de componist verbonden was, zoals de Utrechtse Toonkunst Muziekschool en het Koninklijk Conservatorium. Sommige van die 'verdwaalde' opmerkingen smaken naar meer, zoals die over het repertoire van Wagenaar als organist en dirigent. Ze worden helaas amper uitgewerkt en vertellen meer over het Nederlandse muziekleven dan over Wagenaar zelf.

Wagenaar was een bijzondere man, maar niet heel kleurrijk. Hij leefde voor zijn gezin en zijn kunst en had zich waarschijnlijk gevonden in het adagium dat een kunstenaar voortleeft in zijn werk. Dat werk is omvangrijk, maar niet heel origineel. Wagenaar groeide op in een periode waarin Nederland muzikaal gesproken een provincie van Duitsland was. Wagenaar nam begin jaren negentig enige tijd les in Berlijn. Zijn composities, voor zover uitgegeven en uitgevoerd, zijn duidelijk verwant aan Duitse muziekstukken. Zijn grote voorbeelden waren Felix Mendelssohn, Johannes Brahms en Richard Strauss. Het eigene van Wagenaar manifesteert zich in lichtvoetigheid en humor, vooral in dramatische werken als 'De Schipbreuk' (1889), 'De Doge van Venetië' (1898-1899) en 'De Cid' (1912-1914). Critici vielen over zijn keuze voor een in hun ogen mindere tekstdichter als De Schoolmeester, maar over het algemeen bewonderde men Wagenaars muziek. Die lichtvoetige toets van de dramatische werken kenmerkt ook zijn orkestmuziek. De Duitse invloed in zijn ouvertures als 'Cyrano de Bergerac' (1905) en 'De getemde feeks' (1909) is overduidelijk, maar waar de Duitse drama's het menselijk bestaan op zijn grondvesten doen trillen, koos Wagenaar voor gemoedelijkheid en ondeugendheid. In zijn composities is het alsof Jantje na enige huiselijke schermutselingen alsnog zijn pruimen mag plukken.

Als Wagenaars biograaf op diens muziek ingaat, heeft hij het vooral over de afzonderlijke composities. In de biografie zijn ze geordend naar genre. De genres komen aan bod in de volgorde waarin Wagenaar zich met hen bezighield. Omdat in Wagenaars eerste composities zijn persoonlijkheid nog nauwelijks naar voren komt, duurt het even voordat Jaap van Benthem een algemene beschrijving geeft van Wagenaars stijl. Dat doet hij ten slotte aan de hand van een van Wagenaars eerste uitgesproken persoonlijke werken, de ouverture 'Frithjofs Meerfahrt' uit 1886. Benthems beschrijving lijkt meer bestemd voor geïnteresseerde leken dan voor professionele muziekstudenten. Ze onthult niet alleen Wagenaars muzikale achtergrond, maar ook diens verlangens: 'acceptabel en serieus overkomen op zijn muzikale en maatschappelijke omgeving.' Wagenaar was geen ideologisch gedreven nieuwlichter die liever onbekend en onbemind was dan dat hij zijn plek in de componistenhemel zou mislopen. Hij wilde erkenning tijdens zijn leven en die kreeg hij ook.

In de geschiedschrijving van de Nederlandse muziek is het gebruikelijk een cesuur aan te brengen bij de Eerste Wereldoorlog. Het muzikale leven richtte zich nadien minder op Duitsland en meer op Frankrijk. Jonge honden als Willem Pijper, Hendrik Andriessen, Matthijs Vermeulen en Daniël Ruyneman waren in die tijd voortrekkers. Duitsgeoriënteerde toondichters van een oudere generatie, onder wie

Wagenaar, moesten het na 1920 tegen hen afleggen. Het grote publiek beschouwde de jonge componisten als nieuwlichters, meer bekend dan bemind, met als uitzondering Hendrik Andriessen. De Nederlandse negentiende eeuw duurde voor velen tot 1940 - toen Isaiah Berlin ons land begin jaren dertig bezocht, omschreef hij de Nederlandse muzieksmaak als Victoriaans. Pas na 1945 werden Pijper en zijn generatiegenoten door een groter publiek gewaardeerd. Wagenaar was inmiddels voltooid verleden tijd geworden.

Johannes Wagenaar/Jaap van Benthem, *Johan Wagenaar (1862-1941). Leven en werk van een veelzijdig kunstenaar* (Zutphen, Walburgpers 2004)

De werkkamer van de biograaf
Bert Hiddema en André Hazes
Peter Buwalda

Johan Cruijff, Johnny Jordaan, Rinus Michels, Ruud Gullit - het zijn steeds Amsterdamse volkshelden wier levens beschreven worden in de werkkamer van Bert Hiddema. André Hazes, Hiddema's huidige project, past naadloos in dit rijtje. ‘In dat leven zit een mooie opera.’

1

Foto 1: ***De arbeiderswoning in de Zwaardemakersstraat, rand Betondorp***

‘Dit is mijn werkhuis, hier schrijf ik. Ik woon met mijn vriendin in de Admiraal de Ruyterweg. Daar fiets ik elke doordeweekse dag om half negen vandaan, op weg naar hier. Al meer dan twintig jaar. Ook als het vijftien graden vriest. Ik scheer me hier en zet thee. Dan ga ik aan het werk. Ik schrijf boeken en artikelen, aan de lopende band eigenlijk. Een *writer's block* heb ik nooit gehad, ik ga zitten en ik schrijf. Vier keer per jaar vertrek ik met mijn vriendin voor anderhalve week naar Frankrijk, waar ik ANWB-reisgidsen maak en up to date houd. Gratis reis, gratis hotel, half pension. De Pyreneeën, de Alpen, de Dordogne, de

Jura. Ik ken die streken op m'n duimpje, ik ken er de mensen, ik ken de hotels en de restaurants, de wandelingen. Twee weken lang denk ik geen seconde aan m'n schrijverij hier. Als ik terugkom, blaak ik weer van de energie.'

Foto 2 en foto 3: *De platenkast en de draaitafel*

'Tijdens het schrijven draai ik tegenwoordig het liefste jazz. Miles Davis, John Coltrane, Charlie Parker, maar ook het echte oude werk, Louis Armstrong, Sydney Bechet. Er staat ook veel klassiek en popmuziek bij, maar daar luister ik steeds minder graag naar. Van Johnny Jordaan en André Hazes heb ik nooit gehouden. Ik heb gek genoeg weinig met het levenslied, nooit gehad ook. Hoewel ik het vakmanschap van Johnny Jordaan steeds meer ben gaan waarderen toen ik me voor het boek in zijn muziek ben gaan verdiepen. Het was een ontzettend goede

2

zanger, daar kwam ik al snel achter. Ik heb Jordanezen gesproken die begonnen te huilen als ik zijn naam noemde. 'Voor Hazes zal hetzelfde gelden, weet

3

4

ik nu al zeker- zijn platen moet ik nog draaien. Dat doe ik in een later stadium. De afgelopen maanden heb ik de chronologie van zijn leven op een rij gezet, nu probeer ik zoveel mogelijk mensen uit zijn verleden en omgeving te spreken. Maar dat hij goed was, staat voor mij vast. Anders kluister je niet vijf miljoen mensen aan de buis tijdens je uitvaart. Waarom lukte dat Hazes wel en al die anderen niet? Dat houdt me bezig.'

Foto 4: *De plank met eigen werk*

'Ik heb ongeveer vijftig levensschetsen geschreven. Variërend van tijdschriftartikelen, kleine boekjes tot de boeken over Cruijff, Jordaan, Michels en onlangs nog Bertrand Cantat, de Franse popster die zijn vriendin heeft vermoord. Het zijn vaak Amerikanen, zoals Cary Grant, Bruce Lee, Jack Nicholson, Jimi Hendrix, maar ook vaak Amsterdammers. Amsterdammers snap ik, omdat ik zelf een ras-Amsterdammer ben. Ik snap de humor. Ik ben begonnen als romanschrijver, maar gaandeweg zijn het biografieën geworden. Ik lees ook eigenlijk alleen maar biografieën, maar ik vind ze zelden goed geschreven. Naar mijn idee mag een biografie geen voetnoten hebben en moet de schrijver uitgaan van de chronologie van het beschreven leven. De thematische aanpak leidt tot chaos en gaat voorbij aan de ups en downs waaruit elk mensenleven bestaat. Als je je houdt aan de volgorde in de tijd kun je alle situaties en personages op het juiste moment introduceren. Dat scheelt een hoop nodeloze uitleg. Het is logisch.

Ik schrijf uiteindelijk toch uit bewondering. Ik ben geen Hazesfan, maar ik heb bewondering voor wat hij bij mensen weet los te maken. Niettemin bewaar ik afstand tot mijn onderwerp. Mij zul je

nooit horen praten over Ruud of over Johan of over Dré. Ik heb het over Gullit en over Cruijff en over Hazes. Je moet ook niet te lang met iemand bezig blijven, dat vind ik ongezond. Vestdijk had vroeger zo'n mannetje om zich heen, die Nol Gregoor. Niet gezond. Ik heb Cruijff nooit gesproken. Natuurlijk heb ik om zijn medewerking gevraagd, keurig per brief. Maar die gaf hij niet. De boeken heb ik hem achteraf netjes gestuurd en volgens zijn moeder, waar ik wel eens kom en die overigens precies op Cruijff lijkt, heeft hij ze met plezier gelezen. Ik kwam hem een keer tegen in de Kinkerstraat voor de Hema. Daar liep hij met Jordi en Danny. Ik dacht: ik stap op 'm af. “Ik ben Bert Hiddema”, zeg ik, terwijl ik zijn hand schud. “Ik heb die twee boeken geschreven.” Hij zei helemaal niks, geen woord. Hij keek me wat beteuterd aan. Toen ben ik maar doorgelopen.’

5

Foto 5: *Het slaapkamertje*

‘Nee, geen foto van het bed alsjeblieft. Het gaat toch om m'n werkkamer? Tegenwoordig slaap ik hier nooit meer. Ik fiets altijd als een speer naar huis, zonder te schakelen, op weg naar m'n borrel. Maar vroeger wel, hoor. Als ik ruzie had met m'n vrouw.’

Signalementen

Ton van den Brandt en Marc van Dinther, *De gangen van John de Mol* (Zutphen, Plataan 2004)

'Massa = kassa', dat is het motto van John de Mol, de Nederlandse mediatycoon die in *De gangen van John de Mol* wordt gebiografeerd. Dat wil zeggen, Ton van den Brandt en Marc van Dinther beschrijven De Mols opkomst en bloei, want hij is nog geen vijftig en, om de laatste zin van dit boek te citeren, 'nog lang niet klaar'.

Grootvader en vader De Mol waren muzikanten, en schnabbelden hun bestaan in de lichte muziek bij elkaar. John zelf begon als 'plaatjesraper' bij disc jockey Willem van Kooten. Willem draaide plaatjes en gooide ze dan in een hondenmand, John stopte de plaatjes weer terug in de hoesjes. John, een handige doorzetter, ontwikkelde zich tot zelfstandig tv-producent die de tijdgeest haarfijn aanvoelde en uiteindelijk miljardendeals sloot. Ondanks zijn vliegangst heeft De Mol onlangs een privé-jet gekocht, zoals een miljonair betaamt. Maar nog altijd eet hij het liefst kip met appelmoes in 'een eenvoudig restaurant'.

De gangen van John de Mol biedt een prachtig inkijkje in de Nederlandse entertainment-industrie. Binnen het Gooise tv-wereldje zijn familiebanden ongeveer even belangrijk als in de Italiaanse mafia, en gaat Hollandse kleinburgerlijkheid samen met een virulente haat tegen alles wat intellectueel is. John de Mol zag dan ook het nut niet van een biografie, en weigerde zijn medewerking.

Helaas is het nauwelijks merkbaar dat dit een ongeautoriseerde biografie is. De auteurs, beiden financieel journalisten, nemen geen afstand van de wereld waarover zij schrijven. Keurig chronologisch beschrijven zij De Mols levensloop, zijn liefdesleven, de ontwikkeling van tv-formats en de overnamegevechten, tot en met de deal met Joop van den Ende en de welverdiende vakantie die volgde. Wellicht is deze biografie bestemd voor een publiek dat een succesverhaal wil lezen, en niet zit te wachten op analyse. Dan zijn de auteurs te werk gegaan volgens het tweede adagium van De Mol: 'als het volk bloemkool wil, krijgt het bloemkool'.

M.B.

Henk van Middelaar, *Geef mie de nacht. Ede Staal. Een biografie* (Uitgeverij Luminis 2004)

Ede Staal (1941-1986) is na zijn dood uitgegroeid tot een fenomeen, een boegbeeld van de provincie Groningen en het symbool van het Hoge Noorden. Van zijn cd's zijn in de loop der jaren meer dan honderdduizend exemplaren ver-

Ede Staal

kocht. De tentoonstelling *Ode aan Ede*, gehouden van april tot november 2000 bij borg Verhildersum in Leens, trok meer dan 65.000 bezoekers, een getal waar het Letterkundig Museum jaloers op mag zijn. Sinds een tv-documentaire in 1996 en het gebruik van zijn liedje *Mien Hogelaand* in de film 'De Poolse bruid' is de naam Ede Staal doorgedrongen buiten de provinciegrenzen, hoewel zijn bekendheid nog steeds gering genoemd mag worden. Een muzikale laatbloeier, een perfectionist, een eigenwijze pingelaar, een koppige Grunneger: wie was deze man?

Om hem te kunnen doorgronden moet je het verhaal van zijn vader kennen, noteert biograaf Henk van Middelaar uit de mond van de zus van Ede Staal. Boele Staal (1910-1988), een fanatieke NSB-er met een moord op zijn geweten, werd na de oorlog ter dood veroordeeld. Na gratieverlening kwam hij eind jaren vijftig uit de gevangenis terug bij zijn gezin. Ede had toen al de HBS afgerond en was in Groningen gaan studeren. Tijdens zijn studiejaren ontmoette hij zijn vrouw Fieke, met wie hij zes zonen kreeg. Zo gedetailleerd als Van Middelaar de NSB-jaren van Boele Staal beschrijft (ze beslaan bijna de helft van het boek), zo summier is de informatie over diens latere jaren. Slechts zijdelings worden er nog een paar opmerkingen aan hem gewijd. Dat hij hertrouwde; dat hij met Ede en hun beider gezinnen op vakantie ging; dat hij niet bij de begrafenis van Ede was. Dat geeft de biografie iets onevenwichtigs. Van Middelaar heeft het verwijt gekregen dat hij te veel aandacht aan de vader van Ede Staal besteed heeft. In deze vorm is dat ook zo. Hij had er beter een dubbelbiografie van kunnen maken. Je weet zó veel belangrijke informatie over de eerste levenshelft van de vader, dat je ook nieuwsgierig wordt naar diens latere jaren. Of daarmee de vragen over het wel en wee van de zoon beantwoord zouden worden, blijft de vraag. Doordat Van Middelaar niet veel medewerking kreeg van familie en vrienden, blijft deze biografie steken in een goedbedoelde poging om dichter bij de mythe Staal te komen. Misschien geeft de muziek van Staal een beter antwoord.

E.S.

Guus Luijters, *De rotstreken van Arthur Rimbaud* (Amsterdam, L.J. Veen 2004)

In deze monografie van de ‘gedoemde’ dichter Arthur Rimbaud (1854-1891) onderzoekt Guus Luijters het verband tussen Rimbauds ‘rotstreken’ en zijn geniale poëzie. Een voorbeeld van zo'n rotstreek: toen Rimbaud logeerde bij de dichter Théodore de Bannville, liet hij als dank een drol achter op het hoofdkussen van het bed. ‘Rimbaud was een duivel met een engelengezicht’, schrijft

Luijters. Hij vindt dat in veel boeken over Rimbaud diens duivelse kanten onderbelicht zijn gebleven. De meest recente biografen, Jean-Jacques Lefrère en Graham Robb, hebben wel aandacht voor Rimbauds slechtheid, maar leggen alleen een inhoudelijk verband met zijn werk. ‘Dat zijn leven de aanjager van zijn poëzie is, hebben ze niet gezien.’

Het type van de immorele kunstenaar mag een romantisch cliché zijn, in het geval van Rimbaud blijkt het gewoon waar. Luijters maakt met talloze vermakelijke anekdotes zijn visie op de dichter aannemelijk. Vooral in de jaren 1871-1873, toen Rimbaud een ‘sadomasochistische’ verhouding had met collega-dichter Paul Verlaine, gingen de rotstreken gepaard met grootse poëzie. Rimbaud verwondde in mei 1872 zijn vriend met messteken aan polsen en dijen. Die zomer was hij weer aan het werk, hij schreef zijn laatste gedichten. ‘Zelden zal de literatuur in een paar weken tijd zo door elkaar zijn geschud.’

M.M.

Mario Molegraaf, *Het wekkertje van 23:34* (Amsterdam, Balans, 2004)

Na Connie Palmen en Kristien Hemmerechts is er een weduwnaar opgestaan die over zijn beroemde, overleden partner schrijft. Eind 2001 verloor Mario Molegraaf na drieëntwintig jaar samenzijn zijn vriend Hans Warren, de dagboekschrijver, dichter, vertaler en bloemlezer. In *Het wekkertje van 23:34* schetst Molegraaf aan de hand van dagboekfragmenten en beschouwingen een beeld van zijn leven met Warren en van zijn nieuwe bestaan als weduwnaar en beheerder van de literaire nalatenschap. Het boek is deels autobiografie, deels een biografische schets. ‘Een boek als een mozaïek’, zegt Molegraaf zelf. ‘Snippers uit een rouwjaar.’

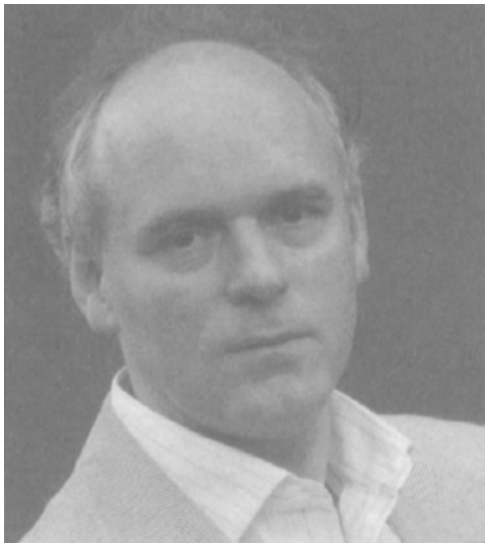

Mario Molengraaf

Molegraaf rouwt, rekent af met valse vrienden en rechtvaardigt zichzelf. Hij is schaamteloos eerlijk over zichzelf, voor zover zich dat laat beoordelen. Misschien nog eerlijker dan Warren in zijn dagboeken. Warren arrangeerde en redigeerde die dagboeken alsof het romans waren. Daarbij moest de waarheid het soms ontgelden,

onder het motto: ‘Schrijven is altijd uitkiezen, bijkleuren, verraden.’ Warren heeft zichzelf een paar keer ‘verraden’, aldus Molegraaf. Bekentenissen over zijn zucht naar roem, over de jaloezie die hij voelt als Vasalis de P.C. Hooftprijs krijgt in 1983, wilde Warren bij nader inzien weglaten. Molegraaf overtuigde hem ervan dat zulke passages niet gemist konden worden. Toch onderschrijft ook Molegraaf het idee dat het dagboek, hoe openhartig ook, een vorm van fictie is.

M.M.

Paul Begheyn SJ (red.), *Nijmeegse biografieën*, deel 1 (Hilversum, Uitgeverij Verloren 2004). Ook verschenen in: *Jaarboek Numaga*, 51 (2004), pp. 9-143

De redactie van het *Jaarboek Numaga*, de Vereniging tot beoefening van de Geschiedenis van Nijmegen en Omgeving, heeft bij gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan het initiatief genomen tot het samenstellen van een biografisch woordenboek dat in verschillende delen zal gaan verschijnen. In dit eerste deel van *Nijmeegse biografieën* zijn lemmata van 147 personen opgenomen (126 mannen en 21 vrouwen), geschreven door in totaal 36 medewerkers. De eindredacteur Paul Begheyn nam maar liefst 37 personen voor zijn rekening.

De bijdragen zijn zorgvuldig geredigeerd en vormen aangename leesstof. De verscheidenheid van de besproken personages is groot: belangrijke figuren uit de wereld-, landelijke- en de plaatselijke politiek, wetenschappers, letterkundigen, boekverkopers, kunstenaars, geestelijken en ondernemers. Dat zorgt voor een veelkeurig Nijmeegs palet. Al lezend komt de vraag boven welk criterium gehanteerd is bij de selectie, oftewel: 'wie mag er wel, en wie niet in?' Het 'Ten geleide' levert geen expliciet antwoord op die vraag. Bij de aankondiging op de website van Numaga is sprake van '147 korte biografieën van bekende, belangrijke en/of in het licht van de lokale geschiedschrijving interessante Nijmegenaren'. In elk geval hoeft men niet in Nijmegen geboren én gestorven te zijn (slechts 19 van de 147), in Nijmegen geboren en elders gestorven (48 van de 147) of in Nijmegen gestorven en elders geboren (72 van de 147) te zijn. Zelfs Ien Dales, die slechts een kleine drie jaar in Nijmegen woonde, maar dan wel als burgemeester van de stad, heeft recht op een vermelding. En ook Marga Klompé is present, die vóór haar politieke carrière een aantal jaren lerares scheikunde en natuurkunde was aan het Nijmeegse katholieke meisjeslyceum Mater Dei. Voorts figureren personen uit de wereldgeschiedenis die op een of andere wijze in de geschiedenis van de stad Nijmegen hun sporen hebben nagelaten, zoals keizer Trajanus en Karel de Grote. Zij zijn vermoedelijk als 'Nijmeegse iconen' tot de definitieve selectie doorgedrongen.

Bijna elk lemma is voorzien van een portret en eindigt met verwijzingen naar aanvullende literatuur. Aardig is dat zoveel mogelijk de Nijmeegse adressen van besproken personen vermeld worden. Daarentegen ontbreekt helaas meestal opgave van hun eventuele laatste rustplaatsen. Ook zou hier en daar de band tussen de besproken personen en de stad Nijmegen duidelijker geformuleerd kunnen zijn, temeer daar de landelijk bekende personen ook figureren in nationale of provinciale biografische woordenboeken. Een volgend deel zal hopelijk afsluiten met een chronologisch register van de opgenomen personen. Daarmee wordt de spreiding van de beschreven personen over de eeuwen duidelijker zichtbaar. Bovendien biedt zo'n register de mogelijkheid om de biografieën in chronologische volgorde te lezen en de geschiedenis van de stad via personen voorbij te zien trekken.

Het 'Ten geleide' meldt dat we op het verschijnen van een tweede deel geen eeuwen hoeven te wachten. Op de website van Numaga staat dat er ongetwijfeld binnen vijftig jaar een tweede deel met Nijmeegse biografieën verschijnen zal.

Waarom geeft Numaga niet bij elk lustrum een vervolgdeel uit? Er komen voldoende personen voor opname in aanmerking en bovendien telt de stad, zoals blijkt, voldoende capabele biografen.

O.S.L.

Heideggers hut in Todtnauberg
Monica Soeting

'Hier boven,' schreef Martin Heidegger op 14 september 1925 aan zijn studente en geliefde Hannah Arendt, 'is het alweer herfst geworden, met koude nachten en prachtige zonnige dagen. Ik heb helemaal mijn draai gevonden in mijn werk en kan, niet geremd door ambtelijke besognes, op de dingen afgaan.' Met 'hier boven' bedoelde Heidegger zijn hut in Todtnauberg, een dorpje hoog in het Zwarte Woud in Zuid-Duitsland. Heideggers vrouw Elfride had in de omgeving van het dorp vaak geskied, en kocht er begin jaren twintig een stuk grond. Ze maakte een ontwerp voor een klein vakantiehuis en liet dat op het gekochte grondstuk bouwen.

Elfride Heidegger had bij de bouw van het huisje slechts één doel voor ogen: hier zou haar man, die in 1915 als veelbelovende assistent van Edmund Husserl een aanstelling als *Privatdozent* aan de universiteit van Freiburg gekregen had, ongestoord werken kunnen. Op 9 augustus 1922 was de hut, zoals het huisje bekend werd, klaar. Een jaar later werd Heidegger hoogleraar aan de universiteit van Marburg/Lahn.

Rust en afzondering waren belangrijk voor Heidegger. Net zo belangrijk als de natuur en de omgang met de arme dorpsbewoners, die hij als eenvoudig, tevreden en ongerept beschouwde. De Zuidduitse natuur was in zijn ogen al helemaal een voorbeeld van ongereptheid. Daar vond hij het *Urwüchsige* en het *Ursprüngliche* terug, het oorspronkelijke Zijn, dat de stadbewoners volgens hem verloren hadden. Als Heidegger in Todtnauberg verbleef, kleedde hij zich als een boer en deed hij simpele dingen, zoals water halen en hout hakken. Zijn vrouw zorgde voor de resterende levensbehoeften en als hun twee zonen te veel lawaai maakten, huurde Heidegger een kamer in een nabij gelegen boerderij. Zo ontstond de perfecte stemming voor het schrijven van zijn filosofische werken over het Zijn en het Zijnde. 'Ik heb al verleerd hoe de "wereld" eruitziet,' meldt hij in zijn brief van 14 september 1925, 'en zal me als een bergbewoner voelen die voor het eerst afdaalt naar de stad. Maar in zo'n eenzaamheid, die onvermoede krachten naar boven kan halen, worden ook de menselijke dingen eenvoudiger en sterker en verliezen ze het rampzalige wat ze aankleeft - de alledaagsheid.'

Controverse

Heidegger kon zich in zijn hut in Todtnauberg volledig laten gaan. 'Je moet aan ieder regel voelen, liefste,' vervolgt hij zijn brief aan Arendt, 'hoe

Heideggers hut

het in mij stormt en ik alleen moet opletten het goed te verwerken.'

Het resultaat van die storm was de publicatie van *Sein und Zeit* in 1927. In de herfst van 1928 keerde Heidegger terug naar Freiburg om de leerstoel van Husserl over te nemen. De hut bleef zijn toevluchtsoord. Toen hij in 1931 in Berlijn beroepen werd besloot hij in Freiburg te blijven, ook al bood Berlijn een hoger salaris. Elfride, in haar rol van ondersteunende echtgenote, kreeg de regering van de deelstaat Baden-Würtenberg zover dat die als beloning voor Heideggers trouw aan Zuid-Duitsland de aanleg van elektriciteit in de hut betaalde.

Minder trouw was Heidegger aan zijn leermeester. Heidegger was in 1933 lid geworden van de NSDAP, een paar maanden voordat Arendt uit Duitsland vluchten moest. De folder die het Naturpark Südschwarzwald over Heideggers hut uitgeeft, vermeldt trots dat Heidegger als rector van de Freiburger universiteit alleen maar niet-nationaal-socialisten als decanen aanstelde en dat hij zijn ontslag nam toen zijn voorganger niet meer welkom was op de universiteit. Bovendien zou hij al in de winter van 1933-34 toegegeven hebben dat hij zich *politisch geirrt* had. Maar wat in de folder niet staat is dat Heidegger nadat hij rector geworden was Husserl de toegang tot de universiteit geweigerd had. De folder vertelt ook niet dat Heidegger nooit publiekelijk afstand genomen heeft van het nationaal-socialisme en dat hij nog in 1936 zijn brieven met 'Heil Hitler!' ondertekende. Het lidmaatschap van de NSDAP bleef hij tot 1945 betalen.

Heideggers houding tegenover joden was dubbelzinnig. In een brief aan Arendt uit de winter van 1933-34 schrijft hij dat zij de geruchten die ze hoort als lasterpraatjes af moet doen, omdat hij alleen maar joodse studenten begeleidt. In 'universitaire kwesties', zegt hij, is hij net zo'n antisemiet als

tien jaar eerder in Marburg, waar hij ‘voor dit antisemitisme zelfs steun vond bij Jacobsthal en Friedländer’. Heidegger had, zoals zoveel andere Duitsers, bezwaren tegen het ‘judeo-christelijke gedachtegoed’. Hoewel Heidegger zich in zijn filosofie op de praktijk richtte in plaats van op de theorie, had hij in dit geval bezwaren tegen iets dat alleen als concept bestaat. En hoewel hij zeker niet voor de *Endlösung* was, heeft hij in elk geval bijgedragen tot het geestelijke klimaat waarin rassentheorieën en genocide mogelijk waren. Veel van het nazikwaad ligt in het absolute geloof in dogma's. Begrippen als ‘het internationale jodendom’ en ‘het jodenvraagstuk’ zijn niet minder abstract als ‘het judeochristelijke gedachtegoed’. Met de concrete werkelijkheid hebben ze niets te maken.

Na 1936 verbrak Heidegger alle banden met zijn joodse studenten. Voortaan verkeerde hij in kringen van Julius Streicher, de hoofdredacteur van het antisemitische, nazistische blad *Der Stürmer*, en Hans Frank, de latere landvoogd van Polen. Dit alles leidde na de oorlog tot verhitte debatten over de waarde van Heideggers werken.

Het huttenboek

Ook de hut speelt een rol in de discussie over Heideggers nazi-verleden. Op 24 juli 1967 gaf de joodse dichter Paul Celan een lezing in het auditorium van de universiteit van Freiburg. Op de voorste rij zat Heidegger, die hem uitnodigde naar de hut in Todtnauberg te komen. Celan ging op de uitnodiging in en bracht de volgende ochtend met Heidegger door. Waarover ze spraken, weet niemand. Volgens Rüdiger Safranski vertrok Celan de volgende dag in een opgewekte stemming naar Frankfurt. Daar schreef hij zijn beroemd

Heidegger in Todtnauberg

geworden gedicht ‘Todtnauberg’, waarin hij verwijst naar zijn aantekening in Heideggers gastenboek: ‘In het huttenboek, met de blik gericht op de ster van de

bron, met hoop op het komende woord in het hart.' De verhouding tussen Heidegger en Celan bleef hartelijk, schrijft Safranski, tot de laatste ontmoeting in 1970. Toen hadden ze, nadat Celan Heidegger een paar van zijn gedichten had voorgelezen, ruzie gekregen, en toen ze afscheid namen, had Heidegger tegen een kennis gezegd dat Celan ongeneeslijk ziek was. Kort daarna pleegde Celan zelfmoord.

Heidegger stierf op 26 mei 1976. Niet lang daarna brak de Heidegger-controverse pas goed los. Sommige mensen beweerden dat Heidegger naïef en wereldvreemd geweest was. Anderen meenden dat Heideggers keuze voor het nationaal-socialisme met naïviteit niets te maken gehad had, maar deel uitmaakte van een bepaalde Duitse intellectuele traditie waarvan hij zichzelf

als erfgenaam benoemd had. Aperte voorstanders plaatsten zijn denken binnen de kritiek op de moderne tijd. Zijn joodse leerlingen tenslotte - beroemde filosofen als Karl Löwith en Herbert Marcuse - keerden zich, zoals het heet, 'met Heidegger tegen Heidegger' om het belang van zijn werk te redden van zijn foute verleden.

De hut bestaat nog steeds. Hij behoort nog altijd aan de familie Heidegger, en is helaas niet te bezichtigen. Er omheen wandelen kan wel, want de plaatselijke VVV heeft een wandeling van zes en halve kilometer uitgezet die uitzicht biedt op alle kanten van de hut. Discreet opgestelde borden langs het wandelpad geven informatie over Heidegger en Todtnauberg. Hier in het Zwarte Woud bestaat nog ontzag voor Heidegger en de zijnen. Folders en borden drukken de wandelaar op het hart rekening te houden met het privé-leven van de familie en zich vooral rustig en onopvallend te gedragen.

Informatie: Tourismus GmbH Todtnauer Ferienland, Kurhausstraße 18, 79674 Todtnau. Tel.: 00 49 (0)7671 96 96 90.

Literatuur:

Hannah Arendt, Martin Heidegger, brieven 1925-1975. Uit het Duits vertaald door Mark Wildschut (Amsterdam, Atlas 2004)
Axel Gellhaus, *Paul Celan bei Martin Heidegger in Todtnauberg* (Marbach am Neckar, Deutsche Schillergesellschaft 2002)
Rüdiger Safranski, *Heidegger en zijn tijd.* Uit het Duits vertaald door Mark Wildschut (Amsterdam, Atlas 1995)
Richard Wohn, *Heideggers kinderen.* Uit het Engels vertaald door Rob van Essen (Amsterdam, Atlas 2003)

Mededeling

Necrologie & biografiE

Openingscongres Biografie Instituut

Senaatszaal, Academiegebouw
Rijksuniversiteit Groningen
Broerstraat 5
9712 CP Groningen

Biografie Instituut
Rijksuniversiteit Groningen
9 en 10 maart 2005

STICHTING FONDS VOOR DE LETTEREN

RuG

Programma woensdag 9 maart 2005

Dagvoorzitter: prof. dr Klaas van Berkel

10.30	Ontvangst met koffie
11.00-11.15	Opening congres Ger de Haan (decaan Faculteit der Letteren RUG)
11.15-11.30	Introductie Hans Renders (RUG)
11.30-12.00	Het einde van de autobiografie Arianne Baggerman (EUR)
12.00-12.30	De biografie als loden last Doeko Bosscher (RUG)
LUNCH	
14.30-15.00	Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron voor de bestudering van de politieke cultuur Gerrit Voerman (Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen)
15.00-15.30	Het ontstaan van de necrologie als journalistiek genre Arina Makarova (Université Paris - Panthéon Sorbonne)
15.30-16.00	De biografie als zwerfvuil van de journalistiek H.J.A. Hofland

Lezingen woensdag 9 maart 2005

Arianne Baggerman In de 19e eeuw won het genre autobiografie aan populariteit, mogelijk mede onder invloed van een andere beleving van sterfelijkheid. Deze ontwikkeling roept onder meer de vraag op naar de kans van de autobiograaf op een eigen biografie, of tenminste op opname in een biografisch woordenboek of necrologie. Arianne Baggerman zal nader ingaan op de manier waarop autobiografen hun werk beeindigen, en op het verschijnsel (nageslacht als) *ghostwriter.* Ook zal zij iets vertellen over een nieuw optredend fenomeen: de autobiograaf als lucratieve markt voor een modern type begrafenisondernemer. Autobiografen kunnen, mits zij daarvoor betalen, hun herinneringen in beton laten gieten waarna het de bouwsteen zal vormen van een piramidevormig (graf?)monument.

Doeko Bosscher zal ingaan op het probleem van een 'door iedereen gekende' gebiografeerde. De biograaf die aanvankelijk meende vrij te zijn in het kiezen van thema's en het vellen van oordelen, merkt gedurende het onderzoek dat hij niet alleen een confrontatie met zijn protagonist aangaat, maar ook met een buitenwereld die haar oordeel al klaar heeft. Dit maakt het werk tot een loden last. Objectief beschrijven en evalueren is al een moeilijke opgave, ook nog eens meelezers en meekijkers moeten dulden die het beter weten is bijna ondraaglijk. De meelezers en meekijkers leveren ook onderling strijd, want wie heeft de protagonist het beste gekend, wie was het meest bevriend, wie is het meest bevoegd tot een oordeel, wie lift het meest mee met diens roem? De biograaf wordt soms impliciet of expliciet gedwongen die strijd te helpen beslechten: een beklagenswaardige positie.

Gerrit Voerman Autobiografieën en memoires worden door veel historici gewantrouwd. De subjectiviteit zou hen als historische bron ongeschikt maken; het zelfgeschreven levensverhaal zou hooguit decoratieve waarde hebben. iMaar deze persoonlijke, gekleurde en soms emotionele kijk kan de studie van de politieke cultuur juist verrijken. Op dit terrein staan vooral de informele, subjectieve en psychologische aspecten van politieke opvattingen en partijen centraal. Gerrit Voerman zal zich concentreren op de beleving van en de opvatting over politiek, zoals die in de autobiografie in de twintigste eeuw tot uitdrukking is gekomen. Daarbij wordt in het bijzonder ingegaan op de relatie tussen de auteur en zijn partij. Nu ideologieën een minder grote rol spelen en de media de politiek meer zijn gaan beheersen, is de politicus losser komen te staan van zijn partij. Het lijkt er tegenwoordig op dat de partijleider meer het beeld van zijn partij bepaalt dan andersom. De hedendaagse autobiografie draagt hiervan de sporen.

Arina Makarova De necrologie leert ons hoe men *en publique* kennis geeft van de dood van een persoon in relatie tot diens sociale status, zijn beroep, sexe en leeftijd. Daarnaast biedt de necrologie zicht op een evoluerend beeld van sociale waarden met betrekking tot het leven en de dood. Auteurs van necrologieën - journalisten of familieleden - geven blijk van een zekere zelfcensuur door middel van hun selectie van autobiografische feiten en besproken eigenschappen van de overleden persoon, maar ook in hun keuze voor de besproken overledene. In haar bijdrage geeft Arina Makarova een beeld van de ontwikkeling van de necrologie naar een literair genre

in de dagbladjournalistiek aan het eind van de 19e eeuw, begin twintigste eeuw. Wat was bijvoorbeeld de invloed van de sociaal bepaalde waarden op de waardering voor de 'genecrologeerde'?

H.J.A. Hofland De krant is altijd al een *Fundgrube* geweest voor biografische informatie, en niet alleen serieuze. Maar sinds de media gedigitaliseerd zijn, zal elke onjuistheid of oneffenheid die ooit over iemand gepubliceerd is tot in de eeuwigheid op het net blijven zwerven. Hoe weten toekomstige journalisten (de biografen van één dag) waarheid en onwaarheid van elkaar te scheiden, en heeft de onwaarheid misschien toch een nuttige betekenis voor de biograaf?

Programma donderdag 10 maart 2005

Dagvoorzitter: dr Koen Hilberdink

10.30	Ontvangst met koffie
11.00-11.30	Het literaire postume profiel Jeroen Brouwers
11.30-12.00	De paradox van de sociaal-democratische biografie Henk te Velde (RUG)
12.00-12.30	Nabokovs paradox. Tekst, werkelijkheid en de wanhoop van de interpreet. Sophie Levie (RUN)
LUNCH	
14.00-14.30	De suïcidale drang: enkele beschouwingen over schrijvers/zelfmoordenaars Jacques Beaudry
14.30-15.00	Een noemenswaardig lijk. Of: De nieuwswaardige dood Marije Zomerdijk (RUG)
15.00-15.30	A celebration of life: de obituary in de Britse krant Peter Brusse
15.30	Afsluitende discussie, geleid door Koen Hilberdink (KNAW)

Lezingen donderdag 10 maart

Jeroen Brouwers Jeroen Brouwers schrijft zijn leven lang al literaire profielen, daarmee is hij heer en meester van het *Nachleben* van menig auteur. Brouwers ontwikkelde een genre tussen de necrologie en de biografie, namelijk het schrijversportret heet op de actualiteit geschreven. Hij stelt zich steeds een variant op de gangbare vraag die ook biografen van schrijversbiografieën graag beantwoord zien: zit de dood van de schrijver in zijn werk? Hoe literair ook, het postume profiel is het werk van de historicus en van de journalist. Bovendien, zoals Brouwers zelf zegt: ergens in mij schuilt een archivaris.

Henk te Velde De sociaal-democratie heeft als politieke stroming lange tijd vooral de nadruk gelegd op collectieven. De stroming is echter vanaf het begin begeleid door een grote stroom historische beschouwingen waarin juist veel aandacht werd geschonken aan individuen. Veel van de vroege geschiedschrijving bestaat uit het verhaal van de groei van de beweging vermengd met (auto)biografie. Geleidelijk aan is de geschiedschrijving geprofessionaliseerd en werd een scheiding aangebracht tussen biografie en partijgeschiedenis, maar de aandacht voor personen bleef bestaan. Men zou kunnen betogen dat biografieën tegenwoordig als geen ander genre toegang verlenen tot een collectief verleden zoals dat van de socialistische beweging. Bovendien zijn zij geschikt om juist de grenzen van bewegingen te verkennen, omdat uitgesproken personen, die zich goed lenen voor een biografie, vaak moeite hebben gehad zich in het gareel van een groep te voegen.

Sophie Levie In zijn fameuze *Lectures on Russian Literature* schrijft Vladimir Nabokov: ‘I hate tampering with the precious lives of great writers and I hate Tom-peeping over the fence of those lives - I hate the vulgarity of “human interest”, I hate the rustle of skirts and giggles in the corridors of time - and no biographer will ever catch a glimpse of mv private life.’ Bij deze expliciete uitspraak zijn enkele kanttekeningen te plaatsen. Zo heeft Nabokov in zijn romans (bijvoorbeeld *Pale Fire* uit 1962 en de autobiografie *Speak, Memory* uit 1966) gebeurtenissen uit zijn leven keer op keer, in sterk bewerkte vorm, een plaats gegeven. Bovendien zijn er twee biografieën van hem verschenen waarin deze gebeurtenissen beschreven worden en is een poging gedaan de verwevenheid van feit en fictie in Nabokovs werk te ontrafelen. De onstaansgeschiedenis van een van deze biografieën, het omstreden boek van Andrew Field (1967) wordt beschreven in Brian Boyds biografie van Nabokov (1990, 1991). Dit materiaal roept interessante vragen op: Hoe worden deze biografieën in de literatuurkritiek gewaardeerd? Hebben zij een sturende werking gehad op het Nabokov-onderzoek? En wat algemener: welke eisen stelt de literatuurwetenschap aan de biografie?

Jacques Beaudry onderzoekt in het werk van een twintigtal schrijvers hoe de drang om zelfmoord te plegen tot uiting komt. Hij gaat na hoe in hun werk een symboliek wordt vormgegeven die de obsessie voor zelfmoord en de voortdurende verleiding om zelfmoord te plegen ondersteunt.

Marije Zomerdijk Tegenwoordig lijkt het Bekende Nederlanderschap een vereiste om als lijk in de krantenkolommen te figureren. Maar is dat altijd al zo geweest? Wat was in de 19e eeuw bijvoorbeeld het ideale lijk? Het herdenkende aspect, ofwel de beschrijving van de levensloop en karaktereigenschappen, maakt van een necrologie interessant bronnenmateriaal. Door te bestuderen hoe de eigenschappen van het ideale lijk veranderen over de tijd, ontstaat een beeld van de veranderende normen en waarden binnen een maatschappij. Uit necrologieën die in de 19e eeuw in het katholieke dagblad *De Tijd* verschenen komen we te weten dat de ideale katholiek werklustig, vroom en nederig zich zijn hele leven belangeloos inzet voor de goede katholieke zaak. Maar hoe zag de ideale katholiek er in het interbellum, of in de jaren zestig uit? En hoe verschilde het katholieke lijk van dat van een liberaal?

Peter Brusse In de serieuze Britse kranten neemt de necrologie, de *obituary*, een bijzondere plaats in. De obit hoort erbij, zoals het weerbericht en de ingezonden brief. Voor veel Britten is het lezen van de obit-pagina onderdeel van een vast dagelijks ritueel. Het is geen droeve pagina, integendeel: de obit is *a celebration of life*, een oppepper aan het ontbijt. Niet alleen worden politici, kunstenaars en volkshelden herdacht, ook de eenvoudiger mens die kon zeggen: ‘Ik heb een boeiend leven gehad’, komt aan bod. De obit is een mini-biografie en kent als een echte biografie vele genres. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in het land van de biografie de *obituary* tot volle bloei is gekomen. Is er met de groeiende aandacht voor de biografie in Nederland misschien ook plaats voor en behoefte aan een eigen *obituary*-cultuur? Zo ja, dan zou dat weleens een nieuw bewijs kunnen zijn dar de journalistiek zelf aan liet veranderen is.

Sprekers

Dr Arianne Baggerman Arianne Baggerman (1959) studeerde Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In 2000 promoveerde zij op een onderzoek naar familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse uitgeversfirma A. Blussé en zoon (1745-1830), aan de Universiteit Utrecht. Vanaf 1999 is zij werkzaam aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar zij van 1999 tot 2001 als wetenschappelijk medewerkster verbonden was aan het NWO-project 'Inventarisatie negentiende-eeuwse egodocumenten'. Vanaf 2001 is zij onderzoeksleider van het project 'Controlling Time and Shaping the Self. Education, Introspection and Practice of Writing in the Netherlands 1750-1914', waarbij de positie van het individu en individualisme wordt gemeten aan de hand van egodocumenten uit de periode 1750-1914. Arianne Baggerman publiceerder eerder *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries*, (Amsterdam, 1993).

Jacques Beaudry Jacques Beaudry is schrijver/essayist en als literatuurwetenschapper werkzaam aan de Universiteit van Sherbrooke. In Amsterdam werkt hij momenteel als gastschrijver van het Fonds voor de Letteren aan de Nederlandse invloeden in het werk van de Québecois romancier Hubert Aquin. Beaudry is de auteur van een essay over schrijver/zelfmoordenaar Cesare Pavese. Binnenkort verschijnt zijn werk over Hubert Aquin, die in 1977 ook de hand sloeg aan zichzelf. Beaudry schreef in 2002 de bundel *L'oeil de l'eau: notes sur douze écrivains des Pays Bas.*

Prof. dr Doeko Bosscher Doeko Bosscher (Heiloo, 1949) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na zijn studie werd hij aan dezelfde universiteit wetenschappelijk medewerker en hoofddocent. Hij promoveerde in 1980 op een onderzoek naar de ARP en de nagedachtenis van Colijn. Na zijn promotieonderzoek was Bosscher fulbright scholar in residence aan de Central Michigan University (USA) in de jaren 1983-1984, en nogmaals in 1994. In 1991 werd hij benoemd tot hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen, waar hij eveneens van 1994-1998 decaan van de Letterenfaculteit en van 1998-2002 rector magnificus was. Momenteel is hij werkzaam als hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis aan de RUG, en publiceert hij onder meer over internationale betrekkingen, de Nederlandse politiek en de Amerikaanse geschiedenis.

Jeroen Brouwers Jeroen Brouwers (Batavia, 1940) bracht zijn eerste zeven levensjaren door in Nederlands-Indië en verhuisde toen naar Nederland. Na een baan als journalist bij onder meer *De Gelderlander* werd hij in 1964 redactie-secretaris en hoofdredacteur bij uitgeverij Manteau in Brussel, en startte hij in de jaren zestig tevens een literaire carrière. Brouwers oogstte vooral bekendheid met zijn Indiëromans *Het verzonkene* (1979), *Bezonken rood* (1981) en *De zondvloed* (1988), en meer recent, met de roman *Geheime kamers,* waarvoor hij in 2001 de Gouden Uil, de Multatuliprijs en de AKO-prijs ontving. Naast de 'literaire' Brouwers bestaat er echter ook de polemist Brouwers, en de auteur van literaire anekdoten (*Zachtjes knetteren de letteren*, 1975). Ook schreef hij literaire postume profielen, die zijn opgenomen in *Het vliegenboek* (1991) en *Vlaamse leeuwen* (1994), en essays over

zelfmoord in de Nederlandstalige literatuur, die zijn gebundeld in *De laatste deur* (1983).

Peter Brusse Peter Brusse (Rotterdam, 1936) studeerde rechten aan de UVA, waar hij in 1962 afstudeerde. Aansluitend was hij twee jaar redacteur van de *Haagse Post.* Van 1964-1985 was hij Londens correspondent van *de Volkskrant*, en van 1977-1985 vervulde hij deze functie eveneens voor het NOS-Journaal. Brusse werd in 1985 hoofdredacteur van het NOS-Journaal, en bleef dat tot 1987. Van 1987-1995 was hij adjunct-hoofdredacteur van *Elsevier.* Peter Brusse levert bijdragen aan radio (OVT van de VPRO), televisie en kranten (*de Volkskrant*). Hij publiceerde onder meer: *Neem nou Londen* (1968), *Engeland bestaat niet* (1971) en *De uithoeken van Europa* (1991). In maart 2005 verschijnt *Met vlindernet door swinging Londen.*

H.J.A. Hofland Henk Hofland (Rotterdam, 1927) studeerde aan de Universiteit Nyenrode. Na zijn militaire dienst werd hij in 1953 redacteur bij het *Algemeen Handelsblad,* waarvan hij in de jaren zestig hoofdredacteur werd. In 1972 verscheen van zijn hand *Tegels lichten* over de politieke cultuur en pers in de jaren zestig, een boek dat nog steeds al invloedrijk geldt. Henk Hofland is journalist, wetenschapper, essayist en romancier. Onder het pseudoniem S. Montag schrijft hij wekelijks een column voor het Zaterdags Bijvoegsel van *NRC Handelsblad,* waarin hij ook zijn eigen column op de opiniepagina heeft. Sinds enkele jaren schrijft hij zijn columns over buitenlandse politiek in *De Groene Amsterdammer.* Henk Hofland werd in 2000 door zijn collega's uitgeroepen tot Journalist van de Eeuw.

Prof. dr Sophie Levie Sophie Levie (1951) studeerde Russisch, Italiaans en Literatuurwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar in 1988 op een onderzoek naar het sterk internationaal georiënteerde literair tijdschrift, *Commerce 1924-1932, une revue moderniste internationale* (Rome 1989). Zij werkte van 1988 tot 2001 aan de Universiteit Utrecht als hoofddocent Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw, nadruk letterkunde, en richtte zich in haar onderwijs en onderzoek op canonvorming, tijdschriftonderzoek en internationale literatuur-geschiedschrijving. Vanaf september 2001 is zij als hoogleraar Algemene Literatuurwetenschap en Algemene Cultuurwetenschappen verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde hield zij in november 2003 een lezing over biografisme en literatuurwetenschap. In haar bijdrage aan het symposium ter gelegenheid van de opening van het Biografie Instituut worden enkele thema's uit deze lezing verder uitgewerkt, waarbij ditmaal werk en leven van Vladimir Nabokov als casus dient.

Arina Makarova Arina Makarova is promovenda aan de Université Paris I Panthéon Sorbonne, waar ze haar dissertatie *Mourir dans les pages du journal: les faire-part et les nécrologies dans la presse française, XIX-XX siècles* schrijft onder begeleiding van Dominique Kalifa. Ze is lid van het Centre de recherches en histoire du XIXe siècle, en lid van de onderzoeksgroep van het project 'La Civilisation du journal': Histoire culturelle et littéraire de la presse française au XIX siècle (1800-1914). Arina Makarova publiceerde in 2003 'Dits et non-dits des nécrologies de la presse' in *Le Temps des Médias*, n° 1.

Prof. dr Henk te Velde Henk te Velde (1959) is hoogleraar Politieke Cultuur in de Moderne Tijd bij de afdeling Geschiedenis van de RUG. In 1992 promoveerde hij op *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationa-lisme in Nederland 1870-1918.* Van 1995 tot 2000 coördineerde hij het onderzoeksprogramma van NWO 'De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815', waaruit inmiddels een reeks boeken is voortgekomen. Sinds 2000 leidt hij een door NWO gefinancierde onderzoeksgroep op het terrein van zijn leeropdracht en hij verbleef in dat kader enige tijd als gastonderzoeker in Oxford en Berlijn en als gasthoogleraar in Parijs. In 2002 publiceerde hij *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Wereldbibliotheek).

Dr Gerrit Voerman Gerrit Voerman (1957) is hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen. Van 1977 tot 1985 studeerde hij geschiedenis aan deze universiteit. In 2001 promoveerde hij op *De meridiaan van Moskou. De CPN en de communistische internationale (1919-1930).* Hij publiceert veelvuldig over politieke partijen. Recente publicaties zijn onder meer: *Verloren illusie*, *geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (1999) en *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (2002). Momen-teel doet Voerman onderzoek naar de wijze waarop politieke partijen in hun relatie met kiezers en leden gebruik maken van nieuwe informatie- en communicatietechnologie. Verder bereidt hij een geschiedenis van de Socialistische Partij voor, die naar verwachting in 2006 zal verschijnen.

Drs Marije Zomerdijk Marije Zomerdijk (1979) studeerde biologie en geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Momenteel volgt ze de masteropleiding Journalistiek aan dezelfde universiteit. Ze deed onderzoek naar PS, het zaterdagse bijvoegsel van *Het Parool* in de jaren vijftig. Haar afstudeeronderzoek richt zich op de necrologie in de Nederlandse krant. Naast haar studie werkt ze als redacteur voor een website met nieuws over onderwijs en informatietechnologie. Haar favoriete bezigheid is het schrijven van korte verhalen; werk van haar hand verscheen in diverse verzamelbundels en in het literair tijdschrift *Passionate.*

Dagvoorzitters

Dag 1 Prof. dr Klaas van Berkel (RUG)
Dag 2 Dr Koen Hilberdink (KNAW)

De dood is het einde van het leven, maar niet noodzakelijk het einde van de biografie. Wat valt er te leren van de necrologie? Hoe is het genre ontstaan en wanneer maakt de biograaf er gebruik van? Het zijn vragen die weer andere vragen uitlokken: hoe journalistiek is het biografisch onderzoek en hoe literair blijkt de necrologie in de krant te zijn? Wat is de rol van de autobiografie in dit geheel? Wat heeft de overledene er zelf van gezegd? Biografen, journalisten, historici en literatuurwetenschappers proberen gezamenlijk een theoretisch fundament te leggen voor dit thema.

ATHENA'S BOEKHANDEL organiseert een avondprogramma n.a.v. het CPNB-dagthema DE BIOGRAFIE van de boekenweek

DONDERDAG 10 MAART
AANVANG 20.30 UUR
Oude Kijk in 't Jatstraat 42

M.m.v. Han Borg, Hans Renders en Kees Snoek

Het Academiegebouw ligt op 10 minuten loopafstand van het Centraal Station.

Lunchmogelijkheden binnen een straal van enkele honderden meters rond het Academiegebouw, in het restaurant van het Academiegebouw, of in de kantine van de Letterenfaculteit.

Reseveren telefonisch en schriftelijk, of per e-mail, bij het Biografie Instituut
t.a.v. Carien Gibcus
Faculteit der Letteren
Oude Kijk in 't Jatstraat 26
9711 EK Groningen
Postbus 716
9700 AS Groningen

tel. 050 - 363 5816
e-mail: Biografie.Instituut@let.rug.nl
www.rug.nl/let/BiografieInstituut

Organisatie: Biografie Instituut i.s.m.
Fonds voor de Letteren

vrije toegang

Met dank aan Stichting Democratie en Media

Mededeling

Uitnodiging
Collectieve biografie en identiteit

Woensdag 9 maart, 15.00 uur, Spinhuis, O.Z. Achterburgwal 185, Amsterdam.
Toegang: €2,-

Naast individuele biografieën bestaan er ook collectieve biografieën, bijvoorbeeld van de Bloomsbury-groep of van de protestgeneratie van de jaren '60. Het schrijven van een collectieve biografie vraagt een andere manier van werken dan van een individuele biografie. Net als bij individuele biografieën wordt er in collectieve biografieën meestal gebruik gemaakt van kwalitatief materiaal en methoden. Maar dit is, zoals wij bij deze bijeenkomst van de werkgroep 'Biografie en Identiteit' zullen laten zien, beslist niet de enige manier.

Paul de Beer, bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, vertelt over zijn onderzoek naar generaties en solidariteit. De Beer maakt uitsluitend gebruik van kwantitatieve methoden, zoals enquêtes en statistische analyses.

Francis Gouda, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, gaat in op haar onderzoek naar de artistieke en intellectuele elite in het voormalig Indië.
Gouda baseert zich op kwalitatieve methoden.

In de inleidingen wordt uitvoerig gesproken over de vraag wat je zichtbaar kunt maken met een collectieve biografie, wat met de levensbeschrijving van individuele mensen achterwege blijft. Welke mogelijkheden en onmogelijkheden biedt de collectieve biografie? Vraagt de collectieve biografie een andere manier van werken? En wat zijn de voor- en nadelen van een kwantitatieve respectievelijk kwalitatieve aanpak bij het schrijven van een collectieve biografie?

Op 9 maart organiseert de werkgroep 'Biografie en Identiteit' een bijeenkomst waarin het thema van de collectieve biografie centraal zal staan. De bijeenkomst wordt ingeleid door Paul de Beer en Francis Gouda. Vervolgens worden alle aanwezigen van harte uitgenodigd zich in de discussie te mengen.

De werkgroep 'Biografie en Identiteit' is een onafhankelijke werkgroep die zich tot doel heeft gesteld biografisch onderzoek te stimuleren door middel van een kritische bezinning en voortdurende discussie.

De werkgroep is bijna tien jaar geleden voortgekomen uit een themanummer van het tijdschrift Comenius. Tijdens de bijeenkomsten, die drie of vier maal per jaar plaats vinden, besteden we aandacht aan verschillende aspecten van biografisch onderzoek. Soms worden resulaten van onderzoek gepresenteerd, bij andere gelegenheden gaat het om 'werk in uitvoering'.

De bijeenkomsten zijn informeel en multidisciplinair. Niet alleen gevestigde wetenschappers, maar ook studenten, onderzoekers in opleiding en andere geïnteresseerden zijn van harte welkom.

Het onafhankelijke karakter van de werkgroep brengt met zich mee dat we geen budget hebben. We vragen dus een kleine bijdrage voor administratiekosten en een attentie voor de sprekers.

Organisatoren zijn: Anna Aalten, Christien Brinkgreve, Kathy Davis, Hans-Jan Kuipers, Sylvia Heijting

Mededeling

Donderdag 10 maart
De Dag van de Biografieën

Een biografie moet boeiend zijn

Organisatie: Stichting CPNB, in samenwerking met Slot Loevestein (www.slotloevestein.nl), het Constantijn Huygens Instituut (www.chi.knaw.nl) en Stichting Schrijven (www.clubschrijven.nl)

'Hoe schrijf je een biografie?' is de vraag waar het deze avond om draait. Vanaf 19.00 uur is er, voorafgaand aan het programma, gelegenheid tot het bezichtigen van Slot Loevestein en de grotendeels aan Hugo de Groot gewijde tentoonstelling De Erfenis van Loevestein. In het programma schetst de samensteller van de tentoonstelling Arthur Eijffinger het historische kader en vertelt historicus Henk Nellen over zijn ervaringen bij het schrijven van de biografie van Hugo de Groot. Na een korte pauze vertelt historicus en biograaf Herman Langeveld namens het Biografie Instituut wat er allemaal komt kijken bij het schrijven van een biografie, waarna Elsbeth Etty en Marijke Hilhorst praktisch met de deelnemers aan de slag gaan.

Plaats: Slot Loevestein, Loevestein 1, Poederoijen
Tijdstip: 19.00-22.15 uur (aanvang programma 20.00 uur)
Voor wie: eenieder die graag zelf schrijft of wil gaan schrijven
Capaciteit: 150 personen
Wijze van aanmelding: bij inschrijving gratis toegankelijk, via www.boekenweek.nl of per fax bij de Stichting CPNB, (020) 6231696

Mededeling

Kind van de toekomst
Vrijdag 11 maart 2005

Internationaal symposium
Verlichte pedagogiek, kinderdagboeken en jeugdherinneringen
Locatie: Felix Meritis (Zuilenzaal), Keizersgracht 324, 1016 EZ Amsterdam

Zuilenzaal Felix Meritis 1793

In het kader van het onderzoeksproject 'Controlling time and shaping the self: education, introspection and practices of writing in the Netherlands 1750-1914', uitgevoerd aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam, wordt op dit symposium gesproken over vernieuwingen in de pedagogiek in deze periode en de veranderende manier waarop mensen naar zichzelf en hun omgeving keken. De neerslag daarvan in egodocumenten, geschreven, getekend en gefilmd vanaf de achttiende eeuw, zal in zeven lezingen aan de orde komen.

Aan het eind van dit symposium vindt de boekpresentatie plaats van Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eek (1780-1798) over de belevingswereld van een achttiende-eeuws jongetje op basis van zijn dagboek. Hij bezocht Felix Meritis op 6 december 1793: 'alwaer wij door zeer schoon muziek den gantschen avond op een aengenaeme wijs vermaekt zijn'.

Toegang van het dagprogramma is vrij, u moet zich wel van tevoren inschrijven!
Inschrijvingen alleen per e-mail: baggerman@fhk.eur.nl.

Programma

09.30	Ontvangst met koffie
10.15	Arianne Baggerman (Erasmus Universiteit Rotterdam): inleiding en introductie
10.30	Peter Burke (Cambridge University): 'Egodocuments and history'
11.00	Jürgen Schlumbohm (Max-Planck-Institut Göttingen): 'Childhood in the 18th Century'
11.30	Pauze
12.00	Brigitte Schnegg (Universität Bern): 'A Swiss Children's Journal of the 18th Century'
12.30	Lotte van de Pol (Freie Universität Berlin): 'Childhood Memoirs of Wilhelmina van Pruisen'
13.00-14.00	Lunch (op eigen kosten)
14.00	Susan Aasman (Universiteit van Groningen): 'De vader achter de camera. Familiefilms tot 1950'
14.30	Hugo Röling (Universiteit van Amsterdam): 'Vaders en zonen in Nederlandse jeugdherinneringen'
15.00	Eveline Koolhaas (Universiteit van Amsterdam): 'Vader en zoons. Jacob Vos en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen'
15.30	Pauze en historische rondleiding door 'Felix Meritis' door Laura van Grinsven
16.30	Pieter Stokvis zingt liedjes van Hiëronymus van Alphen

16.45	Boekpresentatie van Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eek (1780-1798), geschreven door Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (Erasmus Universiteit Rotterdam) en uitgegeven door Uitgeverij Wereldbibliotheek. Uitreiking van het eerste exemplaar aan Prof. Dr. Willem Frijhoff

Nederlandstalige biografieën, verschenen in 2004

Wil Albeda, *Ik en de verzorgingsstaat: herinneringen van Wil Albeda.* In samenwerking met Roelof Bouwman en Maurits van den Toorn (Amsterdam, Boom)

Lies Auerbach-Polak, Betty Busch-Polak en Nanda van der Zee, *Bewogen stilte. Oorlogsherinneringen van twee zussen* (Kampen, Ten Have)

Mirjam de Baar, *'Ik moet spreken': het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon (1616-1680)* (Zutphen, Walburg Pers)

Peter Bak, *Een souverein leven. Biografie van W.F. de Gaay Fortman* (Amsterdam, Mets & Schilt)

Renirus Beijk, *De derde levensfase. Met een terugblik op het werkzame leven* (Rotterdam, Calbona)

Frans Bieckmann, *De wereld van prins Claus* (Amsterdam, Mets & Schilt)

Onno Blom, *Het fabeldier dat Komrij heet* (Den Haag, Letterkundig Museum; Amsterdam, De Bezige Bij)

Rudy Boekholt, *In het gareel. Memoires van een Indisch Zondagskind* (Zutphen, Walburg Pers)

Nando Boers, *Cristi. Cristian Chivu: van Resita tot Amsterdam* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar)

Ernst Bohlmeijer, *De dominee en zijn mevrouw* (Westervoort, Van Gruting)

Han van den Boogaard, *Sprekende stilte: leven en leer van Sri Ramana Maharshi* (Cothen, Felix)

Flip Bool en Henk Raaff, *Cas Oorthuys - Amsterdam* (Amsterdam, Bas Lubberhuizen)

Ton van den Brandt en Marc van Dinther, *De gangen van John de Mol* (Zutphen, Plataan)

Han van Bree, *Het aanzien van Juliana* (Utrecht, Het Spectrum)

A. Broers, *Wees niet bang. Biografie van mgr. Muskens* (Nijmegen, Valkhofpers)

Yoka van Brummelen, *Mascha Stom, prima ballerina* (Amsterdam, Uitgeverij IT&FB)

Vittorio Busato, *Weg met Piet Vroon. Een biografie* (Amsterdam, Amsterdam University Press/Salomé)

Kees van Cadsand en Louis de Wijze, *Ontsnapping uit de dodenmars. Herinneringen van Louis de Wijze aan de concentratiekampen en transporten* (Amsterdam, De Bataafsche Leeuw)

Manon Colson, *Erik Dekker, de biografie* (Antwerpen, Houtekiet)

Douglas de Coninck, *Marc Dutroux, het stilste jongetje van de klas* (Antwerpen, Houtekiet)

Martine Cuyt, *Willem Elsschot: man van woorden* (Antwerpen, Manteau)

Hans Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988, de jaren 1940-1948* (Amsterdam, Balans)

Guido Derksen, *De gebroeders. René en Willy van de Kerkhof: een dubbele voetbalgeschiedenis* (Amsterdam, Veen)

C. van Dijk, *Duizend-en-één-Drenthen 1800-1900* (Emmen, Klercke Pers)

Reinildis van Ditzhuyzen, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek* (Amsterdam, Brecht)

Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam, Boom)

Johan Faber, *Het mysterie Marco: Van Basten, Ajax en Oranje* (Amsterdam, Rap)

Lambert J. Giebels, *Jezus. Een biografie: mythe en wekelijkheid* (Amsterdam, Bert Bakker)

Ruud Greve, *Pangeran Diponegoro: beschrijving van leven en daden van een beroemde prins, 1785-1855* (Terschuur, Zevenster)

Diederik Grit, *Altijd reisgenoten. Arend Grit en Anneke Benthem, 1921-2002* (Valkenburg, Hondsrug Pers)

Jan van Hattem, *Willem Elsschot. Mythes bij het leven. Een biografie* (Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet 2004)

J.H. Heimel, *Prof. Mr Dr Joham Philip de Monthé ver Loren (1901-1974)* (Zeist, De Monté ver Loren Stichting)

Mark van den Heuvel, *Rafael Ferdinand van der Vaart: fenomeen* (Baarn, Tirion)

Joep van Hoof, *Menoo van Coehoorn, 1641-1704: vestingbouwer, belegeraar, infanterist* (Utrecht, Matrijs)

J.J.C. Huige, *Chris Mol 1892-1970. Van Brabantse dorpsdokter tot nationaal gezondheidspionier* (Tilburg, Stichting Zuidelijk Historische Contact Tilburg)

Ernst Huisman en Peter Karstkarel, *De Opsterlandse kunstschilder Hermanus Sterringa en zijn thuisdorp Gorredijk* (Gorredijk, Stichting Streekmuseum Opsterlân)

Maja de Jong-de Herder, *Cornelis de Jong: 'architectuur als ambacht'* (Middenbeemster, De Meerwaarde)

E.D.J. de Jongh, *Hannes de Graaf. Een leven van bevrijding* (Kampen, Ten Have)

Mariëlle van de Kerkhof, *Verhalen uit het leven van mevrouw Van der Valk: geboren 29 januari 1906* (Zwolle, Bergboek)

Luuc Kooijmans, *De doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch* (Amsterdam, Bert Bakker)

Gerrit Kraa en Jean Brüll, *'De groote stille knecht' heeft echt bestaan. Aar van de Werfhorst, schrijver: een biografische schets* (Oudewater, Vereniging 'Herman de Man')

Fred J. Lammers, *Juliana. Een leven in dienst van Nederland* (Baarn, De Fontein)

Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944* (Amsterdam, Balans)

Kees de Leeuw en Erna Kok, *Een nuchtere romanticus: leven en werk van Ivans, mr. Jacob van Schevichaven, 1866-1935* (Soesterberg, Aspekt)

Jona Lendering, *Alexander de Grote. De ondergang van het Perzische rijk* (Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Gennep)

Truus de Leur, *Eduard van Beinum 1900-1959. Musicus tussen musici* (Bussum, Thoth)

M.J.F. Lindeijer, *Robert Regout: Maastricht 1896 - Dachau 1942* (Drachten, Omnia-Fausta)

Isaac Lipschits, *Rafael Gerstenfeld 1900-1976: een man van goede daden* (Zutphen, Walburg Pers)

Paul Luykx, *Cornelia de Vogel: leven en bekering* (Hilversum, Uitgeverij Verloren)

Guus Luyters, *De rotstreken van Arthur Rimbaud* (Amsterdam, L.J. Veen)

Fred J. Lammers, *Juliana: een leven in dienst van Nederland* (Baarn, De Fontein)

Martijn Meijer, *Klinkhamer, een leven tussen woord en moord* (Amsterdam, De Prom)

Jan Mertens en Arie Kuiper, *Mijn leven als vakbondsman en politicus* (Nijmegen, Valkhofpers)

Marcel Metze, *Anton Philips 1874-1951. Ze zullen weten wie ze voor zich hebben* (Amsterdam, Balans)

Peer Meurkens, *De wereld van schoolmeester Panken. Een portret van het oude Kemperland in de negentiende eeuw* (Zaltbommel, Kempen Uitgevers)

Henk van Middelaar, *Geef mie de nacht. Ede Staal*, *een biografie* (Luminis)

Mario Molegraaf, *Het wekkertje van 23.34* (Amsterdam, Balans)

Paul Morren, *Theodor Herzl: grondlegger van het politieke Zionisme (1860-1904)* (Antwerpen, Garant)

Bert van Nieuwenhuizen, *Juliana, maatschappelijk werkster met een kroon* (Soesterberg, Aspekt)

A. Otten en L. Vogelaar, *Vijf broden en twee visjes: uit het leven van de oefenaar L. Wijting* (Kampen, De Groot Goudriaan)

Jos Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1943-1916* (Amsterdam, Boom/SUN)

J.H. van Putten, *Ecce quodomo moritur: 'mijn oom'* (Rotterdam, Calbona)

Hans Renders, *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert* (Amsterdam, De Bezige Bij)

Casper Schuuring, *Abulgani, 70 jaar nationalist van het eerste uur* (Zutphen, Walburg Pers)

Frits van Someren, *Het leven van Formule I-coureur Card Godin de Beaufort 1934-1964* (Zaltbommel, Aprilis)

Mans Spoor-Dijkema, *Achteraf kakelen de kippen. Herinneringen aan generaal KNIL S.H. Spoor, legercommandant in Nederlands-Indië 30 januari 1946 - 25 mei 1949, opgetekend door zijn weduwe* (Amsterdam, De Bataafsche Leeuw)

Paul van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam, Balans)

Maarten Steenmeijer, *Golden Eearring. Roek die niet roest* (Amsterdam, Wereldbibliotheek)

Erik Varekamp en Mick Peet, *Agent Orange. De jonge jaren van prins Bernhard* (Van Praag, Amsterdam)

Frederik R. van Veen, *Gustaaf Molengraaff 1860-1942. Een avontuurlijk geleerde* (Delft, Delft University Press)

H. van 't Veld, *De pelgrimsstaf is in mijn hand: Johan Bunyan (1628-1688): een biografie* (Utrecht, De Banier)

H. Veldman, *Heinrich Bullinger 1504-1575, gereformeerd pastor voor Europa* (Bedum, Woord en Wereld)

Ruud Vermeer en Caroline Schouwink, *Aleister Crowley. De levensloop van een der grootste magiërs die ooit leefde* (Amsterdam, Schors)

Rienk Vermij, *Huygens, de mathematisering van de werkelijkheid* (Amsterdam, Natuurwetenschap & Techniek, Reeks Wetenschappelijke Biografie)

Ger Verrips, *Denkbeelden uit een dubbelleven. Biografie van Karel van het Reve* (Amsterdam, De Arbeiderspers)

E.J. Vles, *Pieter Paulus (1753-1796): patriot en staatsman* (Amsterdam, De Bataafsche Leeuw)

Francisca van Vloten, *Moen. Tussen Toorop en Mondriaan. De kunstenares Mies Elout-Drabbe 1875-1956* (Vlissingen, Uitgeverij Den Boer/De Ruiter)

Bert Vuijsje, *Rita Reys - Lady Jazz* (Amsterdam, Thomas Rap)

J. Wagenaar en J. van Benthem, *Johan Wagenaar (1862-1941). Leven en werk van een veelzijdig kunstenaar* (Zutphen, Walburg Pers)

Hans Werkman, *De haven uitgegraven. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937)* (Hilversum, Verloren)

Caroline de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar (1874-1933)* (Amsterdam, University Press)

Hanneke Wijgh, *Het Kaïnsteken. Mijn eigen kleine oorlog* (Amsterdam, Mets & Schilt)

Harry van Wijnen, *D.G. van Beuningen (1877-1955): grootvorst aan de Maas* (Amsterdam, Balans)

Arina van der Woerdt: *Werken zolang het dag is: Jacqueline Cornélie van Andel-Rutgers (1874-1951) gereformeerd zendelinge in Midden-Java* (Kampen, Kok)

Sal de Wolff, *Rond het huis van de laatste rabbi van Alkmaar. Verhalen van een overlevende van het concentratiekamo Bergen-Belsen* (Schiedam, DocoStory)

Marion de Zanger, *Een verschrikkelijk verlangen naar verboden ogen: Unica Zorn (1916-1970) in haar cultuurhistorische context* (Amsterdam, Amsterdam University Press)

Annejet van der Zijl, *Sonny Boy* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar)

Arie van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam, Meulenhoff)

Jan Rutger van Zwet, *President in Indië en Nederland: Mr. N.P. van den Berg als centraal bankier* (Proefschrift Universiteit van Leiden)

Medewerkers aan dit nummer

MIREILLE BERMAN is historica en maakt deel uit van de redactie van *Biografie Bulletin.*

PETER BUWALDA is redacteur bij uitgeverij L.J. Veen en schrijft essays. Hij publiceerde in onder andere *De Gids*, *Hollands Maandblad*, en *Vrij Nederland.* Hij maakt deel uit van de redactie van *Biografie Bulletin.*

MARCO DAANE is neerlandicus en redacteur van het literair-historisch tijdschrift *De Parelduiker.* Hij publiceerde een biografie van de Vlaamse auteur Richard Minne (longlist AKO-Literatuurprijs 2002) en over Willem Elsschot het wandelgidsje *U schijnt de stad niet goed te kennen?* (met Wieneke 't Hoen). Momenteel werkt hij aan een reisboek in het spoor van voornamelijk Britse schrijvers op eilanden.

RUDOLF DEKKER doceert geschiedenis aan de Faculteit van Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Binnenkort verschijnt een met Arianne Baggerman op basis van een kinderdagboek geschreven studie: *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1790-1798).* Onlangs verscheen de door hen beiden geredigeerde bundel *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven.* Andere recente publikaties zijn onder meer *Humour in Dutch Culture of the Golden Age* en *Childhood, Memory and Autobiography in Holland from the Golden Age to Romanticism.*

NICO KEUNING is neerlandicus. Hij is de auteur van *Céline, van Rennes naar St. Malo*, *Rozenwolken en wierookwalmen*, letterkundige reisgids Heiloo, *Altijd het tinnef om je heen*, biografie van de dichter-essayist Max de Jong en *Angst voor de winter*, biografie van Jan Arends. In voorbereiding is de biografie van Bob den Uyl.

GERT LAMMERINK is journalist en werkt op de sportredactie van het *Algemeen Dagblad.*

OTTO S. LANKHORST is historicus. Hij is werkzaam als bibliothecaris van ‘Klooster Sint Aegten. Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven’, gevestigd te Sint Agatha nabij Cuyk.

MARTIJN MEIJER studeerde wijsbegeerte en is werkzaam als freelance journalist. Hij schrijft onder meer voor *NRC Handelsblad* en *Filosofie Magazine* en is redacteur van *Biografie Bulletin.* Vorig jaar publiceerde hij *Klinkhamer. Een leven tussen woord en moord.*

DIK VAN DER MEULEN schreef de biografie van Multatuli, die bekroond werd met de AKO-literatuurprijs 2003. Hij is freelance redacteur en maakt deel uit van de redactie van *Biografie Bulletin.*

BERTRAM MOURITS is redacteur bij uitgeverij Contact. In 2001 publiceerde hij *Zestig. Een nieuwe datum in de poëzie.* Hij schrijft regelmatig voor *Poëziekrant, De Revisor* en *Onze wereld.*

EMANUEL OVERBEEKE is musicoloog. Hij publiceerde over Vestdijk en de muziek, composities met een tweede naam, klassieke muziek en dood, Chopin, Stravinsky en (met Leo Samama) *entartete Musik.*

MONICA SOETING was hoofdredacteur van het tijdschrift *Surplus* en was als recensent verbonden aan onder andere *Vrij Nederland* en *de Volkskrant.* Zij schrijft recensies voor *Trouw* en is redacteur bij uitgeverij Ambo|Anthos in Amsterdam. Monica Soeting is hoofdredacteur van *Biografie Bulletin.*

ERNA STAAL is redacteur bij uitgeverij Contact en maakt deel uit van de redactie van *Biografie Bulletin.*

MAARTEN STEENMEIJER is als hoogleraar Spaanse Letterkunde en Cultuur verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Daarnaast is hij actief als literair vertaler, criticus (o.a. *Vrij Nederland*) en schrijver. Hij publiceerde onder meer *Spanje is anders*, *Mythenbouwers van de Nieuwe Wereld. Over de literatuur van Spaans-Amerika*, *Acht dagen in de week. Brieven aan pophelden*, *Dit is niet Amerika. Gedichten* en *Je sterft maar twee keer. Over literair denken en herinnering.* In 2004 verscheen *Golden Earring. Rock die niet roest.* In de loop van dit jaar zal de door hem samengestelde bundel *Pop in literatuur* het licht zien.

ARIE VAN DER ZWAN was hoogleraar ondernemingsbeleid en vervulde functies in de top van het Nederlandse bedrijfsleven. Hij is werkzaam als onafhankelijk adviseur en schrijft regelmatig artikelen in *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *Socialisme en Democratie.* In 2004 verscheen zijn biografie van H.M. Hirschfeld: *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht.*

Mededeling

De ‘Wie doet wat’ lijst kan digitaal opgevraagd worden bij Monica Soeting: m.soeting@xs4all.nl

Kopij

De redactie verzoekt auteurs rekening te houden met de volgende aanwijzingen voor de kopij.

Opmaak van het artikel:

- een titel of titelsuggestie geven (niet vet, geen kapitalen)
- officiële spelling gebruiken
- boektitels cursiveren
- tijdschriftartikelen tussen enkele aanhalingstekens:
  namen van tijdschrift of krant cursiveren
- de volgende wijze van titelbeschrijving:

Hermine de Graaf, *De zeevlam* (Amsterdam, Meulenhoff 1985)

Willem Jan Otten, 'Twee verschrikkelijke machines', in *Tirade* 38 (1994) 5.

- afkortingen vermijden
- citaten: enkele aanhalingstekens:
  citaat binnen citaat: dubbele aanhalingstekens
- alinea's *niet* laten inspringen, alleen harde returns gebruiken
- werken met standaard lettertype
- *niet*: onderstrepen, vet, kapitalen
- citaten in een buitenlandse taal in het Nederlands vertalen
- geen noten gebruiken

bij een lang artikel:

- de tekst opmaken met tussenkopjes (cursiveren) of een witregel
- een *lead* boven het artikel plaatsen (korte beschrijving van de inhoud, aanleiding of uitgangspunt van het artikel
- zo mogelijk illustraties bijvoegen (worden geretourneerd)

personalia:

korte biografie van twee à drie regels bijvoegen

kopij

- aanlevering op diskette in WP 4.2, 5.1 of 6.0 of Word
- diskette en uitdraai, of tekst per e-mail sturen naar de hoofdredacteur
  Mariëlle Polman
  Weidestraat 49
  6533 XJ Nijmegen
  m.polman@inter.nl.net

[Biografie Bulletin, zomer 2005]

Woord vooraf

Deze aflevering van het *Biografie Bulletin* is bijna in haar geheel gewijd aan de Tweede Wereldoorlog. De redactie heeft drie auteurs bereid gevonden hun licht te laten schijnen op een aantal cruciale aspecten van de geschiedschrijving en van de biografie in het bijzonder. In hun essays staat het thema centraal dat deze oorlog onderscheidt van alle andere oorlogen, inclusief de Eerste Wereldoorlog: de jodenvervolging. De eerste twee beschouwingen gaan niet over levensbeschrijvingen in strikte zin, maar des te meer over de pijlers van het biografisch onderzoek: ooggetuigenverslagen, memoires en andere egodocumenten. De Utrechtse hoogleraar Politieke Geschiedenis Ido de Haan wijst in zijn bijdrage op een ongemakkelijk punt in de getuigenis van overlevenden van de jodenvervolging. Terwijl de overlevenden zich verplicht voelen hun verhaal te vertellen, zijn er tegelijkertijd redenen om te twijfelen aan de historische accuratesse van wat zij te vertellen hebben. In zijn essay gaat De Haan in op de spanning tussen de plicht de waarheid te openbaren en de onmogelijkheid om als getuige de gehele waarheid te vertellen. De getuigenissen van overlevenden doen een zwaar moreel appel op de lezer, maar de historische waarde ervan is niet altijd evenredig groot.

De drang om te getuigen, om verschrikkelijke ervaringen kenbaar te maken aan de buitenwereld, speelt een prominente rol in de getuigenissen die de schrijver Jacq Vogelaar beschrijft: de ‘flessenpost’. Met deze term bedoelt Vogelaar de meest directe berichten die over de vernietigingskampen zijn overgeleverd. Het zijn de verslagen, brieven, kronieken en verhalen van zogeheten Sonderkommandos: mensen die werden gedwongen tot werkzaamheden in en rond de gaskamers en crematoria. Zij wisten dat zij zelf evenmin zouden overleven, en hoopten dat hun getuigenissen de buitenwereld zouden bereiken. Hun berichten schreven ze zorgvuldig en doordacht, om ze vervolgens in een fles of blik te begraven onder de as van hun lotgenoten. Hoe gruwelijk ook, uit de berichten van deze Sonderkommandos blijkt dat zij zich zeer bewust waren van de historische waarde van hun getuigenissen. Zelf konden zij alleen nog hopen ‘dat mijn helse dagen, de uitzichtloze dag van morgen een doel in de toekomst krijgen’.

Het derde essay, van historica en politicologe Geraldien von Frijtag, gaat over het bio-

grafische werk in eigenlijke zin, en wel over levensbeschrijvingen van de daders - degenen die meewerkten aan de uitvoering van de jodenvervolging: *Schreibtischtäter* (zoals Eichmann en de zijnen sinds Hannah Ahrendt worden genoemd), *Direkttäter* en andere personen die bij de vernietiging betrokken waren. In Nederland is de biografische benadering van daders sinds Abel Herzberg, Jacques Presser en Lou de Jong, die zich daar wél mee bezighielden, naar de achtergrond verschoven. Anders ligt dat in het buitenland, waar het aantal daderbiografieën snel toeneemt. Von Frijtag analyseert de waarde van dit soort biografieën en bepleit uitoefening van het genre in Nederland.

De redactie

De stem van de overlevenden
Getuigen van de jodenvervolging in Nederland
Ido de Haan

De vervolging van de joden in Nederland is vaak beschouwd als een verzwegen geschiedenis. Maar ook al klinkt sinds de jaren zestig de stem van de overlevenden steeds luider, toch lijkt het of het leed van de vervolgden niet erkend wordt. Ido de Haan legt uit waarom het appel van de overlevenden op medeleven ons nog steeds in verlegenheid brengt.

De vervolging en vernietiging van de Europese joden is geen uniek verschijnsel. De oorlogshandelingen in de Eerste en Tweede Wereldoorlog kostten meer mensenlevens dan de jodenvervolging. De technologie van de vernietiging was dodelijker in de bombardementen van Nagasaki en Hiroshima. De snelheid van de genocide lag hoger in Rwanda. Ook de Indianen, Armeniërs en de koelakken werden vermoord om wie ze waren, omdat ze in de ogen van hun vervolgers inferieur, overbodig of gevaarlijk waren. Maar wat de vernietiging van de joden onderscheidt van alle andere voorbeelden van genocide, is dat zij zich afspeelde in het hart van de Europese samenleving. Zij strekte zich veel verder uit dan het daadwerkelijke moorden in de vernietigingskampen. De jodenvervolging vond overal plaats, in vrijwel alle dorpen en steden. Als de volkerenmoord in Bosnië zich voor onze deur afspeelde, dan voltrok de ondergang van de Europese joden zich in onze huiskamer.

Dat wil zeggen dat vrijwel iedereen die de jaren 1933-1945 bewust heeft meegemaakt, getuige was van de jodenvervolging. Het aantal getuigen is ontelbaar groot. Elk van hen kon getuigenis afleggen van de jodenvervolging. Hoe zinnig, informatief of onthullend ieder van deze getuigenissen is, hangt af van de vraag, het kennisbelang, de behoefte of de morele opdracht waaraan de getuigenis moet beantwoorden. Als we willen weten hoe de machinerie van de vernietiging werkte, hebben we het meeste aan de getuigenis van een dader. Als het erom gaat te beschrijven hoe de samenleving reageerde op de vervolging, dan hebben we meer aan de getuigenis van een omstander. En als we willen weten welke gevolgen de vervolging had voor de vervolgden, dan moeten we in de eerste plaats naar haar of zijn ervaringen vragen. De vervolgden wisten

over het algemeen niet veel van de vervolgingsmachinerie. Als zij daar meer zicht op hadden gehad, waren er misschien eerder en meer mensen gevlucht. Omstanders konden zich moeilijk voorstellen hoe het is om vervolgd te worden, en daders wilden zich het niet voorstellen. Iedere getuigenis is subjectief, het product van het gezichtspunt dat de getuige inneemt. Er valt niet a priori te zeggen dat de ene getuigenis waardevoller is dan de andere.

Toch bestaat er al geruime tijd de neiging om de getuigenis van overlevenden van de jodenvervolging een bijzondere plaats toe te kennen. Niet alleen kan het verhaal dat zij te vertellen hebben op vanzelfsprekend respect en waardering rekenen. Ook wordt het ontbreken van de stem van de vervolgden, of het nu is omdat zij niet kunnen spreken, of omdat hun stem niet gehoord wordt, gezien als een moreel en maatschappelijk falen. Dat bepaalt ook de manier waarop aangekeken wordt tegen de ontwikkeling van de stem van de vervolgden in Nederland in de jaren vijftig en zestig. Het ontbreken van hun getuigenis in de jaren vijftig zou wijzen op een verdringing en schuldbewuste ontkenning van de moord die midden in de Nederlandse samenleving gepland werd, terwijl de luider klinkende stem van de vervolgden vanaf het einde van de jaren zestig, zou wijzen op een groeiende maatschappelijk bewustwording van de vervolging en aanvaarding van de morele kosten en het menselijk leed dat de vervolging teweeg had gebracht.

Verwording van de beschaving

De gangbare beeldvorming van de herinnering aan de jodenvervolging in Nederland behoeft nuancering. De herinnering aan de jodenvervolging is in de eerste 25 jaar na de oorlog geenszins onderdrukt of verzwegen. Zij vormde een vast bestanddeel van de politieke retoriek en een terugkerend ijkpunt voor maatschappelijk protest. Met name in de eerste helft van de jaren vijftig werd bij voortduring gerefereerd aan de jodenvervolging. Dat begon direct in februari 1946, toen Koningin Wilhelmina bij de eerste herdenking van de februaristaking de gemeente Amsterdam het recht toekende om aan het stadswapen de spreuk ‘Heldhaftig, vastberaden, barmhartig’ toe te voegen, uit erkentelijkheid voor het feit dat de Amsterdamse bevolking in protest was gekomen tegen de eerste razzia's. De redevoering werd bijgewoond door 50.000 mensen. In 1952 kwamen op de Nieuwmarkt in Amsterdam zo'n 20.000 mensen bijeen om te protesteren tegen de gratiëring van Willy Lages, die als hoofd van de SD in Amsterdam verantwoordelijk was geweest voor de deportaties. Nog eens tegen de 60.000 mensen tekenden een nationaal petitionnement waarin de garantie werd geëist dat omzetting van Lages' doodstraf in levenslange opsluiting de laatste concessie was.

Een aanzienlijk deel van de gemobiliseerde demonstranten behoorde waarschijnlijk tot de aanhang van de CPN, die een jaar eerder ook al eens duizenden mensen op de been had gekregen om te defileren langs een urn met as uit Auschwitz. Maar dat wil niet zeggen dat de mobilisatie van de herinnering aan de jodenvervolging uitsluitend een communistische zaak was. In de populaire geschiedschrijving, die in deze tijd veelal gekleurd werden door een diepgaand cultuurpessimisme, werd de jodenvervolging opgevoerd als ultieme teken van de verwording van de Westerse bescha-

ving. Steeds weer werd daarbij verwezen naar de ‘plompe verafgoding van het ras’ zoals het Duitse antisemitisme in een schoolboek uit de jaren vijftig werd aangeduid. De zwartgallige cultuurhistoricus P.J. Bouman sprak in zijn vele malen herdrukte *Revolutie der eenzamen* uit 1953 over de ‘de misvorming der cultuur’ die ‘de vereenzaming van de hordemens ten top dreef en zijn agressieve driften na jaren van remming tegen weerlozen deed keren’.

Al deze verschijnselen duiden erop dat de vervolging en vernietiging van de joden in de jaren vijftig een grote politieke en sociale betekenis hadden. De herinnering was zeer geschikt om in te zetten tegen politieke vijanden. Dat bleek bijvoorbeeld in 1956, toen in een gespannen politiek klimaat een campagne op gang kwam tegen F.M.A. Schokking, vooraanstaand lid van de Christelijk-Historische Unie en burgemeester van Den Haag, die in zijn eerdere functie als burgemeester van Hazerswoude in 1943 verantwoordelijk bleek te zijn geweest voor de deportatie van de daar ondergedoken familie Pino. Naar aanleiding van berichtgeving hierover in het *Haagsch Dagblad*, een van de bladen uit de Paroolgroep, werden in de linkse pers uitgebreide verhalen gepubliceerd over de familie Pino en over het lot van joden in Nederland in het algemeen.

Even opvallend als de uitgebreide en langdurige aandacht voor deze zaak in een overigens toch nogal roerig jaar, was dat joden zich nauwelijks in de discussie mengden. Voor een deel was dat bewuste keuze: vooraanstaande leden van de joodse gemeenschap lieten bij herhaling weten geen behoefte te hebben aan een publieke bespreking van de vernietiging van hun gemeenschap. Voor een ander deel was het echter een afgedwongen stilzwijgen. Toen de zuster van vader Pino een aanklacht wegens smaad wilde indienen tegen Schokking omdat deze had gesuggereerd dat haar broer zijn arrestatie over zichzelf had afgeroepen, werd er in de confessionele pers scherp geprotesteerd tegen deze wat heette ‘vuile politiek’ waarin ‘een potje op het vuur der ruchtbaarheid werd geplaatst om daar zijn kwalijke geuren te verspreiden’. Toen vervolgens de officier van justitie de klacht niet ontvankelijk verklaarde, was eens te meer duidelijk dat de stem van de vervolgingsslachtoffers niet gaarne gehoord werd, althans niet, wanneer met deze stem de verbinding werd gelegd tussen de vervolging en de eventuele betrokkenheid van Nederlandse gezagsdragers.

De geschiedschrijving van de vervolging, die sinds de publicaties van H. Wielek en Abel Herzberg wachtte op het magnum opus van Jacques Presser, was wel door joden vertolkt, net zoals de leiding van het RIOD in handen lag van Lou de Jong. Maar kenmerkend voor deze generatie geschiedschrijvers is dat zij een tamelijk strikte scheiding maakte tussen de Nederlandse oorlogsgeschiedenis en de geschiedenis van de vervolging, die zich exclusief in de interactie tussen joden en Duitsers afspeelde. Zoals Frank van Vree heeft laten zien in zijn analyse van de televisieserie ‘De bezetting’, waarmee De Jong tussen 1960 en 1965 het geschiedbeeld van de oorlog en de vervolging canoniseerde, nam de vervolging weliswaar een belangrijke symbolische plaats in, maar bleef zij tegelijk op afstand, doordat zij als extern fenomeen afgeschilderd werd, en, als enige in de lange reeks getuigen die in de serie werd opgevoerd, de getuigenis van de vervolging door een onherkenbaar personage en in dichterlijke vorm werd gepresenteerd.

Monument of document

In de loop van de jaren zestig treedt er in twee opzichten een verandering in deze situatie op. Aan de ene kant neemt de symbolische politieke lading van de herinnering aan de jodenvervolging sterk toe. Zij wordt steeds vaker ingezet als wapen ter bestrijding van een hele reeks van maatschappelijke misstanden, zozeer zelfs, dat de vraag rijst of 'de jodenvervolging niet langzamerhand een werktuig aan het worden is van allerlei mensen die iets willen bewijzen, maar niet weten hoe', bij 'acties waarvoor bij gebrek aan argumenten hèt argument op tafel wordt gelegd waar geen mens die zich fatsoenlijk noemt omheen kan', zoals Tessel Pollman in *Vrij Nederland* schreef naar aanleiding van de protesten tegen de volkstelling in 1971. Kenmerkend voor deze instrumentalisering van de geschiedenis is dat de vervolging in steeds abstractere termen beschreven wordt, even onthecht van zijn oorspronkelijk context als de cultuur-pessimistische beschouwingen van de jaren vijftig. Deze ontwikkeling lijkt in de hand gewerkt te zijn door het werk van Presser, die in *Ondergang* een scherpe veroordeling uitspreekt van de betrokkenheid van Nederlands overheidspersoneel bij de vervolging, maar nergens in zijn beschouwing de rol van politiemensen, gemeenteambtenaren, tram- en treinconducteurs nauwkeurig analyseert.

De tweede ontwikkeling is ook in Presser terug te vinden, al is deze daar niet toe te herleiden. Dat is de steeds centraler rol van joodse overlevenden als getuigen van de vervolgingsgeschiedenis. Waar Presser nog als afstandelijke historicus spreekt namens de slachtoffers, daar wordt elders het overlevende slachtoffer zelf de belangrijkste bron van inzicht, niet vanwege zijn of haar objectieve inzicht, maar door de subjectieve ervaring die de overlevende getuige vertolkt. Zoals Chris Vos heeft onderzocht, krijgt vanaf de jaren zeventig de beeldvorming van de vervolging in televisiedocumentaires steeds meer het karakter van het verslag van een individuele queeste, naar de eigen ervaring, maar daarmee ook naar de bevrijding van de ban van een verzwegen geschiedenis. Van doorslaggevende betekenis voor deze ontwikkeling is de documentaire 'Begrijp je nu waarom ik huil', die ook een belangrijke impuls zou geven aan de erkenning van de vervolgingsslachtoffers, in de vorm van de Wet Uitkering Vervolgingsslachtoffers en de oprichting van het psychotherapeutisch centrum 45, in 1973 en 1974.

Nu kan de opkomst van de overlevende als getuige historisch en sociologisch verklaard worden, door bijvoorbeeld te wijzen op de rol van de geestelijke gezondheidszorg en het welzijnsbeleid in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat. Maar intrigerender lijkt me de vraag waarom de getuigenis van de overlevende zo'n sterk beroep op ons doet.

Zoals al gezegd, zijn getuigenissen van overlevenden niet in alle opzichten even verhelderend. Getuigenissen van overlevenden leren maar weinig over de organisatie, handelwijze of motieven van hun vervolgers. Zelden weten de slachtoffers iets van de manier waarop de directe en wijdere omgeving van omstanders op hun vervolging reageerde, vrijwel nooit weten ze wie hen verraden heeft, door wie ze zijn gedeporteerd of hoe de moordenaars heten. Zelfs de plaats waar de anderen stierven is de overlevenden soms onbekend. 'Bijna als zeker kan men aannemen, dat zeventigdui-

zend Nederlandse joden naar het "Vernichtungslager" *Zorbubo* bij Lodz zijn gestuurd', schreef Sidney van den Bergh bijvoorbeeld in 1945.

Een andere planeet

Het streven naar een zo volledig mogelijke registratie van de getuigenissen van vervolgden dient dan ook een ander doel dan het maken van een natuurgetrouw verslag van de verbijsterende werkelijkheid. Vrijwel zonder uitzondering gaan hun getuigenissen vergezeld van aanbevelingen zoals: 'Opdat het nooit wordt vergeten', 'zodat de stem van de vermoorden nog eenmaal wordt gehoord' en 'omdat wij niet mogen zwijgen over wat er is gebeurd'. Het spreken van de getuigen volgt veeleer uit een morele impuls dan uit een streven naar wetenschappelijke objectiviteit. 'De waarheid *moet* verteld worden', niet uit noodzaak maar uit plicht, niet omdat de feiten zich opdringen aan eenieder die persoonlijke vooroordelen opzij zet - zoals verondersteld wordt in de wereld van de objectieve wetenschap -, maar juist omdat de feiten zo kwetsbaar en kwetsend zijn, dat ze alleen door het persoonlijke plichtsbesef van de getuige aan het licht worden gebracht.

Daar komt nog bij dat de getuige die zijn of haar getuigenis ziet vastgelegd, daarmee ook zelf erkend wordt als iemand die leed is aangedaan. De registratie van de getuige die zegt: 'Ik heb het gezien, omdat ook ík daar was', bevat niet alleen een feitelijke mededeling, maar is tegelijk een erkenning van het leed dat de getuige in die situatie heeft ondergaan. En zoals het vastleggen van individuele getuigenissen iedere getuige afzonderlijk gedenkt, zo is de verzameling van registraties op een computerschijf eerder een monument dan een document. Tegelijk ontstaat zo een pijnlijk dilemma: getuigen hebben de plicht hun verhaal te vertellen, maar er zijn vele redenen om te twijfelen aan de historische betrouwbaarheid van wat zij te vertellen hebben. Weliswaar twijfelt niemand aan de authenticiteit van getuigenverklaringen, afgezien van de negationisten, die het relaas van de massamoord op de joden van Europa af willen doen als een propagandastunt van een internationale joodse samenzwering. Maar zoals James Young stelt naar aanleiding van het onveranderlijk biografische karakter van literaire getuigenissen van de jodenvervolging:

> *De lezer die aan een onomstotelijk* authentieke *tekst een onbetwistbaar feitelijk gezag toekent, is in verwarring over het soort privilege dat de getuigenis van een overlevende als vanzelfsprekend opeist. Want zelf als de getuigenis van een overlevende 'geprivilegieerd' is in zoverre zij authentiek is, strekt dat voorrecht zich niet noodzakelijkerwijs uit tot de feitelijke geldigheid van deze literaire getuigenis.*

De verwarring tussen authenticiteit en historiciteit van de getuigenis is meer dan een intellectueel, cognitief probleem. Wanneer overlevenden aanspraak maken op zeggenschap over het verleden dat zij overleefd hebben, dan krijgt die weliswaar vaak de vorm van een cognitieve claim, maar de morele strekking is wat de kracht ervan uitmaakt. Overlevenden getuigen veelal van een wereld die gepresenteerd

wordt als een andere planeet, waar andere begrippen gelden en alleen de ervaring van degene die er geweest is geldige kennis oplevert. Dit ‘insiderisme’, het beroep op esoterische ken-

nis die alleen beschikbaar is voor degenen die deel uitmaken van de groep, in dit geval overlevenden, is tegelijkertijd de zwakte van de cognitieve aanspraak op zeggenschap van de ooggetuige: niet alles wat kenbaar is, is voor direct betrokkenen goed zichtbaar, en wat alleen voor de insider zichtbaar is, zal door de buitenstaander dus nooit volledig naar waarde geschat kunnen worden. De aanspraak op zeggenschap over het verleden is echter behalve cognitief, ook altijd moreel en gericht op het onderscheid tussen de *insider* mét, en de *buitenstaander* zónder zeggenschap over de herinnering.

Getuigen schept zo een pijnlijk dilemma. Voor de getuige zelf is het pijnlijk, omdat het wijst op de spanning tussen de plicht de waarheid te openbaren en de onmogelijkheid om *als getuige* de hele waarheid te vertellen. De verhalen over de eigen ervaring worden veelal aangevuld met wat men later hoort, maar waarvan men niet zelf kan getuigen. Zo stelde G.L. Durlacher:

> *Ik heb de behoefte om in de archieven na te gaan of de feiten kloppen, de data, de cijfers. Als ik iets niet precies kan nagaan, schrijf ik er ook bij dat ik niet weet of het helemaal klopt. Ik zou het verschrikkelijk vinden als iemand me op een fout zou betrappen, omdat ik wil voorkomen dat de mensen die ontkennen dat er zoveel joden in de kampen vermoord zijn bewust misbruik zullen maken van een fout van mij.*

De getuigenis is derhalve altijd een reconstructie, een plausibele interpretatie in het licht van andere gegevens die een getuige op het moment zelf en later tot zich door laat dringen. De overbrugging van de kloof tussen authenticiteit en historiciteit gaat gepaard met een herziening van de oorspronkelijke ervaring. De getuige verandert van een spreker, die in de eerste persoon kond doet van zijn eigen ervaringen, in een commentator, die vanuit de derde persoon reflecteert op zijn eigen woorden. Maar daarmee verliest de getuige ook een deel van zijn of haar authenticiteit, die juist de oorsprong van het privilege en de erkenning van de getuige was.

Ook voor de toehoorders is het dilemma tussen authenticiteit en historiciteit pijnlijk. De getuige houdt de toehoorders een niet in te lossen moreel tekort voor: ‘Luister naar mijn verhaal; als je de waarheid ervan niet aanvaardt, wijs je niet alleen mij, maar ook mijn lotgenoten af; je bent dan alsnog en met terugwerkende kracht mede schuldig aan het feit dat de hele wereld ons heeft verlaten.’ Doordat de getuige deel is van het historisch relaas waarvan hij of zij verslag doet, is twijfel aan de historische betrouwbaarheid tegelijk een miskenning van de persoonlijke ervaring, waarmee voorbij wordt gegaan aan het leed dat de getuige samen met anderen heeft ondergaan. En omgekeerd kan de toehoorder de historische toedracht van de jodenvervolging erkennen, maar toch gekweld blijven door het morele tekort dat de getuige hem of haar voorhoudt. De toehoorder kan immers weet hebben van het verleden, zonder het perspectief van de ooggetuige in te nemen. Sterker nog, de toehoorder weet vaak meer dan de ooggetuige wiens blikveld beperkt wordt door de eigen ervaringen.

Voor de wijze waarop de herinnering aan de jodenvervolging vorm kreeg, is de positie en waardering van de getuigenis van de overlevenden derhalve van cruciale betekenis. Zelfs als die herinnering nooit vergeten of verdrongen is, dan nog kan zij als ontoe-

reikend ervaren worden, omdat de getuigenis van de overlevenden niet die erkenning heeft gekregen, die in morele zin onvermijdelijk lijkt, maar in cognitief opzicht niet zonder meer te geven is.

Dat verklaart waarom getuigenissen van de jodenvervolging nog altijd gepaard gaan met verzuchting dat het verzwegene nu eindelijk gezegd kan worden. Alle voorbeelden die je kunt geven van discussies en verhalen over de jodenvervolging uit de jaren vijftig, blijken daar niets aan te veranderen. Dat heeft niets te maken met verdringing, alsof we behalve de vervolging ook de herinnering aan de vervolging niet willen toelaten, maar met de onoplosbare spanning tussen de moraal van de getuige en het historische verhaal dat we proberen te begrijpen. Ook als de getuigen spreken, blijft een belangrijk deel van de geschiedenis ongezegd. En ook als we de geschiedenis in zijn volle werkelijkheid weergeven, blijft het morele tekort ten opzichte van de getuige van de jodenvervolging bestaan.

De last van het zwijgen
Ervaringen van oorlogsslachtoffers
Mariëlle Polman

Soms is het gemakkelijker te zwijgen dan te spreken. Wie spreekt, schept een beeld, een idee, een gevoel, een verleden, en dat is niet altijd zonder risico's. Taal creëert een werkelijkheid, maar niet iedere werkelijkheid is welkom: de realiteit kan levens omverwerpen, verborgen geschiedenissen openbaren die het huidige leven ontwrichten, de dood op een onwaardige manier aanwezig stellen. Hoe moeilijk het is om over de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen ervan te spreken, blijkt uit het verhaal van een dochter van een Canadese bevrijder, uit herinneringen van Philip Freriks en van twee zussen, Lies en Betty Polak. Dat het ook een steun kan zijn om tijdens de oorlog ervaringen te delen door middel van de taal, laten brieven van Max Kohnstamm zien.

‘Noem mij, bevestig mijn bestaan, / laat mijn naam zijn als een keten. / noem mij, noem mij, spreek mij aan, / o, noem mij bij mijn diepste naam’: regels van Neeltje Maria Min die zich voortdurend opdringen bij het lezen van *De verzwegen moeder.* In dit boek heeft de hoofdpersoon geen naam, maar in werkelijkheid wel: het is het relaas van een vrouw die op haar twaalfde verneemt dat haar moeder haar oma is, haar zus haar biologische moeder en een Canadese bevrijder haar vader. Ze heeft haar levensverhaal verteld aan Tony van der Meulen, hoofdredacteur van het *Brabants Dagblad*, die deze geschiedenis heeft gedramatiseerd met gefingeerde namen, veranderde plaatsen en levenslopen, verzonnen dialogen en gedachten.

‘Wij kinderen waren een schande’, is de ervaring van velen voor wie in 1984 de Vereniging Canadese bevrijdingskinderen is opgericht. In het grote katholieke gezin van ‘ze’, zoals de vrouw in het boek wordt aangeduid, leidt deze schande tot het verzwijgen van de ware familierelaties. Nadat ‘ze’ vernomen heeft wie haar moeder is, bemerkt ze de stilte rondom haar afkomst en probeert ze die te doorbreken, in een wan-

hopig verlangen naar erkenning. Maar vergeefs: zelfs na haar bezoek aan haar familie in Canada blijft haar moeder zich in stilzwijgen hullen.

Dit geromantiseerde leven is een geschreven versie van wat de tv-kijker bij ‘Spoorloos’ ziet. De Vereniging Canadese bevrijdingskinderen zet dit programma soms in bij zoektochten, iets wat ‘ze’ afgewezen heeft: ze doet niet mee met ‘Eindelijk Gevonden’, zoals het programma in het boek heet, omdat ze dit haar biologische moeder en misschien zichzelf niet kan aandoen. Ze heeft inderdaad niet de camera van de tv op zich gericht gehad noch de blik van miljoenen kijkers, maar wel de interpreterende camera van de schrijver en de blik van geïnteresseerde lezers. Haar anonimiteit is daarmee niet minder geworden, maar haar bestaan is gelukkig wel erkend, want zoals ‘ze’ opmerkt: ‘Er is genoeg over mij gelogen en gezwegen’.

De vrouw had er achteraf graag voor willen kiezen niet te weten dat haar zus haar moeder was, staat in de proloog. Lezers leren weliswaar haar leven kennen door dit vlot leesbare boek, maar haar moeder heeft haar bestaan niet bevestigd, en ‘voor wie ik liefheb, wil ik heten’.

Kogel

Het is beter te zwijgen over de dood van een negenjarig broertje dan dit stilzwijgen te doorbreken, want dat zou kunnen worden opgevat als koketteren met de dood en ‘beter niets dan dat’, aldus Philip Freriks in *Jantje.* Toch heeft hij met deze vertelling het onuitspreekbare geheim prijsgegeven, ter ere van zijn broertje Jantje die dit jaar zijn zeventigste verjaardag zou vieren. Gekoketteer met de dood is het allerminst geworden en evenmin een familiealbum zonder betekenis voor buitenstaanders. Door de foto's, brieffragmenten, kaarten en een kindertekening doet het boekje weliswaar denken aan een privé-album, maar het ontstijgt dit genre. Dat is te danken aan de journalistieke, rapporterende stijl van Freriks, die door het persoonlijke familieverdriet nauwgezet de feitelijke gebeurtenissen weeft met een scherpe blik voor topografische en historische details.

Aan de hand van citaten uit een interview met zijn moeder (onder andere PvdA-lid in de Utrechtse gemeenteraad), via brieven, herinneringen van hemzelf, van familieleden, een kostgangster bij zijn grootouders, buren, B. van Leusen, co-auteur van *Vier dagen in april* en een boek over de bevrijding van Groningen, ontstaat er geleidelijk een zoektocht naar de ware toedracht van de dood van Jantje, die het karakter van een detective krijgt. Tot slot de ontknoping. Men had altijd gedacht dat op 14 april 1945, tijdens de bevrijding van Groningen, een verdwaalde kogel Jantje trof voor het raam aan de Peizerweg, waar hij met zijn oudere broer Joop bij opa en oma logeerde om aan de hongerwinter in Utrecht te ontkomen. De kogel was echter afkomstig van een gericht salvo.

‘Oorlog is een smerig bedrijf dat indrukken oplevert die voor een mens te groot zijn’, zegt Joop Freriks. In hun verdriet hadden zijn ouders hem, die de dood van Jantje van nabij had meegemaakt, vergeten, waardoor de gebeurtenis voor hem steeds onwerkelijker werd. Hij heeft er lang niet over kunnen spreken: ‘Erover praten betekende dat de wereld in elkaar zou storten.’ Mede door zijn herinneringen is er nu echter een wereld herbouwd, de wereld rondom Jantje.

Verdringing

De één is over haar oorlogsverleden gaan praten op verzoek van Duitse vrienden, de ander heeft het te danken aan haar kleinkinderen dat zij zich van het grote zwijgen heeft kunnen ontdoen, zoals ze dit zelf formuleert. Na een gezamenlijke jeugd waarin ze werden voorbereid op een pionierstaak in Palestina, liepen de wegen van deze joodse zussen tijdens de oorlog uiteen: de oudste, Betty, dook op verschillende Nederlandse adressen onder, verkeerde in intellectuele milieus (Han van Goudoever, Jan en Annie Romein, Kees Boeke), werkte in de illegaliteit, verloor haar man Philip, die na een mislukte aanslag op een spoorlijn bij Bilthoven in 1944 werd gefusilleerd, werd ten onrechte verdacht en moest zich zelfs na de oorlog verantwoorden voor de commissie die het land van verraders wilde zuiveren, zo schrijft ze terloops. Haar zus Lies kwam intussen in Westerbork en Bergen-Belsen terecht en belandde uiteindelijk dankzij een uitwisseling met Duitse Tempeliers in Palestina. Hun werk hielp hen deze periode te verdringen: Betty werkte na de oorlog als hoofd bij het Departement van Landbouw, Lies begon als verpleegkundige en eindigde haar loopbaan als hoofd van de epidemiologische afdeling op het Ministerie van Gezondheid in Rehovoth, Palestina.

Het aandeel van Nanda van der Zee, historica en biografe van Fritz Pfeffer, een van de medeonderduikers in het Achterhuis, en ook van Presser en De Jong, is niet duidelijk. In de proloog staat dat ze heeft geherformuleerd en aangevuld, wat wellicht enkele toelichtende passages verklaart, bijvoorbeeld over het Palestinacertificaat. Misschien heeft ze ook de vorm van *Bewogen stilte* bepaald. Elkaar afwisselend zijn de zussen aan het woord en beschrijven ze hun oorlogsherinneringen zonder sentimentaliteit of pathetiek. Meestal luister je al lezend naar deze herinneringen, maar de brieffragmenten van Lies lees je mee over de schouder van Betty aan wie ze gericht zijn. Door enkele dialogen ontstaat een dramatisch effect, waardoor je af en toe denkt in een roman beland te zijn, terwijl je toch weet dat je niet bijvoorbeeld *De tweeling* van Tessa de Loo in de hand hebt.

De zussen beëindigen hun herinneringen met dankbaarheid over het verbreken van hun zwijgen. Maar terwijl Lies, zittend op een steen in de zon, bedenkt dat zij net als haar zus blijft hopen op vrede met hun niet-joodse medeburgers en op verdraagzaamheid over en weer, schrijft Betty: ‘Ik heb geleerd de illusie op te geven dat ik ooit nog een wereld van verdraagzaamheid zal beleven.’

Veilig achter prikkeldraad

In het *Gedenkboek Gijzelaarskamp ‘Beekvliet’* wordt het kamp in Sint-Michielsgestel een permanent Nederlands volkscongres genoemd. Wie de lijst van kringen, causerieën en cursussen doorneemt, raakt onder de indruk van de activiteiten van vooraanstaande heren die hier door de bezetter bijeengebracht werden om met hun leven borg te staan voor orde en rust in het bezette gebied. Tijdens dit *eliteberaad in oorlogstijd*, de subtitel van het boek *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel* van M. de Keizer, zijn de wortels gelegd van maatschappelijke stromingen die ernaar streefden de vooroorlogse zuilen op te heffen.

Ook de naoorlogse activiteiten van Max Kohnstamm als prominent grondlegger

van de Europese Unie zijn mede gebaseerd op zijn bezinningsperiode in het gijzelaarskamp. Nadat hij begin 1942 in Amersfoort gevangen was gezet omdat hij een couplet uit het Wilhelmus had geciteerd tijdens een lezing voor de Nederlandse Studenten Federatie, werd hij een kwartaal later met 600 anderen gearresteerd en eerst in Haaren en later in Sint-Michielsgestel geïnterneerd. Vier jaar na de publicatie van de correspondentie met zijn ouders in 1938-1939 zijn nu zijn brieven gebundeld die hij hun vanuit Haaren en Gestel schreef. Het is jammer dat de brieven van zijn ouders ontbreken, waardoor zijn reacties soms niet helemaal zijn te volgen, maar gelukkig komt het notenapparaat vaak tegemoet aan dit gemis.

Wie Kohnstamms brieven uit wat hij 'Hitlers Herrengefängnis' noemde, onder ogen krijgt en eerder *Is dit een mens* van Primo Levi heeft gelezen, wordt zich opnieuw bewust van de schrijnende contrasten in oorlogstijd. Wrang klinken Kohnstamms woorden 'Je bent zo veilig achter het prikkeldraad!' Hij is bang in Haaren te versuffen en te vervetten, vraagt zich af of het ergens goed voor is een tijd lang geestelijke vakantie te hebben en noemt Beekvliet 'het land van melk en honing'.

Die veiligheid was echter betrekkelijk, want als een zwaard van Damocles hingen executies boven hun hoofd. Als vergelding voor een mislukte aanslag op een trein van de Wehrmacht werden op 15 augustus 1942 vijf gijzelaars gefusilleerd. Medegijzelaars Simon Vestdijk en Anton van Duinkerken hebben hun ervaringen daarvan ter plekke in gedichten verwoord. De namen van deze schrijvers komen slechts één keer voor in de brieven van Kohnstamm, die niet meer op de voornaam van 'dat jongetje van Vestdijk' kan komen als hij opmerkt dat dit een zuiver en rein ventje is vergeleken bij E. du Perron. Na de oorlog heeft Kohnstamm het voorwoord in *Wilhelmus* van Anton van Duinkerken verzorgd.

Kohnstamm hield zich vooral op in de sociologische kring onder leiding van de predikant W. Banning, waar politieke en sociale vraagstukken in socialistische geest werden besproken en waar hij vooral over Amerikaanse onderwerpen lezingen hield. De brieven laten zien hoe hij zich bezint op politieke kwesties, ethische dilemma's en zijn godsgeloof, ze tonen zijn liefde voor Kathleen Sillem met wie hij tijdens een verlof in het geheim getrouwd was, en ze ademen een verlangen naar een bestaan dat zin heeft: 'Zolang er nog een schijn van kans is werk te krijgen dat me niet in de provincie opsluit maar in de wereld plaatst, dan dat. Na deze vier jaar opsluiting in Nederland moet ik lucht hebben.'

Philip Freriks, *Jantje. Vertelling* (Schoorl, Conserve 2005)
Max Kohnstamm, *Brieven uit 'Hitlers Herrengefängnis' 1942-1944* (Amsterdam, De Bezige Bij 2005)
Tony van der Meulen, *De verzwegen moeder* (Amsterdam, Balans 2005)
Lies Auerbach-Polak, Betty Bausch-Polak, Nanda van der Zee, *Bewogen stilte. Oorlogsherinneringen van twee zussen* (Kampen, Ten Have 2004)

Driemaal opgegraven, driemaal is scheepsrecht
Flessenpost uit vernietigingskampen
Jacq Vogelaar

Beste lezer, beste vinder en uitgever van dit schrijven - zo wordt de lezer aangesproken door Zalmen Gradowski in een tweede voorwoord bij een manuscript dat in drie flessen in de as van Auschwitz-Birkenau was begraven. 'Flessenpost' noemt Jacq Vogelaar dergelijke berichten die zijn geschreven door zogeheten Sonderkommandos: mensen die werden gedwongen te werken rond de gaskamers en crematoria, en die zelf de vernietiging gewoonlijk niet overleefden. Zij begroeven deze documenten en getuigenissen onder de as van hun lotgenoten, in de hoop dat hun post zou worden gevonden en zou bijdragen aan een vollediger beeld van de gruwelen van de oorlog. Het is de vraag hoe deze flessenpost dient te worden gelezen: is het af te keuren of juist toe te juichen om deze berichten een literaire betekenis te geven en wat houdt die dan in? Jacq Vogelaar gaat daarover in discussie met Elie Wiesel.

De flessenpost waarover het hier gaat zijn handgeschreven teksten die eind 1944 in de as bij de crematoria van Auschwitz-Birkenau begraven zijn: brieven, kronieken, verslagen, verhalen. Deze post heeft alles met urgentie te maken, maar is geen SOS; een noodkreet, maar geen hulproep; levensteken, maar dan met het accent op leven. Geen van de schrijvers heeft het woord 'flessenpost' zelf gebruikt.

De schrijvers waren zich bewust dat het lang kon duren voordat iets hiervan gevonden werd. Alleen al om die reden kan hun flessenpost niet bedoeld zijn als roep om directe hulp; ze wisten bovendien dat zij zelf vrijwel zeker om zouden komen, en dat kon elke dag gebeuren.

Dat dwingt om op de data onder de teksten te letten: het maakt nogal wat uit of het augustus 1944 is, 6 september (onder een brief van Zalmen Gradowski die gedood zal worden bij de opstand van het Sonderkommando op 7 oktober), 10 oktober onder een uitgebreide tekst met aantekeningen van Zalmen Lewental, teken dat hij waarschijnlijk tijdens de opstand van het Son-

derkommando niet bij het gesaboteerde crematorium was, maar wel de laatste datum waarop iets van Lewental vernomen is, die dus waarschijnlijk kort daarna om het leven is gekomen; of 3 januari 1945, nog voor de evacuatie, onder de inleiding van wat een over meer flessen verdeelde literaire bloemlezing *Auschwitz* had moeten worden.

Zijn het documenten? Ja, bijna ongeacht wat erin staat. Bovendien is iets wat geschreven is ook altijd een document. De vraag is alleen: document waarvan? Belangrijker is dat een tekst als document (en als getuigenis) naar twee kanten afhankelijk is: het bewijst of illustreert iets anders, en is dan een van vele getuigschriften, een getuigschrift onder andere. Het gezegde luidt dan ook: één getuige is geen getuige. Een getuigenis spreekt dus nooit alleen voor zichzelf. En het is zelf afhankelijk van de uitleg, toelichting, interpretatie en oordeel van anderen. Deze overeenkomst van documentaire tekst en getuigenis (ook al krijgt die het adjectief literair) is voor kampliteratuur van belang: een document bestaat net als het getuigenis niet in het enkelvoud, ook al wordt de ikvorm gebruikt, en heeft nooit recht van spreken uitsluitend namens zichzelf. Flessenpost is dan ook bijna het tegendeel van een egodocument.

Vertalingen

De flessenpost van Birkenau is drie keer opgegraven. Tussen 1945 en 1980 zijn er verschillende keren flessen met inhoud gevonden. Kort na de opening van Auschwitz door opgravingen van het Rode Leger, op aanwijzingen van mensen die ervan wisten, onder wie overlevende Sonderkommandos. Niemand weet hoeveel van de begraven teksten uiteindelijk gevonden zijn. In Polen zijn in de jaren zeventig de getranscribeerde, voor het merendeel in het Jiddisj geschreven, teksten vertaald en in betrekkelijk specialistische uitgaven gepubliceerd. Ber Mark heeft eerst een verzameling in Israël gepubliceerd en daarna in het Frans in Frankrijk. Hij heeft de teksten hiermee niet echt publiek gemaakt. Niet dat Mark ze weer begraven heeft, maar hij duidde de marginale uitgave als ‘rollen’ aan en plaatste daardoor de teksten in een religieuze traditie, waar ze nauwelijks in thuis horen. Elie Wiesel moet ze al in een vroeg stadium onder ogen hebben gehad. In een lezing die hij in 1977 aan een Amerikaanse universiteit hield, haalt hij ze aan ter ondersteuning van zijn definitie van ‘Getuigenis-literatuur’. Bij die gelegenheid heeft hij ze andermaal begraven.

Dat ze weer boven water zijn gekomen is gebeurd in het kielzog van de aandacht voor opstanden met name in de vernietigingscentra Treblinka, Sobibor en Auschwitz-Birkenau, waaraan juist Sonderkommandos actief deelnamen. Nog steeds zijn ze weinig gelezen en dat zou wel eens te maken kunnen hebben met de slechte naam die de schrijvers ervan hadden als leden van het Sonderkommando die bij de gaskamers en verbrandingsovens gedwongen werden het smerige werk bij de massale vernietiging voor hun rekening te nemen. De teksten zijn enkele jaren geleden opnieuw in het Frans vertaald - en daarmee als het ware voor de derde keer opgegraven - en worden nu voor het eerst ook op hun literaire merites beoordeeld. Dan is het extra navrant dat uitgerekend een schrijver, Wiesel dus, verdonkeremaant dat hier jonge schrijvers geen noodkreet de wereld in-

stuurden, maar zorgvuldig hun teksten schreven en herschreven. Zoals Wiesel de gewapende opstand in Treblinka, die bedoeld was om het vernietigingscentrum zelf te vernietigen, reduceerde tot een symbolisch gebaar, zo heeft hij de flessenpost van Birkenau teruggebracht tot lamentaties. Het is een van de vele voorbeelden dat het lezen van kampliteratuur om te beginnen bemoeilijkt wordt door degenen die de teksten met hun commentaar en gebruiksaanwijzing bezetten.

Brief zonder geadresseerde

Ook als ik zou willen, zou ik van flessenpost geen omschrijving kunnen geven, en zeker geen definitie die te onderscheiden is van andere schrijfsoorten als dagboek, kroniek, brief. Misschien is het al voldoende van deze flessenpost - namelijk die van Birkenau, die al verschilt van die van het getto van Warschau en Lodz - te zeggen dat het een apart soort brief is. Een brief is gewoonlijk aan een bekende persoon gericht en daarop afgestemd. Deze post is dat niet: geen bericht aan het Poolse verzet met inlichtingen of aanwijzingen, geen verzoek aan politici of geallieerde legers om hulp, niet voor de afzenders of voor alle (nog te verwachten) gedeporteerden. De schrijvers richtten zich tot personen die ze niet kenden, maar die ze wel als individu aanspraken.

Als het een open brief was, gericht aan één persoon maar bewust voor een groter publiek bestemd, dan is daar veel uitleg bij nodig. Misschien waren er stukken dagboek bij. Kronieken op hun beurt zijn neutraler; wezenlijk is ook niet wie ze geschreven heeft. Wanneer Elie Wiesel ze of als dagboeken of als kronieken aanduidt, lijken dat tegenpolen: enerzijds het persoonlijke dagboek, anderzijds de onpersoonlijke kroniek. De truc die hij, waarschijnlijk onbewust, uithaalt is dat hij dagboek en kroniek beide tot uitdrukkingen van de werkelijkheid maakt, waarvoor de persoon die het heeft opgeschreven louter medium is. Niet zo lang geleden heeft iemand in een proefschrift gesteld dat elke tekst die later dan twee weken na de bevrijding geschreven is, niet meer authentiek is. Een bewerkt, herschreven, overdacht, door de schrijver van commentaar voorzien dagboek is dan te individueel om als authentiek te gelden. Daartegenover zouden het dagboek en de brief als documenten worden behandeld alsof ze zelf tot de werkelijkheid behoren of er de onmiddellijke neerslag van zijn. De mogelijkheid dat iemand het klad in zijn hoofd al vele malen herschreven heeft, doet dan niet ter zake. Maar elk kampverhaal, in welk genre ook, is geschreven en maakt alle stadia door van het schrift als transformatie van chaos in een grijpbare wereld van woorden. Sommige auteurs ervan hebben uitdrukkelijk gezegd dat hun verslag niets met literatuur te maken heeft, maar ze bedoelden in feite alleen maar met de gangbare literatuur. Daarom had Varlam Sjalamov het steeds over een nieuwe taal en een nieuwe literatuur.

In de definitie die Jacques Presser van egodocument geeft, speelt de veronderstelling mee dat er een schrijven bestaat dat als het al schrijven is, een soort dictaat is, alsof de werkelijkheid zichzelf als het ware door een transparant medium uitdrukt. In zijn Ten geleide bij het *Dagboek uit Westerbork* van Philip Mechanicus, *In Dépôt,* past Presser het door hem gemunte begrip egodocument toe op Mechanicus' *History in the first person.* Hij maakt daarvoor een onder-

scheid tussen extern en intiem dagboek. Hoewel Presser het voornamelijk over een verschil in onderwerp had, kan ik me bij het verschil tussen het noteren van uiterlijke feiten enerzijds en bespiegelingen anderzijds wel iets voorstellen. Het onderscheid is alleen op vrijwel geen kampverhaal van toepassing.

Er is niet één ex-gedeporteerde die pretendeert de enige geweest te zijn of zelfs maar dat hij de enige is die het zo beleefd, gezien en verteld heeft. De keerzijde daarvan is de schroom, je zou haast van een taboe kunnen spreken, om het over de eigen persoon te hebben. In zekere zin zijn alle kampverhalen in de eerste persoon meervoud geschreven. In welke persoonsvorm ook, alles over het kamp staat in het meervoud. De lezer weet dat maar al te goed: ook hij is nooit alleen. Zeker in het begin vertegenwoordigde hij de buitenwereld.

Zalmen Gradowski

Van Zalmen Gradowski zijn twee grotere teksten bewaard gebleven, een kroniek over de deportaties uit Lodz en een uitgebreid verhaal over de theatraal geënsceneerde vernietiging van vijfduizend Tsjechische joden. Hij heeft alles gedaan om de onberekenbaarheid van het toeval in te tomen. Zijn verhaal van zo'n honderd pagina's bestond uit drie delen, die hij elk in een aparte fles opborg met telkens een net iets anders geformuleerd voorwoord, waarin hij de lezer-vinder vroeg om de tekst te publiceren, als het kon met een foto van hem en zijn vrouw erbij. Hij gaf het adres van familie in Amerika die de foto bezat en die over zijn persoon bescheid kon geven.

Gradowski had geluk - persoonlijk niet, want hij kwam om tijdens de opstand van 7 oktober 1944 bij Crematorium III. Maar van zijn begraven manuscripten zijn er drie gevonden en gepubliceerd; misschien zijn het er meer geweest. Op 5 maart 1945 werd door een onderzoekscommmissie van het Sovjetleger een Duitse aluminium veldfles opgegraven met daarin een in het Jiddisj geschreven notitieboek en een brief. De brief heeft als datum 6 september 1944. De kroniek in het notitieboek van negentig pagina's bestreek de etnische zuivering in november van 1942 in de omgeving van Grodno, de deportatie naar Auschwitz en eindigt op het moment dat Gradowski bij het Sonderkommando wordt ingedeeld. Het manuscript werd voorafgegaan door een in vier talen (Pools, Russisch, Frans en Duits) gesteld voorwoord: ‘Moge degene die dit document zal vinden zich er bewust van zijn dat hij in bezit is van belangrijk historisch materiaal.’

Zelfs toen deze kroniek in 1972 in vertaling verscheen, was niet bekend dat een ander manuscript van Gradowski langs een heel andere weg aan de vergetelheid was ontsnapt. In maart 1945 zocht Haïm Wollnerman, die vier jaar in concentratiekampen had gezeten, in zijn geboorteplaats Oswiecim naar sporen van familie en vrienden. Juist toen hij besloten had naar Israël te gaan, werd hem een blik te koop aangeboden door een jongen die het bij een crematorium in Birkenau had gevonden. Het was een grotendeels intact gebleven manuscript van Gradowski, zoals bleek. Omdat hij het nergens gepubliceerd kreeg, heeft Wollnerman het in 1977 in eigen beheer uitgegeven onder de titel *In Harz fun Gehenem* (In het midden van het gehenna). Wollnerman was misschien niet de eerste maar wel een eerlijke vinder en vooral de eerste lezer, die bovendien zou zorgen dat ook anderen de

tekst konden lezen. Aangezien Gradowski's tekst uitdrukkelijk bedoeld was om gepubliceerd te worden, had het verhaal ook een titel.

Intermezzo

Dit zou een gelegenheid zijn om het belang van zulke tussenpersonen als Wollnerman aan te geven, de voorlezers. Dat geldt voor veel literaire teksten die het op eigen kracht niet redden, wat me er bijna toe verleidt een niet onbelangrijk deel van de moderne literatuur sinds twee eeuwen als flessenpost te zien - dat is op z'n minst een raakpunt van een deel van de kampliteratuur met andere geschriften in de marge van de literaire wereld. Als het bij sommige kampverhalen toeval is geweest dat ze opgedoken, opgedolven, gevonden en gelezen zijn, moest dat toeval meestal een handje geholpen worden.

Literaire flessenpost

‘Wanneer de Grieken de Tragedie uitvonden, de Romeinen de Zendbrief en de Renaissance het sonnet, dan heeft onze generatie een nieuwe literatuur uitgevonden: die van de documentatie in de verklaringen van getuigen. Wij allen waren getuigen en moeten ons getuigenis voor de toekomst bewaren.’ In deze pathetische bewoordingen formuleerde Elie Wiesel in 1977 zijn stelling over getuigenisliteratuur. Hoe vaak is ze niet geciteerd - net als de formule ‘Een verhaal over Auschwitz is of geen verhaal of gaat niet over Auschwitz’ (Wiesel zei trouwens geen Auschwitz maar Treblinka).

Met generatie is hier de generatie van schrijvende overlevenden van de joodse massavernietiging bedoeld. Van het joodse volk dat de Duitsers wilden vernietigen terwijl het door de hele mensheid in de steek werd gelaten, zijn de ware getuigen gestorven. En eigenlijk kan er over die Gebeurtenis en die Beleving niet geschreven worden, zeker niet literair; er kan zelfs niet gesproken worden. Alle taal en alle uitdrukkingsmiddelen zouden eerst gereinigd en vernieuwd moeten worden, aldus Wiesel. De grote schrijvers, zegt hij, hebben door niet de massavernietiging tot onderwerp te kiezen ‘op hun manier hun onvermogen toegegeven zich met thema's bezig te houden waarbij het niet zozeer op fantasie maar meer op beleving aankomt. Zo vermeden zij iets te beschrijven dat zij niet konden doorgronden’.

Het vernietigde weer tot leven wekken kan niet, hoe respectabel deze poging ook is. De vernietiging zelf hebben zij niet beschreven: ‘Daarover kun je niet schrijven, niet wanneer je schrijver bent.’ Maar Wiesel heeft een deus ex machina, die hij op het toneel van de wereldliteratuur laat neerdalen: zijn generatie, van joodse ooggetuigen van de vernietiging, heeft een nieuw genre ontdekt: de getuigenis, het ter plaatse geschreven document. Niet schrijvers hebben hét nieuwe genre in de twintigste eeuw ontdekt, ook niet de schrijvers onder de overlevenden, juist zij niet, maar degenen die ten tijde van de etnische zuiveringen ter plaatse voor de toekomst wilden vastleggen wat daar gebeurde: de kroniekschrijvers in de getto's en de

vernietigingskampen: ‘Zo heeft onze generatie een nieuwe literatuur uitgevonden: die van de documentatie in de verklaringen [Aussagen] van de getuigen. Wij allen waren getuigen en moeten onze getuigenis voor de toekomst bewaren [in die Zukunft hineintragen].’

Als eerste haalt Wiesel Chaim Kaplan aan

die in 1942 in het ghetto van Warschau een dagboek hield, terwijl Emanuel Ringelblum honderd ‘historici’ om zich heen verzamelde en als kroniekschrijvers aan het werk zette. Zo had elk getto zijn ‘historici’, zegt Wiesel en noemt in dat verband de kroniekschrijvers onder de Sonderkommandos: ‘de allertreurigste van de treurige slachtoffers, die gedwongen waren hun broeders en zusters te verbranden voordat zij hun lot deelden.’ Over Zalmen Gradowski zegt hij: ‘nadat hij Auschwitz en de vernietiging van zijn gemeente, zijn familie, zijn kinderen en zijn vrouw beschreven heeft, bereikte hij het punt dat hij het niet langer kon verdragen. En hij zegt: “Ik kan niet meer schrijven over deze wereld” en hij schrijft dan een twintig pagina's lange ballade op de maan.’

Als degenen aan wie Wiesel dit in 1977 vertelde, dachten dat Gradowski in zijn bericht het einde van zijn naasten beschreven heeft en toen hij niet meer verder kon schrijven in een ballade over de maan uitbarstte, zullen ze misschien vol begrip geknikt hebben. Dit was echter niet het einde maar juist het begin van Gradowski's kroniek, en de ballade was een bittere aanklacht tegen de vroeger vereerde schitterende koningin die nu met haar bleke gezicht onverschillig op de nachtelijke executie van duizenden mensen neerkeek. De maan in het eerste hoofdstuk is de voorafschaduwing van de onverschillig toekijkende God in het laatste hoofdstuk.

Wiesel stelt dat als er met het getuigenis een nieuw literair genre ontdekt is, dat juist niet het werk van schrijvers is, maar het werk van mensen die als laatste redmiddel in het uur van de nood en op de plaats des onheils naar de pen grijpen. Maar wat doen dan al die kroniekschrijvers? Ze dicteren toch niet; ze schrijven! En of ze dat nu ter plaatse deden, in haast, of, zoals de Sonderkommandos, weloverwogen en in alle rust, ze schreven en ze konden dat omdat ze een zekere afstand ten opzichte van de gebeurtenissen en hun eigen plaats daarin tot stand wisten te brengen, hoe miniem misschien ook.

Schrijven *is* afstand scheppen, is op afstand scheppen of herscheppen. Wiesel heeft het driedelige verhaal niet als literair werk gelezen. De volstrekt kortzichtige lezing van ‘de ballade van de maan’ is voor de lezer Wiesel een testimonium paupertatis, én een miskenning van de betekenis van de flessenpost van Gradowski en de anderen. Hij heeft niet de moeite genomen te kijken of de voor de hand liggende inhoud van de flessenpost - dat Gradowski de kaddisj schreef van zijn in december 1942 vergaste naasten - inderdaad op papier stond. Dat is niet zo.

Wiesel heeft niet gekeken of niet willen zien wat er wel stond: een indrukwekkend verhaal over een nachtelijk schouwspel dat de zich oppermachtig wanende SS ensceneerde in de gaskamers-crematoria II en III van de Doodsfabriek Auschwitz-Birkenau, waarin de schrijver alle massamoorden van de nazi's en de verschillende betrokkenen portretteerde. Het eerste deel gaat over de Waarnemer, het tweede deel gaat over de Slachtoffers, de Daders en hun helpers, het derde deel gaat over de slachtoffers die gedwongen worden anderen te vergassen en in rook en as te laten opgaan.

En wat te denken van een weergave als die van het dagboek van Lejb Langfuss, een van de in de as van Birkenau gevonden manuscripten, met als titel *Der Gerusch* (De deportatie)? De scènes van Langfus zijn evenmin dagboekaantekeningen als het

verhaal van honderd pagina's van Gradowski. Langfus beschrijft de deportatie van joden uit Maków, de treinreis naar Auschwitz, de selectie na aankomst en het uiteindelijke vernietigingsproces. ‘Faits divers’ heet het eerste stuk van het eerste hoofdstuk. Moet ik erbij zeggen dat zo'n titel in een dergelijke context ironisch bedoeld is? Twee Hongaarse joden vragen aan de mannen van het Sonderkommando: ‘Moeten wij het gebed van de stervenden zeggen? Ja, zegt een Sonderkommando, waarop zij een fles eau-de-vie te voorschijn halen die zij’, zo schrijft Langfus, ‘met veel plezier op onze gezondheid leegdronken. Toen wilden ze met alle geweld dat de man van het kommando met hen meedronk. Hij raakte in grote verlegenheid en weigerde. Ze bleven aandringen: “Je moet ons bloed wreken, je moet toch leven en daarom... op je gezondheid!” Vervolgens dronk de man. Hij was zo geroerd dat hij begon te huilen. Hij is snel naar de grote verbrandingsplaats gegaan waar hij uren bleef huilen: “Kameraden, genoeg joden verbrand. Laten we alles kapotmaken en ze achternagaan om Zijn Naam te Heiligen!”’

Wiesel moet door een floers van tranen een andere tekst gelezen hebben. Wel laat hij hen zeggen: drink mee, je moet leven. De grap met het *eau de vie* is komen te vervallen, terwijl het daarom gaat. Dat het doodsgebed bestaat uit het leegdrinken van een fles brandewijn is galgenhumor, misschien zou een ander zeggen: typisch joodse humor. De Sonderkommando van Wiesel houdt niet op met huilen, en onder de woorden ‘Vrienden, beste vrienden, jullie hebben genoeg verbrand!’ springt hij zelf in de vlammenzee, zelfs niet zomaar in het vuur maar in een vlammenzee. ‘Alleen zijn woorden bleven over’, voegt Wiesel eraan toe.

Langfus vertelt een macabere anekdote en zet daarmee de lakonieke toon van zijn kroniek. Wiesel maakt er een vrome vertelling van met als klapstuk een kamplegende die de kroniekschrijver zelf niet vermeldt, die bovendien als verzinsel in het vertelde mistaat. Dat er iemand in het vuur sprong of gegooid werd, schijnt slechts zelden gebeurd te zijn, en die gevallen worden dan ook uitdrukkelijk als uitzondering gemeld. En passant laat Wiesel de joden ook nog eens verbranden door de Sonderkommandos, zelf joden - zie de persoonsvorm bij Langfus.

Hier dan Gradowski zelf, uit zijn voorwoord bij een van de delen van *Uit het hart van de hel.*

> *Beste lezer, ik schrijf deze woorden in de uren van mijn grootste wanhoop, ik weet niet en ik geloof ook niet dat ik de hier geschreven zinnen ooit nog eens, zelfs niet na de ‘storm’, zal lezen. Wie weet of ik de kans zal krijgen het diepe geheim dat ik in mijn hart draag aan de wereld te onthullen? Wie weet of ik ooit nog een ‘vrij’ mens zal zien en met hem een woord zal kunnen wisselen? Het is goed mogelijk dat de regels die ik schrijf de enige getuigenis zijn dat ik geleefd heb. Maar ik zou blij zijn als mijn bericht je bereikt, jou, vrije burger van de wereld. Misschien zal een vonk van mijn innerlijk vuur in jou ontbranden, en zul je tenminste een deel van onze wil in vervulling brengen: je zult ons wreken, wraak nemen op de moordenaars!*
> *Beste vinder van deze geschriften!*

Ik heb een verzoek aan jou, want daar is het mij bij het schrijven vooral om te doen, dat mijn ten dode opgeschreven leven enige inhoud krijgt. Dat mijn helse dagen, de

uitzichtloze dag van morgen een doel in de toekomst krijgen. Ik maak je slechts deelgenoot van een deel, een miniem deel van wat zich in de hel van Auschwitz-Birkenau heeft afgespeeld. Je zult je een beeld kunnen vormen van wat de realiteit was. Ik heb nog veel meer geschreven dan dit. Ik denk dat je die zeker op het spoor zult komen en op grond daarvan zullen jullie je kunnen voorstellen hoe de kinderen van ons volk vermoord zijn.
Alles wat ik hier geschreven heb, heb ik gedurende mijn zes maanden 'Sonderarbeit' beleefd, en mijn opgekropte smart, al mijn verdriet, mijn verschrikkelijke lijden kon ik door 'omstandigheden', helaas, niet 'anders' uitdrukken dan door te schrijven.
Ik richt nu een persoonlijk verzoek aan jou, jij die deze geschriften zult vinden en uitgeven: ga naar het aangegeven adres om uit te zoeken wie ik ben. Vraag mijn familie de foto van mijn naasten en van mij samen met mijn vrouw. Plaats onze foto's naar eigen goeddunken in het boek. Zo wil ik hun dierbare namen onsterfelijk maken, om wie ik nu zelf niet eens een traan kan laten. Ik leef namelijk in de hel van de dood en ik ben niet in staat de reikwijdte van mijn verlies te peilen. Ik ben zelf ter dood veroordeeld. Kan een dode doden bewenen? Maar jij, onbekende, 'vrije' burger van de wereld, ik vraag je een traan om hen te laten wanneer je hun foto's onder ogen krijgt. Ik draag al mijn geschriften aan hen op - dat is mijn traan, mijn weeklacht over mijn familie en mijn volk.
Ik wil je nu de namen van mijn familie noemen...

Mijn moeder: Sarah
Mijn zuster: Libe
Mijn zuster: Esther-Rachel
Mijn vrouw: Sonia (Sara)
Mijn schoonvader: Rafael
Mijn zwager: Wolf

Zij zijn op 8 december 1942 omgekomen, vergast en verbrand.

Literatuur

Eugen Kogon en Johann Baptist Metz (red.), *Gott nach Auschwitz. Dimensionen des Massenmords am jüdischen Volk* (Freiburg, Herder 1979)
Elie Wiesel, *Dimensions of the Holocaust* (Evanston, Northwestern University Press 1977)

Geen toekomst om naar uit te zien
Verhalen van ooggetuigen
Mireille Berman

Hoe worden ooggetuigenverslagen van een historische gebeurtenis geselecteerd? Gaat het om hoofdrolspelers of onbekende tijdgenoten; wordt de canon van de geschiedschrijving bevestigd of genuanceerd? Terwijl in een publicatie van ooggetuigenverslagen ogenschijnlijk vooral anderen aan het woord worden gelaten, is de samensteller achter de schermen aanwezig. Door de selectie van de ooggetuigenverslagen bepaalt hij of zij de weergave van de gebeurtenissen, en geeft zo blijk van een bepaalde visie op de geschiedenis.

Ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog van Conny Kristel en Hinke Piersma bevat negentig korte fragmenten uit dagboeken, brieven en andere egodocumenten, in chronologische volgorde gerangschikt. In die fragmenten wordt aan zeer uiteenlopende gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog gerefereerd. Een zeer divers gezelschap voert het woord: verzetshelden en antisemieten, schoolmeisjes en generaals, simpele zielen en grote intellectuelen, afkomstig uit vrijwel alle betrokken landen. Een Belgische vrouw vertelt over de inval van het Duitse leger, joods-Duitse vluchtelingen beschrijven vergeefse pogingen naar Chili te ontkomen, een Britse vrouw doet een huivetingwekkend verslag van de bombardementen op Londen, een Nederlandse scholiere windt zich op over de gelijkschakeling (‘We mogen zelfs onze agenda's niet meer gebruiken omdat er iets over de koningin in staat!’), een Pools jongetje doet verslag van een razzia, en een Duitse militair schrijft vanuit Stalingrad zijn afscheidsbrief. Schokkend zijn de verslagen van Duitse militairen die meewerkten aan de massale moordpartijen. Uit hun brieven blijkt geen enkele twijfel aan de rechtmatigheid van hun handelen. Zo schrijft een Duitse militair over de massamoord in Servië: ‘Ongeveer vijf weken geleden heb ik de eersten van zeshonderd al tegen de muur gezet, sindsdien hebben we er bij een opruimingsactie weer zo'n tweeduizend gefusilleerd, bij een volgende nogmaals zo'n duizend, en tussendoor heb ik

Het bombardement op Nijmegen, 22 februari 1944

de afgelopen zes dagen tweeduizend joden en tweehonderd zigeuners laten doodschieten.'

In deze caleidoscopische bundel passeren ook minder bekende aspecten van de Tweede Wereldoorlog de revue. Zo wordt aandacht besteed aan het feit dat de Amerikanen landgenoten van Japanse afkomst in kampen interneerden. Uit een brief van een Amerikaanse student van Japanse afkomst: '"De Japanners gaan weg, joepie, joepie!" schreeuwen een paar kindertjes verderop in de straat, maar niemand let op ze. Nou, ik moet naar de universiteit om de uitslag van mijn laatste tentamen op te halen, en ik zal nog maar net op tijd terug zijn om de laatste bus te halen. God, wat een toekomst om naar uit te zien, tussen al die Jappen leven!' Ook het lot van de tot voor kort vrijwel onbekende 'troostmeisjes' in Nederlands-Indië wordt aangestipt: 'Er is vandaag iets vreselijks gebeurd,' schrijft een Nederlands meisje in 1944 in Semarang in haar dagboek. 'Ze hebben acht meisjes meegenomen! Waarheen, waarvoor, dat hebben ze er niet bij verteld, maar men zegt dat ze in bars worden gezet of zoiets.'

De samenstellers wilden laten zien dat 'de samenhang en de logica die wij achteraf in de oorlog menen te ontwaren, voor tijdgenoten afwezig was.' Nu geldt dat voor sommige ooggetuigen meer dan voor andere, en kunnen wij bovendien slechts ten dele beoordelen hoe waardevast onze huidige samenhang en logica is. Een groter bezwaar is, dat de samenstellers hun selectiecriteria hiermee niet verantwoorden. Een thematische ordening, een keuze voor een specifieke groep mensen of een bepaald soort materiaal (bijvoorbeeld alleen ongepubliceerde bronnen) had de fragmenten meer samenhang gegeven. Op deze manier vormen de verhalen vooral een reeks treffende, vaak aangrijpende illustraties bij zes jaar wereldgeschiedenis.

Spijkertje

Het selectiecriterium van het luxueus uitgegeven *De pijn die blijft. Ooggetuigenverslagen van het bombardement van Nijmegen* is volkomen helder. Auteur Bart Janssen heeft met dit boek een monument willen oprichten voor de slachtoffers van het bombardement van Nijmegen. Bij dit 'vergissingbombardement', dat op 22 februari 1944 werd uitgevoerd door de geallieerden, vielen 2200 slachtoffers, en 85 procent van de stad werd verwoest. Vrijwel het gehele oude stadscentrum was weggevaagd, waardoor 10.000 mensen dakloos raakten.

In de decennia na de oorlog was er weinig belangstelling voor deze catastrofe, vooral niet omdat de daders korte tijd later als bevrijders de stad binnen trokken. Pas

midden jaren tachtig kwam er ruimte voor herdenkingen. Bij die gelegenheden merkte de samensteller hoeveel emoties en herinneringen het bombardement nog altijd bij de Nijmegenaren opriep, en besloot hij verhalen van ooggetuigen te verzamelen ‘voordat het te laat was’. Hij traceerde van 350 slachtoffers het relaas van zijn of haar laat-

ste uren, dat meestal werd verteld door familieleden, maar soms ook door vroegere klasgenoten, of buren. Hun verhalen tonen het immense, nauwelijks gestolde verdriet van de nabestaanden: 'Ook na zestig jaar voel ik de boosheid en het verdriet weer opkomen. Ze waren allemaal nog zo jong.' Daarnaast geven deze ooggetuigen een mooi beeld van de hechte sociale verhoudingen van destijds, waarin rang en stand het bestaan begrensden.

Vrijwel alle getuigen stippen de willekeur van het toeval aan. Een zus over haar overleden broer: 'Op 22 februari had Henk eigenlijk late dienst, maar om een collega een plezier te doen had hij zijn dienst geruild. Henk stond op de treeplank van de bus te wachten toen de bommenlading over het stationsplein werd gegooid. Hij was op slag dood.' De dochter van een schoenmaker: 'Mijn vader was net op dat moment vanuit de winkel even naar het schuurtje gelopen om een spijkertje voor een schoen te halen. Achter hem stortte de hele boel in. Dat spijkertje heeft hij altijd in zijn portefeuille bewaard.' Weer een ander: 'Op die bewuste dinsdagmorgen wilde mijn zusje Henny niet naar school. Zij voelde zich niet lekker en wilde thuisblijven, maat mijn moeder stuurde haar en mijn zusje Ria toch naar school. Zij heeft zich dat haar hele leven niet vergeven.'

De pijn die blijft laat een specifieke groep mensen aan het woord over die bewuste dag in februari. Zij hebben het niet over grote politieke en militaire ontwikkelingen, maar vertellen over een breuk in hun persoonlijke geschiedenis. Pas in die beperking komt het genre *oral history* werkelijk tot zijn recht.

Conny Kristel en Hinke Piersma, *Ooggetuigen van de Tweede Wereldoorl*og (Amsterdam, Bert Bakker 2005)
Bart Janssen, *De pijn die blijft. Ooggetuigenverslagen van het bombardement van Nijmegen, 22 februari 1944* (Amsterdam, SUN 2005)

Een nieuwe taak
Het biografische genre en de geschiedschrijving van de jodenvervolging

Geraldien von Frijtag

Over weinig aspecten van de bezettingstijd is zoveel en vanuit zoveel verschillende invalshoeken gepubliceerd als over de jodenvervolging. Anders dan in het buitenland is in Nederland tot nog toe nog nauwelijks aandacht geschonken aan de achtergronden en persoonlijkheden van de individuele daders. Omdat individuele motieven en idealen een grote rol spelen bij het beleid van de bezetters en vervolgers, pleit Geraldien von Frijtag voor meer biografisch onderzoek.

Geen oorlog zonder misdaad. Dat is een eenvoudige stelregel waarvoor eenvoudige voorbeelden kunnen worden gegeven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden ook in bezet Nederland talloze misdaden gepleegd. Plaatsaanduidingen als ‘Putten’ en ‘De Woeste Hoeve’ zijn na de oorlog synoniemen geworden voor de onrechtvaardigheid en terreur waarmee de Nederlandse bevolking in die vijf jaren werd geconfronteerd. De misdaad bij uitstek is de Duitse jodenvervolging. Van de vooroorlogse joodse gemeenschap in Nederland overleefde slechts een kwart de oorlog. Meer dan honderdduizend joden werden eerst gemarginaliseerd, vervolgens weggevoerd uit Nederland en ten slotte vermoord.

Geen misdaad zonder dader. Ook op deze stelregel valt weinig af te dingen. Om bij hetzelfde historische voorbeeld te blijven: de jodenvervolging was mensenwerk en verschillende mensen hielpen op verschillende momenten, op verschillende manieren mee aan de uitvoering van het anti-joodse beleid.

Voor een beter begrip van deze tragische geschiedenis is verdieping in de persoonlijkheden, de motieven, de instellingen, de wereldbeschouwingen en mogelijkheden van de daders belangrijk. Dat is gewoonlijk het werk van de biograaf. Overziet men de wetenschappelijke Nederlandse vakliteratuur over de jodenvervolging, dan valt op dat juist aan de dader verbijsterend weinig aandacht is besteed. Dit heeft alles te maken met het discours dat sinds het einde van de oorlog en dus het hegin van de geschiedschrijving dominant is geweest en ei-

genlijk nog steeds is. Een jammerlijke blikvernauwing is hiervan het gevolg. Dat het biografisch genre wel degelijk iets kan toevoegen aan onze kennis van het onderwerp, blijkt uit de internationale vakliteratuur, waarin het genre een nieuwe trend is.

Een anoniem proces

Over de jodenvervolging werd in Nederland al verhoudingsgewijs vroeg gepubliceerd. De eerste studies waren zelfs al in oorlogstijd geschreven. De journalisten H. Minkenhof en H. Heymans waren in 1941 begonnen aan een werk dat na hun deportatie en dood werd voortgezet door hun uit Duitsland gevluchte collega Wilhelm Kweksilber. Onder het pseudoniem H. Wielek publiceerde hij in 1947 het resultaat van hun gezamenlijke inspanningen in *De oorlog die Hitler won.* Een jaar eerder werd het manuscript uitgegeven dat de naar Palestina ontweken zionistisch voorman Sam de Wolff in januari 1945 had geschreven: *Geschiedenis der Joden in Nederland.* In dat jaar publiceerde Siegfried van den Bergh ook zijn tachtig bladzijden tellende verslag *Deportaties.*

Voor de genoemde vroege publicaties bestond niet zoveel belangstelling als voor drie overzichtswerken die nadien zouden verschijnen: Abel Herzbergs *Kroniek der Jodenvervolging* (1950), Jacques Pressers *Ondergang* (1965) en Lou de Jongs serie *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, waarin de jodenvervolging in verschillende delen aan de orde kwam (1969-1991). Hun werken gelden ook tegenwoordig nog als de drie klassiekers. Wat inhoud, toonzetting en stijl betreft verschillen ‘de grote drie’ behoorlijk. Ook de reactie op hun werk was niet eenduidig. De literaire kwaliteiten en ‘objectieve’ kijk van Herzberg werden in 1950 alom geprezen, maar er was ook kritiek op zijn milde uitlatingen over de niet-joodse bevolking, de Nederlandse overheid en de Joodse Raad, het joodse orgaan dat in 1941 op last van de Duitse autoriteiten werd ingesteld en feitelijk vaak als hun doorgeefluik zou fungeren. Presser, die vijftien jaar later zijn boek aan het publiek presenteerde, besteedde evenmin veel aandacht aan de opstelling van niet-joodse burgers, maar de Nederlandse overheid werd fel bekritiseerd en over de Joodse Raad werd een ronduit vernietigend oordeel geveld.

De overweldigende ontvangst van *Ondergang* (binnen enkele dagen was het boek uitverkocht) had voor een belangrijk deel te maken met de waardering voor de emotionele toonzetting van het werk, die wees op een grote persoonlijke betrokkenheid van de schrijver. Juist op dit punt richtte zich de spaarzame kritiek van vakgenoten. Pressers collegae Ben Sijes en Lou de Jong, respectievelijk medewerker en directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD, thans NIOD), hadden bezwaren tegen Pressers' slachtofferperspectief. In *Ondergang* was de jodenvervolging volgens De Jong te zeer weergegeven als ‘een indifferente hagelbui die op de arme joden neerkomt’. Volgens hem was de jodenvervolging ‘een proces dat van de Duitsers uitging’. Dat Sijes dezelfde mening was toegedaan, blijkt onder meer uit zijn bundel *Studies over Jodenvervolging* uit 1974. Op zijn beurt verwerkte De Jong zijn kritiek op Presser in *Het koninkrijk.* Vrij veel aandacht besteedt hij aan de aard en doelstellingen van het vervolgingsapparaat. Ook de opstelling van niet-Duitse instanties zoals de Nederlandse overheid en de

Joodse Raad komt ruimschoots aan de orde. Het ordenende principe in zijn verhaal is het gefaseerde verloop van de jodenvervolging. Anders dan zijn twee befaamde voorgangers gaat De Jong uitvoerig in op de vooroorlogse Nederlandse samenleving: de traditie van gezagsgetrouwheid; het latente, maar milde antisemitisme onder het niet-joodse deel van de bevolking; de hoge graad van assimilatie van het joodse bevolkingsdeel; de bureaucratisering van het Nederlandse bestuur.

Tellen en rekenen

Toch bleef ook De Jongs gedetailleerde beschrijving van 'het proces' niet zonder commentaar. De kritiek had echter niet betrekking op het nagenoeg negeren van persoonlijke factoren. In zijn spraakmakende inaugurele rede uit 1983 hekelde Hans Blom bovenal de moraliserende ondertoon van *Het Koninkrijk* en bepleitte hij met betrekking tot de geschiedschrijving van de jodenvervolging een verwijding van het blikveld. Het percentage omgekomen joden dat voor Nederland zo beduidend veel hoger was dan voor andere bezette West-Europese landen moest in vervolgonderzoek als uitgangspunt genomen worden. Met een artikel in *De Gids* in 1987 wees Blom de weg. Met rijkelijk gebruik van cijfermateriaal vergeleek hij de jodenvervolging in Nederland met die in een viertal andere bezette Europese landen. Blom kwam tot de conclusie dat er tussen de bestudeerde landen verschillen bestonden, op elk van de drie niveaus die hij vergeleken had: het Duitse vervolgingsapparaat (het niveau van de daders) was in Nederland opvallend sterk gemotiveerd en goed georganiseerd; de Nederlandse bevolking en overheid (het niveau van de omgeving) werkten aanvankelijk vrijwillig mee aan de verwezenlijking van anti-joodse maatregelen en ook de relatief sterk geassimileerde joden in Nederland (het niveau van de slachtoffers) stelden zich aanvankelijk verhoudingsgewijs coöperatief op. Deze verschillen zouden het desastreuze succes van de jodenvervolging in Nederland kunnen verklaren.

Bloms werk gaf het onderzoek naar de jodenvervolging in Nederland een krachtige impuls, vooral op methodologisch gebied. Zijn studie had het nut van het instrumentarium uit de sociale wetenschappen aangetoond. Sindsdien wordt er veel vergeleken, geteld en gerekend. In de voetsporen van Blom werken Pim Griffioen en Ron Zeller de vergelijking van de jodenvervolging in België, Frankrijk en Nederland verder uit. De historicus Johannes Houwink ten Cate deed onderzoek naar joodse onderduikers in Amsterdam en constateerde een verband tussen leeftijd en overlevingskans. Bijzonder is ook de historisch-sociologische studie van Ton Zwaan uit 2001, waarin de Duitse jodenvervolging wordt vergeleken met de vervolging van de in het Ottomaanse Rijk (1894-1922) en de 'etnische zuivering' in voormalig Joegoslavië (1985-1995). Sociale wetenschappers zoals Wout Ultee, Henk Flap, Marnix Croes en Peter Tammes leggen met empirisch onderzoek de verschillen in overlevingskansen van joden bloot. Dan Michman en Anna Hajková vergelijken in hun studies een bij de jodenvervolging in Nederland betrokken instantie met haar evenknie in andere bezette gebieden: Michman de Joodse Raad, Hajková de Zentralstelle für jüdische Auswanderung, het executieve orgaan van de Sicherheitspolizei in de fase van de deportaties. Ido de Haan en Pieter Lagrou ten

slotte hebben de plaats van de jodenvervolging in de nationale herinnering in verschillende West-Europese landen bestudeerd.

Täterforschung

Dit alles is maar een greep uit de wetenschappelijke literatuur van de laatste decennia, maar het maakt duidelijk dat hedendaags onderzoek zich in het algemeen beperkt tot één aspect of fragment van de geschiedenis van de jodenvervolging. Het in de lijn van Bloms betoog geschreven overzichtswerk van de Engelse historicus Bob Moore, *Victims and Survivors*, en de bijdrage van Peter Romijn aan de bundel *Geschiedenis van de joden in Nederland* vormen een uitzondering. Weliswaar wordt ook in twee populaire studies - Nanda van der Zees *Om erger te voorkomen* en Chris van der Heijdens *Grijs verleden* - een synthese van de jodenvervolging gegeven, maar deze is in beide gevallen zo sterk gekleurd, dat er eerder sprake is van een aanklacht, in het bijzonder tegen Nederlandse elites.

De zo tot gemeengoed geworden vergelijkende, empirische onderzoeksmethode heeft nog een andere beperking: ze laat geen ruimte voor het biografisch genre. Voor handelende personen, met name voor degenen die een rol speelden in de organisatie en uitvoering van feitelijke jodenvervolging bestaat weinig belangstelling. Het werk van Herzberg, Presser en De Jong was nog doorregen met portretten van de organisatorische kopstukken, maar hun voorbeeld wordt niet gevolgd. Hun vrij grofkorrelige portretten worden in recent onderzoek niet verfijnd. In de hedendaagse Nederlandse vakliteratuur is de jodenvervolging nog verder teruggebracht tot een administratief, anoniem proces. Met begrippen als dader, medeplichtige en omstander worden veelal niet concrete, autonome mensen bedoeld, maar instituties of onderzoeksperspectieven. Biografieën van de spelers in de jodenvervolging in bezet Nederland zijn dun gezaaid, om niet te zeggen: non-existent.

Het kan ook anders. Een blik in de kast met nieuwe buitenlandse aanwinsten maakt dat onmiddellijk duidelijk. Ook internationaal is lange tijd weinig aandacht geweest voor de persoon van de dader. Net na de oorlog verscheen de bestseller van Eugen Kogon, *Der SS-Staat* (1946). Daarin omschreef Kogon daders (veelal kamppersoneel) als ‘sozial deklassierte Primitive, die man wirklich zu nichts anderem gebrauchen konnte’.

Aan deze gelijkstelling van dader aan sociale dégénéré kwam begin jaren zestig abrupt een einde. In Jeruzalem werd in 1961 het proces gevoerd tegen Adolf Eichmann, het logistieke brein achter de jodenvervolging. De filosofe Hannah Arendt woonde het proces bij en zag een ‘terribly and terrifying normal’ mens, een man die door omstandigheden zijn morele onderscheidingsvermogen had verloren en zijn misdaden had kunnen begaan. In plaats van een duivel in mensengedaante beschreef zij Eichmann als een kille, rationele ambtenaar, die vóór alles gewoon zijn werk deed en niet nadacht over de gevolgen daarvan. Zij lanceerde het begrip *Schreibtischtäter*, een type dader dat het product was van een technocratisch, totalitair systeem, waarin gehoorzaamheid wordt afgedwongen en arbeidsdeling zo ver is doorgevoerd dat een mens zich hooguit verantwoordelijk hoeft te voelen voor de hem opgedragen taak. Zoals

het geval Eichmann illustreerde hebben personen in zo'n systeem geen eigen gedachtes of moraal, maar zijn zij simpelweg naar technische perfectie strevende uitvoerders van hun werk.

Deze robotmensen waren geen interessante studieonderwerpen. Zij verdwenen dan ook jarenlang uit het blikveld van de historici. Die richtten hun aandacht op de structuur en de werking van de totalitaire staat, waarbij zij de moord op joden evenals hun Nederlandse collega's beschouwden als de uitkomst van een onpersoonlijk, bureaucratisch, technisch proces met een eigen, radicaliserende dynamiek. De talloze instanties die daarin een aandeel hadden en hun onderlinge verhoudingen waren de meest voorkomende thema's in de studies die in de jaren zeventig en tachtig in het buitenland verschenen.

Kriegsjudendgeneration

De structuralistische benaderingswijze van de jodenvernietiging is nog steeds dominant in de hedendaagse Nederlandse historiografie. In de buitenlandstalige literatuur is het perspectief inmiddels alweer veranderd. Daar wordt veelvuldig onderzoek naar daders en groepen daders gedaan. In 1992 publiceerde Christopher Browning zijn baanbrekende *Ordinary men.* Hierin richt hij zich niet op de hoofddaders (de kleine kring rond Hitler) en ook niet op de architecten van de jodenmoord, zoals Heydrich en Eichmann, maar op een lagere sport in de hiërarchie. Browning analyseerde de leden van een Duits politiebataljon die in Polen duizenden joden vermoordden. Hij deelde hen in drie groepen: een harde kern van moordlustigen, een kleine minderheid van weigeraars en een grote groep van ‘ordinary men’ die niettemin de dood van honderden mensen op hun kerfstok hadden. Volgens Browning waren deze gewone mannen tot hun misdaden gekomen onder groepsdwang en door afstomping na maandenlange confrontatie met geweld. Daniel Goldhagen, die vier jaar later de resultaten van zijn onderzoek naar hetzelfde bataljon wereldkundig maakte, kwam tot een volstrekt andere conclusie. Naar zijn mening waren deze mannen, net als alle andere Duitsers, geïnfecteerd door een virulent antisemitisme. Beide werken stimuleerden het onderzoek naar daders, vooral naar de iets ‘kleinere vissen’ die ideeën en verlangens, bevelen en voorschriften omzetten in concreet beleid. Vooral medewerkers van de Sicherheitspolizei worden regelmatig uitgelicht, en over enkelen is een biografie geschreven. In de geest van Goldhagen schreef de Israëlische onderzoeker Yaacov Lozowick over Eichmanns vertegenwoordigers in andere landen, die naar zijn mening door louter jodenhaat gedreven werden. In 2004 verscheen de biografie van Adolf Eichmann door David Cesarani. Het boek werd een jaar later in de Nederlandse vertaling met de wat pretentieuze ondertitel ‘de definitieve biografie’ op de markt gebracht. Een groot aantal onderzoekers heeft zich laten inspireren door het boek dat de Duitse historicus Ulrich Herbert in 1996 over Werner Best publiceerde. Herbert beschrijft hierin een jonge, intelligente man die uitgroeide tot ideoloog van de Sicherheitspolizei en die bewust meewerkte aan de jodenvervolging. Een verklaring hiervoor zoekt Herbert in Bests vorming tijdens de Eerste Wereldoorlog en de Weimarrepubliek. Bests in die tijd ontwikkelde wereld- en mensbeeld, zijn radicaliteit en

op doelmatigheid gerichte rationalisme zouden hem ontvankelijk en geschikt hebben gemaakt voor het werk dat hij in de Tweede Wereldoorlog uitvoerde. Best was bij uitstek een exponent voor wat Herbert noemt de 'Kriegsjugendgeneration' van hoog opgeleide mannen, die geboren waren tussen 1900 en 1909 en die zelf niet in de Eerste Wereldoorlog gevochten hadden, maar wel door deze oorlog waren gevormd. Opgegroeid waren zij in de politiek instabiele, economisch bankroete Weimarrepubliek. Zij waren veelal geen rabiate jodenhaters, maar 'Antisemiten der Vernunft' - in Herberts definitie personen die meenden dat joden niet in de op raciale grondslag gebouwde 'Volksgemeinschaft' hoorden. Voor sommigen ging het ver genoeg de gelijkberechtiging en assimilatie van joden terug te draaien; anderen stonden radicalere oplossingen voor ogen, zoals dissimilatie en gedwongen vertrek van alle joden uit de Duitse invloedssfeer. Zij aanvaardden later dat de uiterste consequentie van deze gedachtegang genocide was.

Een nieuw type dader was geboren. Herberts generatietheorie is nadien op grotere dadergroepen getoetst. Jens Banach, die in 1998 zijn werk over het Führerkorps van de Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst (SD) voltooide, stelde vast dat Herberts karakterisering van Best op nagenoeg alle leden van dit corps van toepassing was. Wat leeftijd, opleiding, wereldbeschouwing betreft vormden zij een vrij homogene groep. In een recente studie wordt dat laatste door George Browder bestreden. Op grond van een analyse van 524 dossiers van hogere SD-agenten concludeert hij dat van een dergelijke homogeniteit binnen dit corps geen sprake was. Isabel Heinemann, die honderd experts van het Rasse- und Siedlungshauptamt onderzocht, stuitte eveneens op onderlinge verschillen. Zij constateerde ook dat de meerderheid behoorde tot de Kriegsjugendgeneration, 40 procent een academische titel had, de meesten afkomstig waren uit de landbouwsector en er vergelijkbare politieke en wereldbeschouwelijke opvattingen op na hielden.

Een monumentale studie in dit genre is Michael Wildts publicatie over meer dan tweehonderd topambtenaren binnen het Reichssischerheitshauptamt (RSHA). In dit vuistdikke werk met de veelzeggende titel *Generation des Unbedingten* worden hun profielen vergeleken. Op grond daarvan komt Wildt tot de conclusie dat alle daders sterke gelijkenissen vertoonden met Herberts beeld van Best: generatiegenoten met overeenkomstige achtergronden, ervaringen, capaciteiten, mens- en wereldbeeld en levenshouding. Dat deze mannen van de 'Kriegsjugendgeneration' meewerkten aan de vernietiging van joden hangt volgens Wildt daarmee samen. Ook de opkomst van het RSHA en de carrièrekansen die deze nieuwe, machtige instelling deze mannen bood, speelde een rol. Als belangrijke factor noemt Wildt bovendien de oorlogstoestand die zowel de machtspositie van het RSHA verstevigde als het tot dan toe gevoerde beleid ten opzichte van joden radicaliseerde.

Kortom, veel van het recente daderonderzoek komt neer op een toetsing van Bests generatietheorie. Groeps- en individuele portretten, vooral van medewerkers van de Sicherheitspolizei en de SD, overspoelen de markt. Daders blijken er nu in alle soorten te zijn, met elk een eigen achtergrond en eigen beweegredenen om mee te werken aan anti-joodse maatregelen. Utilitaristen, sadisten, door geweld afgestompte kuddedie-

ren, rabiate antisemieten, bureauklerken en academici met een radicale levensbeschouwing zijn de revue gepasseerd, maar waarschijnlijk is deze opsomming niet volledig. De daders bevonden zich in sterk verschillende omstandigheden: in het kamp en achter het bureau; in burger en in uniform; in Duitsland en in de bezette gebieden. Niet iedereen werkte op dezelfde wijze en in dezelfde mate mee aan de jodenvervolging. In sommige gevallen was de medewerking zelfs niet onrechtmatig of aan schuld te wijten. De betrokken personen waren dan geen daders in strafrechtelijke zin, plegers van een strafbaar feit. In het daderonderzoek wordt daarom een ruimer en neutraler daderbegrip gebruikt.

Multidisciplinaire benadering

Verdieping in de persoon van de dader maakt duidelijk dat de motieven en mogelijkheden van de betrokken functionarissen per individu varieerden. Sommigen bood het daderschap carrièrekansen; anderen een uitlaatklep voor ziekelijke neigingen. Weer anderen zagen het gewoon als werk of het in praktijk brengen van hun raciale idealen. Dat maakt duidelijk dat persoonlijke factoren een even grote rol speelden als omstandigheden.

Deze nieuwe trend in het internationale onderzoek naar de jodenvervolging heeft Nederland tot dusver nauwelijks bereikt. Vrij terloops en indirect wees Johannes Houwink ten Cate hierop in de inaugurele rede die hij ter gelegenheid van zijn aanstelling tot hoogleraar holocaust- en genocidestudies hield. Zijn oratie heeft niet geleid tot een verandering van het dominante discours. De verklaring van het relatief grote ‘succes’ van het anti-joodse beleid in Nederland wordt dan ook nog steeds in omstandigheden en de institutionele sfeer gezocht: de geassimileerde joodse bevolking; de geografische ligging van Nederland; het goed georganiseerde en eensgezinde Duitse bestuur en de medewerking van de Nederlandse overheid, om enkele factoren te noemen. Over weinig aspecten van de bezettingstijd is zoveel gepubliceerd als over de jodenvervolging; over weinig aspecten weten wij meer dan over de jodenvervolging. Dat is zonder meer te danken aan de multidisciplinaire benadering van het onderwerp. Juist het leentjebuur spelen bij de sociale wetenschappen heeft nieuwe inzichten opgeleverd en de jodenvervolging in Nederland in een breder perspectief geplaatst. Het is echter de vraag of het beeld niet te ver is ‘uitgezoomd’. De grote lijnen, de vaste patronen zijn zeer goed te zien in het hedendaagse onderzoek, maar de menselijke factor is nauwelijks meer zichtbaar. Het is wellicht tijd de lens bij te stellen en het beeld wat dichterbij te halen. Dat motieven en idealen, karakters en mogelijkheden van de betrokken functionarissen ook invloed hadden op het beleid blijkt immers uit internationale publicaties. Want, zoals gezegd: de jodenvervolging was mensenwerk. Voor biografen ligt hier dan ook een mooie en belangrijke taak weggelegd.

Literatuur

G. Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, SdU Uitgevers 1999)
H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (Londen, Faber & Faber 1963)
J. Banach, *Heydrichs Elite. Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD* (Paderborn, Schöningh 1998)

N.D.J. Barnouw e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 3 (Zutphen, Walburg Pers 1992)
N.D.J. Barnouw e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 4 (Zutphen, Walburg Pers 1997)
S. van den Bergh, *Deportaties. Westerbork Theresienstadt Auschwitz Gleiwitz* (Bussum, Van Dishoeck [1945])
W. Benz, J. Houwink ten Cate & G. Otto (red.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlin, Metropol 1998)
R.B. Birn, *Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten* (Düsseldorf, Droste 1986)
J.C.H. Blom, *In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen, Octavo 1983)
J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld & I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam, Balans 1995)
J.J. Bolhuis e.a. (red.), *Onderdrukking en Verzet. Nederland in Oorlogstijd* III (Arnhem, Van Loghum Slaterus z.j. [1950])
C.R. Browning, *Doodgewone mensen. Een vergeten hoofdstuk uit de jodenvervolging* (Amsterdam, Arbeiderspers 1992)
D. Cesarani, *Eichmann. De definitieve biografie* (Antwerpen/Amsterdam, Ambo|Anthos 2005)
M. Croes & P. Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan.' Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten* (Amsterdam, Aksant 2004)
H. Flap & W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam, Amsterdam University Press 1997)
D.J. Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen.* (Amsterdam, Bezige Bij 1996)
I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag, SdU Uitgeverij 1997)
C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, Contact 2001)
L. Hachmeister, *Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six* (München, C.H. Beck 1998)
Heinemann, *'Rasse, Siedlung, deutsches Blut.' Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas* (Göttingen, Wallstein Verlag 2003)
U. Herbert, *Best. Biographischen Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989* (Bonn, Dietz 1996)
G. Hirschfeld & L. Kettenacker (red.). *Der 'Führerstaat': Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches* (Stuttgart, Klett Cotta 1981)
D. Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag, SdU Uitgeverij 1990)
J. Houwink ten Cate & A. Kenkman (red.), *Deutsche und holländische Polizei in den niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung* (Münster, Villa ten Hempel Aktuell, 2 2002)
J. Houwink ten Cate, *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar* (Amsterdam, Vossiuspers UvA 2003)

J.J.L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 dln. (Den Haag, SdU Uitgeverij 1969-1991)
E. Kogon, *Het systeem van de Duitse concentratiekampen* (Amsterdam, De Bataafsche Leeuw 1984)
C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Lou de Jong over de jodenvervolging* (Amsterdam, Meulenhoff 1998)
C. Kristel e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam, Balans 2003)
A.P. Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1940-1945* (Cambridge, Cambridge University Press 2000)
A. van Liempt, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden* (Amsterdam, Balans 2002)
Y. Lozowick, *Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen* (Zürich/München, Pendo Verlag 2000)

G. Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam, Van Gennep 1999)
J. Milotová e.a. (red.), *Theresienstädter Studien und Dokumente* (Praag 2003)
A. Moore, *Refugees from Nazi-Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht, M. Nijhoff 1986)
G. Paul (red.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (Göttingen, Wallstein Verlag 2002)
J. Presser, *Ondergang. Vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag, Staatsuitgeverij / Nijhoff 1965)
A. Seegers, *'Gestapo-Müller.' Die Karriere eines Schreibtischtäters* (Berlin, Metropol 1996)
B.A. Sijes, *Studies over Jodenvervolging* (Assen, Van Gorcum 1974)
C. Steur, *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der 'Endlösung'* (Tübingen, Klartext 1997)
H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam, Amsterdamse Boek- en Courantmij. 1947)
M. Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, Hamburger Edition 2002)
M. Wildt (red.), *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS* (Hamburg, Hamburger Edition 2003)
S. de Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland. Laatste bedrijf* (Amsterdam 1946)
N. van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom* (Amsterdam, Meulenhoff 1997)
T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam, Boon 2001)

Voor een overzicht van recente regionale studies, zie de bibliografie in Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden*, 473-474. Een nuttig naslagwerk is de encyclopedische bundel *Pinkas*. J. Michman, H. Beem & D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen 1992). Een greep uit de recentste uitgaven: E. Besseling, *Rachel's kinderen: Joodse inwoners in Edam 1937-1945* (2002); N. Boink, *Joods leven in Denekamp. 'Omzien naar de toekomst'* (Denekamp 2002); E.P. Boon, *De joodse gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1950* (Groningen 2001); K. Ribbens, K., *'Zullen wij nog terugkeeren...' De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort 2002); A.G. Steenbergen, *Een eerlijcke plaets: memorboek van joods Wageningen en omgeving* (Wageningen 2002).

Ik wil deze ouders niet
Ervaringen van kinderen van 'foute ouders'
Monica Soeting

Getuigenissen van 'foute Nederlanders' over hun motieven en beweegredenen met de Duitsers te heulen, bestaan er nauwelijks. Verhalen van hun kinderen bestaan er des te meer. Aan de hand van hun belevenissen krijgen we niet alleen inzicht in de motieven van de daders, maar ook in de manier waarop in Nederland na de oorlog met NSB'ers omgingen en met welke problemen hun kinderen nog steeds leven.

'Oorlogsslachtoffers', noemde Martin van Amerongen ze tien jaar geleden onomwonden in een artikel in *De Groene*: kinderen van 'foute ouders'. Hij vond dat ze in sommige gevallen meer geleden hadden dan kinderen van vervolgde joden of verzetsmensen. Zij hadden immers jarenlang niet alleen moeten boeten voor de daden van hun vaders en moeders, maar hadden daar als volwassenen nauwelijks over durven praten. Opmerkelijk genoeg konden ze vaak alleen bij kinderen van door de nazi's vervolgde ouders op begrip rekenen. Van Amerongen stelde daarom een aanvulling voor op artikel 1 van de grondwet: 'Mensen mogen niet gediscrimineerd worden vanwege ras, huidskleur, seksuele geaardheid, politieke voorkeur etcetera, *maar ook niet vanwege het politieke verleden van hun ouders.*'

Dat het lang geduurd heeft eer kinderen van foute ouders hun frustraties in het openbaar konden uiten, is een feit. De eerste publicaties stammen uit de jaren tachtig, zoals de autobiografische roman *Een licht geval* van Catharina Gosewins uit 1980, *Foute boel* van Jac. van Gool uit 1981, of *Niet de schuld, wel de straf* van Rinnes Rijke uit 1982. Dat heeft natuurlijk te maken met de kinderen zelf, die pas als veertigers en vijftigers over hun ervaringen konden schrijven, maar ook met de genuanceerdere manier waarop de meeste Nederlanders sinds de jaren zestig tegen de bezettingstijd zijn gaan kijken. Maar dan nog. Vorig jaar verscheen *Fout geboren*, waarin Bas Kromhout de verhalen van twintig kinderen van foute ouders vertelt. Hij doet dat aan de hand van een enquête die door meer dan tweehonderd 'fout ge-

borenen' werd ingevuld. 'Als jij fascistisch bent opgevoed, zul je wel altijd een fascist blijven,' kreeg een van de geïnterviewden te horen. Die opmerking zorgde ervoor dat ze nog nooit gedurfd heeft naar een 4 mei herdenking te gaan.

Van de foute ouders zelf bestaan weinig tot geen gepubliceerde getuigenissen. Als we iets over de beweegredenen van NSB'ers, collaborateurs en nazi-sympathisanten willen weten, zijn we hoofdzakelijk aangewezen op studies over hen, niet verhalen van hen. Jaap Hofman promoveerde in 1981 op een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag van Nederlandse oorlogsmisdadigers aan de hand van 52 psychiatrische rapporten, en David Barnouw schreef over de SS'er Meinout Rost van Tonningen. Een uitzondering is *Fout: getuigenissen van NSB*'ers door J. Houwink ten Cate en N. in 't Veld, waarin NSB'ers zelf aan het woord komen. Dit boek is gebaseerd op een televisiedocumentaire.

Hier schieten de autobiografieën van kinderen van foute oudets ons te hulp. Zij vullen niet alleen de geschiedschrijving over de bezetting, vervolging en afrekening aan, maar geven ook inzicht in de karakters en beweegredenen van foute Nederlanders.

Neem een van de bekendste boeken in deze categorie, *Potgieterlaan 7*, van oud-*Parool*-redacteur Sytze van der Zee, voor het eerst gepubliceerd in 1997 en dit jaar in paperback uitgegeven. Alle problemen die Van Amerongen in zijn artikel aanstipt, komen in dit boek aan de orde. Van der Zee, wiens ouders kort voor de oorlog tot de NSB toetraden, maar hun lidmaatschap in 1942 opzegden, moest als zesjarige meemaken hoe hem en zijn broers en zusje na de oorlog voedselpakketten en snoepbonnen onthouden werden. Nadat zijn vader opgepakt was, leefde het gezin in armoede en ellende. De kinderen mochten niet met leeftijdgenoten in de wijk omgaan, en werden van bevrijdingsfeesten geweerd. Ze werden bespot en uitgejouwd, en de ironie wil dat ze de meeste scheldpartijen moesten ondergaan van buren die zelf fouter bleken te zijn geweest dan de ouders van Van der Zee. De leden van de Burgerbescherming komen er, net als in de meeste autobiografieën van kinderen van foute ouders, het slechtste vanaf Van hun joodse buren hadden de kinderen Van der Zee daarentegen niets te vrezen.

Maar het meest fascinerende in *Potgieterlaan 7* is de karakterisering van de ouders. De vader, vertegenwoordiger en agent van verschillende fabrieken, sloot zich voor de oorlog aan bij de NSB uit een abstracte onvrede met 'de' politiek. Antisemitische gevoelens speelden ook een rol, maar belangrijker was zijn ongedifferentieerde hekel aan de hoge heren in Den Haag, die de kleine man stelselmatig benadeelden. Vader Van der Zee hield er een antipolitieke politieke houding op na. Mussert zou gewoon een einde maken aan alle wantoestanden in het land, van ongewenste buitenlanders tot het harde bestaan van kleine ondernemers. Verder gingen de ambities van Van der Zee senior niet. Onwetendheid en wrok mengden zich met opportunisme, toen een van zijn collega's hem op de materiële voordelen van het lidmaatschap van de NSB wees. Moeder Van der Zee verzette zich aanvankelijk tegen de plannen van haar man, maar sloot zich korte tijd later ook aan bij de partij. Ook bij haar lijkt van een diffuse onvrede met 'de' politiek te bestaan. Na de oorlog, vertelt Van der Zee, mocht er bij hem thuis al helemaal niet meer over politiek gesproken

worden, omdat de politiek alleen maar ellende met zich meebracht - dat was nu wel dubbel en dwars bewezen.

Een actief lid was vader Van der Zee niet geweest. Volgens de rapporten van zijn partijgenoten had hij veel te weinig ambitie en maakte hij onwelgevallige opmerkingen over de Duitsers. In de verklaringen die buren en collega's na de oorlog over hem aflegden, komt hij als een meeloper naar voren, die verder geen kwaad gedaan had. Hoewel hij wist waar mensen ondergedoken waren, had hij niemand verraden. Een verzetsgroep, zo bleek na de oorlog, had van hem zelfs nog een stencilmachine gekregen. In 1942 trok vader Van der Zee zich terug uit de partij - de deportatie van joden ging hem te ver. Toch bracht hij na de oorlog een jaar in een strafkamp door. Daarover raakte hij, anders dan zijn vrouw, niet verbitterd. Hij vond dat hij zijn straf verdiend had, en had ook in het kamp kans gezien zijn leven zo draaglijk mogelijk te maken.

Sytze van der Zee geeft een genuanceerd beeld van zijn vader, zonder al te veel naar oorzaak en gevolg te zoeken. Dat geldt ook voor wat hij over zichzelf vertelt en over het leven van zijn oudste broer, in leven secretaris van de Raad van Kerken. Diens gedrevenheid, die dikwijls trekjes van zelfverheerlijking toonde, hoorde bij zijn karakter. Ze lijkt niet door de politieke keuze van zijn ouders veroorzaakt te zijn. Hoogstens werd ze er door versterkt.

Drijfhout

Van oorzaken en gevolgen van het foutzijn van de ouders is wel sprake in *Het Kaïnsteken* van Hanneke Wijgh, oud-redacteur van *Trouw.* Belangrijker nog, het boek *is* een zoektocht naar de beweegredenen van haar vaders beslissing om zich bij de Waffen-SS aan te sluiten. Letterlijk, want Wijgh zocht niet alleen in allerlei archieven in Nederland naar sporen van haar vader, maar ook in Duitsland en Oostenrijk. Ook naar Frankrijk reisde ze, waar haar grootvader en haar ooms meehielpen bij de bouw van de Antlantikwall. Ze sprak met verre familieleden en bouwde stukje voor stukje portretten van haar beide grootvaders, ouders en ooms op. Die portretten zijn allesbehalve flatterend. Grootvader van moederszijde was een fraudeur, die zich overigens van de politiek afzijdig hield. Haar vaders vader was een profiteur van het zuiverste water, een zwendelaar, potentaat en rokkenjager, die zijn eerste vrouw zwanger en al het huis uitzette. Hij verdiende tijdens de oorlog kapitalen met de bouw van forten en bunkers voor de Duitsers. Hanneke Wijghs vader kon niet tegen haar grootvader op, en lijkt zich in eerste instantie uit woede en frustratie jegens zijn vader

Wraakactie jegens een NSB'er in Utrecht, 1945

bij de Duitsers te hebben aangesloten. Het uniform en de macht die hij als SS'er in de schoot geworpen kreeg, gaven hem eindelijk het gevoel dat hij een belangrijke man was. Al te ijverig was ook hij als SS'er niet. Toen hij naar Rusland moest, kreeg hij het voor elkaar om lange tijd vanwege een infectie in een ziekenhuis opgenomen te worden. Zo lukte het hem buiten het oorlogsgeweld te blijven.

Anders dan de vader van Van der Zee bleef Vader Wijgh na zijn vrijlating uit het strafgevangenenkamp Vught wrokkig en verbitterd. Wijghs moeder, die zich altijd tegen haar mans lidmaatschap van de SS gekeerd had, probeerde haar kinderen een zo goed en beschermd mogelijk leven te geven. Omdat zij door de buurt gerespecteerd werd, hadden de kinderen Wijgh minder last van het foute verleden van hun vader dan de kinderen Van der Zee.

Dat maakte het leven van Wijgh echter niet makkelijker. De zoektocht waarover ze in *Het Kaïnsteken* vertelt, lijkt in eerste instantie ingegeven door de wens op een afstandelijke manier naar het verleden van haar foute familieleden te kijken. Ze wil een verklaring vinden voor het gedrag van haar ouders, en vindt die ten slotte ook. ‘Mijn ouders zijn zelf ook slachtoffers, elk op hun eigen manier’, schrijft ze. ‘Mijn vader had een rotjeugd, mijn moeder moest al jong van school. Haar vader heeft ook in de bak gezeten. Ze hebben zich aan elkaar vastgeklampt, als drijfhout. In een ultieme poging nog iets van het leven te maken.’

Maar die conclusie is maar één aspect van haar onderzoek. Impliciet, en soms expliciet, wordt duidelijk dat haar zoektocht veel meer is dan een poging om inzicht te krijgen in de beweegredenen van haar ouders. Wijgh probeert in haar verhaal antwoord te vinden op de vraag die veel kinderen van foute ouders zich stellen: heb ik als kind van slechte ouders niet dezelfde slechte eigenschappen geërfd? Van Amerongen schrijft over een dochter van een oorlogsmisdadiger die in een televisiedocumentaire vertelt dat zij zich voortdurend afvraagt of zij niet ‘het kwaad’ in zich draagt. Hij maakt zich daar boos over: ‘Ik had wel door het tv scherm willen klimmen om haar te bezweren: “Kind, overdraagbaar kwaad *bestaat* niet, schei toch uit, martel je niet langer, je kunt er echt niet, helemaal niets aan doen!”’

Dat is goed bedoeld, maar makkelijker gezegd dan gedaan. Het moeilijkst lijken kinderen van foute ouders het te hebben, die, zoals Van der Zee en Wijgh, ook oog hebben voor de aardige kanten van de karakters van hun ouders. Opportunistisch, in zekere zin dom, zwak en wrokkig als die waren, hielden ze wel van hun kinderen. Wat dat betreft kun je er als kind van foute ouders maar beter een ongenuanceerde mening op na houden. Zoals de Duitse vrouw die pas na de dood van haar vader, eind jaren zeventig, ontdekte dat die verantwoordelijk was geweest voor de dood van duizenden joden, zigeuners en Polen. Ze had haar vader nooit gekend, en haar hele jeugd had ze geleden onder de nukken van haar wispelturige en ronduit onaangename moeder. Na een jarenlange tocht door archieven en gesprekken met oorlogsslachtoffers kon ze slechts tot één conclusie komen: ‘Ich will diese Eltern nicht.’

Bas Kromhout, *Fout geboren. Het verhaal van kinderen van foute ouders* (Amsterdam, Contact 2004)
Hanneke Wijgh, *Het Kaïnsteken. Mijn eigen kleine oorlog* (Amsterdam, Mets & Schilt 2004)

Sytze van der Zee, *Potgieterlaan 7. Een herinnering* (Amsterdam, De Bezige Bij 2005)

De muurtjes van een metselaar
Een biografisch museum voor Churchill
Paul van der Steen

> *'De grootste Brit aller tijden' staat centraal in het nieuwe Churchill Museum onder de grond in het hart van Londen. Het instituut beperkt zich niet tot het oplepelen van de grote gebeurtenissen. En wie wil, kan op een geautomatiseerde biografendroom elke willekeurige dag uit het leven van de staatsman terughalen.*

Winston Churchill gaf tijdens zijn leven een klein burgermansfortuin uit aan champagne. Zowel tijdens de lunch als tijdens het diner kwam de fles op tafel. Zijn favoriete merk: Pol Roger. Die onderneming eerde haar beroemdste klant in 1984 postuum door één van haar beste champagnes 'Cuvée Sir Winston Churchill' te dopen. De Britse staatsman had zo'n gebaar andersom al veel eerder gemaakt: hij noemde een van zijn renpaarden Pol Roger.

Het ros ontbreekt niet in het begin dit jaar geopende Churchill Museum in Londen, waar de bezoeker een overzicht krijgt van alle dieren uit het leven van de politicus. Die blijkt zelfs ooit een kangaroe te hebben bezeten. Het beest baarde hem zorgen: zou de kangoeroe het wel kunnen vinden met zijn geiten? 'Het is bijna net zo gecompliceerd als politiek', verzuchtte Churchill.

Typisch Brits noemt Peter Brusse - voormalig correspondent in Londen - die gewoonte om een leven niet alleen neer te zetten met de hoogtepunten uit iemands levensloop, maar ook met veelzeggende details en pakkende anekdotes. Journalisten verwerken ze in hun *obituaries*, de veelgelezen in memoriams waarvoor bij sommige dagbladen zelfs een aparte redactie bestaat. Biografen geven ze een prominente plek in de portretten van hun hoofdpersoon. En kennelijk hechtten ook de inrichters van het Churchill Museum aan deze goede Britse traditie.

Het is een terechte keuze. Dat Churchill hoogstpersoonlijk muren en bijgebouwen metselde op zijn landgoed Chartwell en dat zo hartstochtelijk deed dat hij er op stond lid te worden van de vakbond van bouwvakkers, mag niet onvermeld blijven. Zoals ook de resultaten van zijn meest geliefde vorm van ontspanning, het schilderen, hun

plaats kregen. Zijn ambities op dat terrein reikten ver: ‘Als ik naar de hemel ga, ben ik van plan een aanzienlijk deel van mijn eerste miljoen jaar daar te besteden aan schilderen.’

Wie zwaar op de hand is, zal het onnozele trivia vinden. Ieder ander zal deze verhalen, die Churchills overvolle leven kleur geven, kunnen waarderen. De traditionele feiten en wetenswaardigheden uit de zo intens met de Britse en wereldgeschiedenis verbonden 91 jaar van Winston komen toch wel aan bod. Meteen bij binnenkomst klinkt de overbekende speech: ‘We shall defend our island, whatever the cost may be. We shall fight on the beaches, we shall fight on the landing grounds, we shall fight in the fields and in the streets, we shall fight in the hills; we shall never surrender.’ Labour-parlementslid Josiah Wedgwood was erbij en schreef: ‘That was worth 1,000 guns & the speeches of 1,000 years.’

Biografendroom

De toespraak vormt een passend begin voor een museum, gevestigd in dezelfde kelders, de zogenaamde Cabinet War Rooms, onder het hart van Londen van waaruit Churchill tijdens de hevigste Duitse luchtaanvallen de Britse oorlogsmachinerie leidde. De jaren '40-'45 bezorgden hem de status die leidde tot zijn uitverkiezing tot grootste Brit aller tijden.

Het aantal authentieke objecten dat het levensverhaal ondersteunt, is opmerkelijk groot. Dat de Churchills hun eigen geschiedenis hoog in het vaandel hebben staan, heeft ongetwijfeld geholpen. Winston was de biograaf van zijn vader Lord Randolph Churchill. Winstons zoon Randolphs betrekkelijk vroege dood in 1968

Winston Churchill als Brits officier tijdens de Boerenoorlog

maakte van het meerdelige portret van zijn vader Winston een *Unvollendete.* Kleindochter Celia Sandys voegde ter gelegenheid van de opening van het museum

een vijfde titel toe aan de lijst van publicaties over haar grootvader die ze al op haar naam had staan.

De ultieme biografendroom in de nieuwe Londense attractie is een kolossaal apparaat dat als een diagonaal het museum in twee helften verdeelt. Een beeldscherm laat alle jaren tussen de geboorte in 1874 en het overlijden in 1965 zien. Druk als bezoeker op een willekeurig jaar, daarna op een maand en vervolgens op een dag en je weet precies wat Churchill bijvoorbeeld op 16 oktober 1926 uitspookte. In veel gevallen worden de wetenswaardigheden ook nog eens ondersteund met relevante documenten, foto's of filmbeelden.

Het museum vermijdt bekwaam de valkuilen van de hagiografie. Een van de boodschappen van de tentoonstelling luidt: als Churchill voor 1940 was overleden, had hij hooguit als een geboren mislukkeling de geschiedenisboeken gehaald en had hij nooit een museum van 12,5 miljoen pond gekregen. Een reeks van missers, twee keer switchen van partij en uitgesproken politieke standpunten (vóór het huwelijk van koning Edward met de gescheiden Amerikaanse Wallis Simpson, tégen de appaesementpolitiek van premier Neville Chamberlain) vervreemdden hem in de jaren dertig van het overgrote deel van de Britse heersende klasse en maakten hem tot een politieke eenling.

Churchill zelf hield desondanks de moed er in. Gedurende de Eerste Wereldoorlog had zijn moeder hem geschreven dat hij voorbestemd was voor grootse dingen. Winston ging er in geloven. Zowel op het slagveld als in meer alledaagse situaties was hij talrijke keren op het nippertje aan de dood ontsnapt. Zoveel *narrow escapes* konden alleen maar duiden op bescherming van hogerhand.

Eén donkere kant van Churchill blijft wat onderbelicht: de niets ontziende manier waarop het dan al kansloze Duitsland aan het eind van de oorlog werd bestookt. Al maakt de *circumstantial evidence* die het museum aandraagt wel duidelijk dat de premier tot in zijn vezels was doortrokken van zijn militaire wortels en daarom niet te kinderachtig was met de inzet van geweld.

Stoel

‘Mijn historische sensaries worden zelden gewekt door historische relicten’, schrijft kunsthistoricus Henk van Os in zijn essay *Moederlandse geschiedenis.* Als voorbeeld noemt hij de door het Rijksmuseum aangekochte bureaustoel van Willem Drees. Die ontroerde hem, vooral door zijn eenvoud. Eenmalig, dat wel. ‘Heb je eenmaal die stoel van Drees gezien, dan heb je het ook wel gehad. Zo'n zitmeubel zet mij niet aan tot herhaalbezoek.’ Het ongelijk van Van Os wordt bewezen in het Londense Churchill Museum. Dat heeft te maken met de rijkdom van het beschreven leven (dezelfde man die als jong militair te paard en met een sabel op de heup ten strijde trok kon als hoogbejaarde beschikken over het Britse atoomwapen), maar ook mer de rijkdom van het geëxposeerde materiaal en de inventieve vormgeving.

In het Churchill Museum worden equivalenten van de stoel van Drees getoond, die zelfs je kijk op de Tweede Wereldoorlog enigszins veranderen. Zoals een bepaald slag mensen anno 2005 zich bij thuiskomst van het werk onmiddellijk in een joggingpak hijst, zo had Churchill de gewoonte om in huiselijke kring onooglijke overalls met rits te dragen. In een vitrine in het museum staat een bordeauxrood exemplaar, een historische sensatie die beklijft. ‘Rompers’, noemde zijn familie deze gemakspakken. Op een schilderij van Frank Salisbury staat Churchill in een blauwe creatie. Langzaam dringt het tot de bezoeker door: niet de onbuigzame staatsman met de bolhoed en het maatkostuum stond vijf jaar lang pal tegen de nazi's, maar deze wat breekbaar ogende 65-plusser in zijn joggingpak avant-la-lettre. Vrijwel altijd met een verkwikkende Pol Roger binnen handbereik, dat wel.

The Churchill Museum and Cabinet War
Rooms
Clive Steps
King Charles Street
London SW1A 2 AQ
Openingstijden: dagelijks, behalve 24, 25 en 26 december: 9.30 uur - 18.00 uur

Literatuur

Peter Brusse, 'A celebration of life: de obituary in de Britse krant' (lezing bij het openingscongres van het Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen op 10 maart 2005, verschijnt november 2005 in: Hans Renders [redactie], *Het leven van een doodsbericht*)
Martin Gilbert, *Churchill. A life* (New York, Heinemann 1991)
Sebastian Haffner, *Kanttekeningen hij Hitler en Churchill* (Amsterdam, Mets & Schilt 1996)
Henk van Os, *Moederlandse geschiedenis* (Amsterdam, CPNB 2005)
Norman Rose, *Churchill. An unruly life* (Londen, Simon & Schuster 1995)
Celia Sandys, *Churchill The book of the museum* (London, Churchill Museum 2005)

Geobsedeerd door calorieën
Arie van der Zwans boek over Hirschfeld neigt naar karaktermoord
Robin de Bruin

Het optreden van Hans Max Hirschfeld, de enige secretaris-generaal die gedurende de gehele Tweede Wereldoorlog op zijn post bleef, is al tientallen jaren onderwerp van discussie. Onlangs heeft Arie van der Zwan aan Hirschfeld een biografische studie gewijd, die niet onweersproken mag blijven.

In de jaren dertig ging de Nederlandse overheid het tot haar taak rekenen onderdelen van de Nederlandse economie die als essentieel en in principe levensvatbaar werden beschouwd, door de crisis te loodsen. Invoerquota en -heffingen moesten het Nederlandse bedrijfsleven beschermen tegen de agressieve handelspolitiek (*dumping*) van handelspartners, zoals Duitsland. Corrigerend overheidsingrijpen kon niet op veel sympathie rekenen in Nederland, waar de vrijhandelsideologie sterk was. Tot de pleitbezorgers ervan behoorde Hans Max Hirschfeld (1899-1961), de jonge directeur-generaal op het departement dat de economische zaken behartigde. Hirschfeld was van Duits-joodse afkomst. In de loop van de jaren dertig nam hij steeds meer de bilaterale onderhandelingen met Duitsland voor zijn rekening. Hirschfeld vond dat goede handelsbetrekkingen met ‘het achterland’ geboden waren, zelfs al werd Duitsland na januari 1933 door een misdadig regime geleid. In nazi-Duitsland waren er volgens Hirschfeld binnen het staatsapparaat nog altijd functionarissen met wie te praten viel.

Kort voor de Duitse inval in Nederland op 10 mei 1940 werd Hirschfeld waarnemend secretaris-generaal van zijn departement, dat op dat moment Handel, Nijverheid en Scheepvaart heette. Tien dagen na het besluit tot capitulatie werd Hirschfeld tevens benoemd tot waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij. Nu de ministers naar Londen waren uitgeweken, lag de eindverantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening en de economische sector bij Hirschfeld. Net als de andere secretarissen-generaal was hij, conform de vooroorlogse ‘Aanwijzingen’ van de regering, bereid loyaal met de bezettingsautoriteiten samen te werken, zolang het belang van het Nederlandse volk daarbij meer gediend was

dan het Duitse belang. Na de Duitse inval viel een belangrijk deel van de Nederlandse import en export weg. In de maanden die op de inval volgden, was Hirschfeld medeverantwoordelijk voor adviezen aan het bedrijfsleven, die de opmaat waren van de inschakeling van een groot deel van de Nederlandse industrie bij de Duitse oorlogvoering. De Duitse orders zorgden tijdelijk voor een sterke economische opleving en voor enorme verruiming van de werkgelegenheid.

Deskundigen op het terrein van de voedselvoorziening in bezettingstijd, zoals de historici Gerard Trienekens en Hein Klemann, hebben geconstateerd dat Hirschfeld de voedselvoorziening van het Nederlandse volk boven alles stelde. In zijn studie *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlogen bezetting* (2002) merkt Klemann op dat Hirschfeld zelfs bereid was zijn eigen reputatie hiervoor in de waagschaal te stellen. Tot september 1944 bleef de voorziening van het Nederlandse volk met betaalbaar voedsel op een acceptabel peil. Toen werd door de Nederlandse regering in Londen vanwege operatie Market Garden een algehele spoorwegstaking uitgeroepen. Reichskommissar Arthur Seyss-Inquart reageerde hierop met een embargo: levensmiddelen en brandstof mochten niet naar het westen van het land vervoerd worden. Onder druk van Hirschfeld gingen de bezettingsautoriteiten ermee akkoord dat er een overheidsrederij werd opgericht, die met schepen voedsel over het IJsselmeer naar het westen van het land transporteerde. Daardoor werd massale sterfte voorkomen. Iedereen die het dagboek doorleest dat Hirschfeld in het laatste oorlogsjaar bijhield (bij het NIOD berust een kopie), zal zien hoezeer hij gedurende de Hongerwinter was geobsedeerd door de aantallen calorieën die naar het westen van Nederland werden getransporteerd. Hirschfeld vreesde dat de hongerende bevolking zou verdierlijken, en een ‘concentratiekamp-mentaliteit’ zou ontwikkelen.

Hirschfeld was de enige secretaris-generaal die gedurende de gehele bezettingstijd op zijn post bleef. Door zijn samenwerking met de bezetter kwam hij al tijdens de bezetting onder vuur te liggen van de illegale pers. Ook de regering in Londen oefende steeds meer kritiek uit op de door haar aangewezen ambtelijke plaatsvervangers en gaf steeds vaker blijk van sympathie voor de illegaliteit. Wel kon Hirschfelds beleid rekenen op de steun van enkele vooraanstaande katholieke politici. De katholieke werkgeversvoorman en advocaat L.G. Kortenhorst roemde Hirschfeld, zonder diens naam te noemen, in zijn brochure *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?*, die aan het einde van de bezetting clandestien en onder pseudoniem verscheen. Kortenhorst prees de ‘moed van het verstand’ en stelde dat de door de regering in Londen steeds sterker aangemoedigde ‘politiek van de chaos’ uiteindelijk de ondergang voor de zwakken en ouden van dagen zou hebben betekend.

Na de bevrijding werd Hirschfeld aan een zuiveringsprocedure onderworpen. Een commissie publiceerde in januari 1946 haar eindrapport, waarin ze concludeerde dat vooral door Hirschfelds zelfbewuste optreden het Nederlandse productieapparaat in stand was gehouden, zodat vrijwel iedere Nederlander tot het najaar van 1944 een redelijke basis van bestaan gehad had. Of zijn nut voor de Nederlandse bevolking groter was geweest dan zijn nut voor de bezetter, zou men volgens de commissie nooit met

zekerheid kunnen vaststellen. Hirschfelds *beleid* noopte, volgens de commissie niet tot ontslag. Daarentegen noopte zijn *houding* daartoe wel. De commissie schreef dat Hirschfeld geen oog had gehad voor de geestelijke waarde van het verzet, en voorts dat hij 'door de wijze van uitvoering van zijn taak den geestelijken weerstand van ons volk meer [had] geschaad dan [...] noodzakelijk was'. Een tweede commissie, die een oordeel moest geven over de redelijkheid van Hirschfelds eventuele ontslag, achtte het slechts oorbaar hem naar ambtelijke maatstaven te beoordelen: het werd onjuist gevonden om van iemand die voor de materiële positie van het volk verantwoordelijk was, ook geestelijke leiding te verwachten. De regering werd geadviseerd Hirschfeld niet te ontslaan. Het kabinet-Schermerhorn/Drees was verdeeld, maar besloot uiteindelijk tot eervol, maar ongevraagd ontslag over te gaan. Hirschfeld ging hiertegen bij de Raad van State in beroep. Die droeg het besluit van de ministerraad ter vernietiging voor bij de Kroon. Het kabinet-Beel, dat in juli 1946 aantrad, vernietigde Hirschfelds gedwongen ontslag in november bij Koninklijk Besluit. Vervolgens werd Hirschfeld per 1 januari 1947 op eigen verzoek en met dankbetuiging voor zijn diensten ontslagen als waarnemend secretaris-generaal van Economische Zaken en van Landbouw. Binnen een week volgde zijn aanstelling als 'Regeeringscommissaris in algemeenen dienst'. Zijn eerste opdracht was de vormgeving van de naoorlogse politiek van Nederland ten aanzien van het door de westelijke geallieerden en de Sovjet-Unie bezette Duitsland.

In de ban van de macht

Eind verleden jaar verscheen de biografie *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht*, van Arie van der Zwan. In dit boek wordt gezocht naar een verklaring voor het volgens de auteur weinig voor de hand liggende en weinig succesvolle economische beleid dat Nederland in de jaren dertig terzake van nazi-Duitsland voerde. Bovendien vraagt Van der Zwan zich af waarom de nazi's iemand 'van joodse afkomst' tijdens de bezetting toestonden aan te blijven. Hij betoogt dat Hirschfeld als directeur-generaal in de jaren dertig de drijvende kracht was achter een eenzijdig op Duitsland georiënteerd economisch beleid, dat meer in het Duitse dan in het Nederlandse belang was. Volgens Van der Zwan hadden in Groot-Brittannië en de zogenaamde Oslo-staten - een verdrag tussen Noord-Europese kleine landen ter opruiming van handelsbelemmeringen - alternatieven voor de handel met Duitsland kunnen worden gevonden; een mogelijkheid die afketste op onwil van Hirschfeld. Ook stelt Van der Zwan vast dat Hirschfeld belangrijke informatie doorspeelde aan zijn Duitse gesprekspartners. In zijn verklaring komt Van der Zwan tot de conclusie dat Hirschfelds vader activiteiten moet hebben ontplooid ten behoeve van de Duitse Abwehr, de militaire inlichtingendienst van de Wehrmacht. Dit stempelt Hans Max Hirschfeld zelf volgens hem nog niet tot agent van de Abwehr, 'maar het betekent wel dat hij niet vrij stond tegenover de Duitse instanties die bekend waren met dat deel van zijn achtergrond. Hij kon ermee gechanteerd worden'. Hierom, en vanwege zijn 'joodse afkomst' moet Hirschfeld volgens Van der Zwan voor en tijdens de be-

zetting bescherming hebben genoten van invloedrijke groeperingen in nazi-Duitsland. Van der Zwan denkt daarbij aan de zogenaamde Keppler-Kreis rond Heinrich Himmler, waartoe de Hamburgse reder Emil Helfferich behoorde. Via dit en ander door Van der Zwan aangevoerd *circumstantial evidence* werkt hij toe naar de hypothese dat Hirschfeld, met steun van de katholieke minister M.P.L. Steenberghe, in mei 1940 samenwerkte met de Duitsers. Dit om Nederland en de Nederlandse economie ongeschonden in de handen van de Duitsers te brengen.

Om tot zulk 'samenspel' over te gaan moet je wel een bepaald type mens zijn, en dat was Hirschfeld, concludeert Van der Zwan. Aan de hand van de karakterologische verwantschap die Hirschfeld zou hebben gehad met de beruchte Franse minister van politie Joseph Fouché, een politieke overlever, wordt op de laatste pagina gesteld dat Hirschfeld wellicht het beste zou kunnen worden begrepen via de analogie met de dubbelspion die geheimen overbrengt naar buitenlandse mogendheden om zodoende bij hen nog waardevoller inlichtingen te verkrijgen. Daarbij kwam volgens Van der Zwan voor Hirschfeld nog het element van zijn joodse afkomst. Gesuggereerd wordt dat Hirschfeld dit ontkende, waarmee hij de kern van zijn leven zou hebben aangetast. In de slotregel van het boek wordt gesteld dat mensen die op de vlucht gaan voor zichzelf en hun eigen innerlijk, soms overgaan tot verraad.

Hoewel Van der Zwan op bijna iedere pagina de suggestie wekt dat Hirschfeld een verrader was, beweert hij dit nergens in zijn boek zonder een slag om de arm te houden. De meeste lezers zullen dat voorbehoud echter over het hoofd zien. Recent werd in *Socialisme & Democratie* al gerept van de 'uit joods-Duitse ouders geboren [...] Göring-vertrouweling H.M. Hirschfeld'. Van der Zwan zelf gaat in de media trouwens ook verder dan in zijn boek. In een interview in *Elsevier* van 20 november 2004 stelt hij onomwonden dat Hirschfeld een collaborateur was, en dat hij optrad als informant van de Duitsers, ten nadele van de Nederlandse positie. Hij herhaalt dat Hirschfelds rol tijdens de Duitse inval in de richting van verraad wijst, en concludeert opnieuw: 'Wie zijn eigen innerlijk aantast door zich als jood te laten verleiden tot een zo nauwe samenwerking met de nazi's, pleegt een vorm van verraad aan zichzelf. Dat kan je rijp maken voor ander verraad.' *In de ban van de macht* is dus meer een boek *à these* dan een biografie. De naoorlogse Hirschfeld, die een belangrijke rol gespeeld heeft bij de verdeling van de Marshall-hulp en de dekolonisatie van Indonesië, komt in het boek in het geheel niet aan bod, en ook in de beschrijving van Hirschfelds activiteiten vóór mei 1945 zijn er grote lacunes. Aan zijn hierboven beschreven inspanningen ten behoeve van de voedselvoorziening tijdens de Hongerwinter besteedt Van der Zwan bijvoorbeeld nauwelijks aandacht. Terloops wordt wel de indruk gewekt dat Hirschfelds zorg voor de voedselvoorziening tijdens de Hongerwinter moet worden verklaard uit de zorg voor zijn eigen hachje, nu de Duitse nederlaag onafwendbaar was geworden.

Maniakale geldingsdrang

Van der Zwan wekt ten onrechte de indruk dat er geen persoonlijk archiefmateriaal van Hirschfeld bewaard is gebleven. Diverse voor iedereen toegankelijke archieven,

Dr. H. M. Hirschfeld de nieuwe hoge commissaris voor Indonesië...

Het slangenmens voorheen..

...en thans

Hirschfeld, 'het slangenmens', wringt zich in bochten voor Hitler en de Amerikaanse president Harry S. Truman. De communistische pers probeerde na de bevrijding via Hirschfeld het opportunisme van het 'grootkapitaal' aan te tonen. Uit: *De Waarheid*, 17 december 1949.

bronnenpublicaties en artikelen van en over Hirschfeld lijken niet door hem te zijn bestudeerd. Desalniettemin staat hij zichzelf toe uit de losse pols te filosoferen over de ontwikkeling van Hirschfelds karakter. Deze zou als zoon van een joodse zakenman, afkomstig uit een eenvoudig immigrantenmilieu, een maniakale gedrevenheid aan de dag hebben gelegd om de weg omhoog van zijn vader voort te zetten. Ten behoeve van zijn intellectuele prestaties zou hij zijn behoefte aan menselijk contact hebben verdrongen. Volgens Van der Zwan was een tweede bepalend element in Hirschfelds karakter zijn extreme statusgevoeligheid. Uit niets zou blijken dat Hirschfeld zich rekenschap gaf van iets anders dan 'macht, invloed en prestige'.

Zich baserend op de informatie dat Hirschfeld gedurende zijn studie aan de Handels-Hoogeschool te Rotterdam stond ingeschreven op adressen op de Waalsdorperweg en in de Juliana van Stolberglaan te Den Haag, concludeert Van der Zwan dat Hirschfeld 'spoor-student' was. En dat terwijl zijn ouders op steenworp afstand woonden van de Handels-Hoogeschool. Van der Zwan oppert de mogelijkheid van een bewuste keuze van Hirschfeld voor afzondering van zijn medestudenten om zich volledig op zijn opleiding te kunnen concentreren. Dat past bij de in het boek vaker terugkerende constatering dat Hirschfeld een cerebrale instelling had, en een groot talent voor verdringing en rationalisatie. Hirschfeld woonde tijdens zijn studie echter helemaal niet in Den Haag, maar in Rotterdam. Waarschijnlijk heeft Van der Zwan de bij de Handels-Hoogeschool geregistreerde *correspondentie*adressen van de alumnus Hirschfeld aangezien voor zijn *woon*adressen tijdens zijn studie. Hirschfeld is pas in de jaren dertig, toen hij allang directeur-generaal was, naar de Waalsdorperweg verhuisd. In zijn *Herinneringen uit de bezettingstijd* schrijft hij dat deze woning beschadigd raakte als gevolg van het Duitse bombardement op de Alexanderkazerne in de nacht van 9 op 10 mei 1940. Pas begin 1944 betrok hij een woning in de Juliana van Stolberglaan, die op 3 maart 1945 beschadigd raakte door het geallieerde bombardement op het Bezuidenhoutkwartier. In 1925 vertrok Hirschfeld naar Nederlandsch-Indië, waar hij in Batavia bij de Javasche Bank ging werken, totdat hij in 1931 gevraagd werd voor de functie van directeur-generaal op het departement voor de economische zaken. De biograaf vraagt zich af waarom een jongeman het volgens Van der Zwan redelijk liberale Nederland van de jaren twintig met haar tamelijk vrije seksuele moraal voor het bekrompen, voor de 'joodse' Hirschfeld gesloten milieu van Nederlandets in Indië verruilde. Voortbordurend op zijn verdringingsthese interpreteert Van der Zwan dit vertrek als een stap die voor Hirschfelds persoonlijk leven van beslissende betekenis was: hij maakte zijn persoonlijke ontplooiing ondergeschikt aan zijn beroepsleven. Van der Zwan vermoedt dat hier een zekere angst voor het aangaan van intieme relaties aan ten grondslag lag. Dit valt weliswaar niet uit te sluiten, maar voor Hirschfelds vertrek naar Indië zijn ook heel andere verklaringen te geven. In de ingenieurstechnocratie die de Nederlands-Indische samenleving was, werd meer waarde gehecht aan betere openbare werken dan aan rechtvaardiger wetten. Dit zal de *social engineer* die Hirschfeld was, ongetwijfeld hebben aangesproken. Van Hirschfeld ging bovendien het gerucht dat hij homoseksueel was. Indien

dat gerucht op juistheid berust, zou dat zijn vertrek naar Indië mede kunnen verklaren. In tegenstelling tot de door Van der Zwan geconstateerde bekrompenheid bestond er voor homoseksualiteit van oudsher een verhoudingsgewijs grote tolerantie, waaraan in 1938 tamelijk abrupt een einde zou komen, na een geruchtmakend zedenschandaal. Er zijn geen aanwijzingen dat Hirschfeld in Indië een nare tijd gehad heeft. In een artikel in *Maandschrift Economie* van maart 1947, dat Van der Zwan niet bestudeerd lijkt te hebben, heeft hij naar aanleiding van het overlijden van L.J.A. Trip, oud-president van de Javasche Bank, geschreven dat hij 'met weemoed' terugdacht aan het Indië van tussen de Wereldoorlogen.

Overigens is het merkwaardig dat Van der Zwan niet de vraag stelt waarom Hirschfeld, indien hij zo op status gefixeerd was, niet méér zijn best gedaan heeft om een geschikte huwelijkskandidaat te vinden. Hirschfelds 'bachelorschap' was naast zijn afkomst immers een tweede groot nadeel bij het verwerven van posities buiten zijn eigen departement, iets waarvan Hirschfeld zich zelf goed bewust was, blijkens een brief die hij in 1950 als Hoge Commissaris van de Nederlands-Indonesische Unie in Jakarta aan premier Drees schreef. In die brief liet hij Drees voorts weten dat de functie van Hoge Commissaris hem niet erg beviel: waar het voor 'andere naturen' misschien erg aantrekkelijk was 'om "sociaal" [...] nummer 1 te zijn', stuitte het hem tegen de borst om almaar lunches en diners te moeten geven. Dit wijst niet op een buitensporige hang naar 'prestige'.

Drijvende kracht

Het boek van Van der Zwan bevat geen adequate literatuur- en bronverwijzingen. Daardoor ontgaat het de niet-ingevoerde lezer dat aan het boek geen uitgebreid, systematisch bronnenonderzoek ten grondslag ligt, maar dat het sterk leunt op een klein aantal gegevens, ontleend aan de bestaande literatuur. Nergens blijkt bijvoorbeeld dat Van der Zwan het hierboven genoemde dagboek uit 1944/45 bestudeerd heeft. De details over Hirschfelds vermeende eenzijdige economische oriëntatie op Duitsland zijn grotendeels ontleend aan Ger van Roons gedetailleerde, maar eenzijdige studie *Kleine landen in crisistijd. Van Oslostaten tot Benelux, 1930-1940* uit 1985. Ook details over vermeende dubieuze contacten van Hirschfeld met 'spionnen' van Helfferich zijn afkomstig van Van Roon. Voor de beschrijving van de eerste bezettingsjaren ontleent Van der Zwan veel informatie aan Joggli Meihuizens belangwekkende dissertatie *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (2003). Voor de karakterschets in het slothoofdstuk plukt hij selectief uit het materiaal van Lou de Jong.

Van Roon beweerde in 1985 al dat Hirschfeld na de *Machtergreifung* door de nazi's in januari 1933 de drijvende kracht was achter die eenzijdige Nederlandse oriëntatie op Duitsland. Wie dat beweert, moet aantonen dat Hirschfeld heel andere opvattingen had over de handelspolitieke koers dan zijn politieke en ambtelijke omgeving. Van Roon verwijst daarom naar een brief van Trip, toen president van De Nederlandsche Bank, aan Hirschfeld van 20 februari 1933. Trip drukte Hirschfeld hierin op het hart

aan de Britten te laten doorschemeren dat de economische verhouding met Duitsland moeilijk zou worden. De Britten zouden het mogelijk als hun belang zien als handelspartner van Nederland de plaats van Duitsland in te nemen. Volgens Van Roon blijkt uit de brief kritiek op de 'eenzijdige oriëntatie op Duitsland'. Hij verzwijgt dat Trips brief juist een reactie was op de mededeling van Hirschfeld - na besprekingen in Berlijn - dat de handelsrelatie met Duitsland problematisch zou worden, nu de nazi's er aan de macht waren gekomen. Dat Trip de kans niet erg groot achtte dat de Britten zich bereid zouden tonen de handel met Nederland op te schroeven, blijft bij Van Roon eveneens onvetmeld. Van der Zwan lijkt zich uitsluitend op Van Roons weergave van de brief te hebben gebaseerd, en wekt de indruk dat hij de tekst van de brief, te vinden in de bronnenpublicatie *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945*, niet zelf onder ogen heeft gehad. Volgens hem zou uit de brief blijken dat de pro-Duitse lobby in Nederland het ten onrechte deed voorkomen alsof Engeland zich economisch van Nederland had afgekeerd. Trip tuinde volgens Van der Zwan niet in deze valse voorstelling van zaken, omdat de objectieve handelscijfers heel andere taal spraken. De brief vormt het enige in Van der Zwans boek aangevoerde controleerbare 'bewijs' voor de stelling dat Hirschfeld in de eerste helft van de jaren dertig 'rechtstreeks aanstuurde' op een economische toenadering tot Duitsland.

De veronderstelde eenzijdige economische oriëntatie op Duitsland wordt door deskundigen als Hein Klemann bestreden. Wél komt Klemann in zijn dissertatie tot de conclusie dat de Nederlandse *politiek* verantwoordelijk was voor een Nederlandse keuze van nazi-Duitsland als belangrijkste handelspartner. De Nederlandse politiek wilde de landbouw ondersteunen, en in Duitsland was een rendabele afzet van landbouwproducten nog mogelijk. Vergroting van de export van landbouwproducten naar het Verenigd Koninkrijk was lastig vanwege de Britse imperiale voorkeurspolitiek en de harde gulden. Maar de confrontatie met deze visie wordt in Van der Zwans boek uit de weg gegaan.

In een volgende passage, eveneens op het werk van Van Roon gebaseerd, in *In de ban van de macht* beweert Van der Zwan dat Hirschfeld verantwoordelijk was voor de handhaving van de door zijn toedoen ingezette 'pro-Duitse' koers. Omwille van goede contacten met Duitsland zou hij verdieping van de Oslo-samenwerking met succes hebben gesaboteerd. Premier Hendrikus Colijn had de Oslo-staten opgeroepen om te onderzoeken in hoeverre de handelsbarrières geslecht konden worden. In het buitenland werd enthousiast gereageerd op de oproep, wat uiteindelijk zou leiden tot een congres van de Oslo-staten. Volgens Van der Zwan wist Hirschfeld zich in de rol van voorzitter te manoeuvreren, en gaf hij de besprekingen zo'n draai, dat de overeenkomst niets meer om het lijf had. Van der Zwan doet Hirschfelds houding af als onzakelijk, en verklaart deze uit de wens de Duitsers niet voor het hoofd te stoten. Onvermeld blijft dat de samenwerking van de Oslo-staten voor de afzet van agrarische producten van marginale betekenis was, en dat Colijns oproep bovendien een heet hangijzer was voor 'vrijhandelaars' en 'protectionisten'. Het Tweede-Kamerlid voor de RKSP Kortenhorst (ook volgens Van der Zwan allerminst eenzijdig Duits-georiën-

teerd) schreef in reactie op de uitlatingen van Colijn bijvoorbeeld in het *Maandschrift Economie*: 'Voor ons land is op *dit* oogenblik een gecombineerd stelsel van verhoogde invoerrechten en contingenteeringen [importquota] onmisbaar. Wanneer het oprakelen van den gestorven geest van Oslo een beletsel of zelfs maar een belemmering zou vormen om te doen, wat noodig is, dan zou het interview van Dr. Colijn niet alleen nutteloos, maar zelfs schadelijk kunnen worden.'

Van het archiefmateriaal dat hij wél heeft bestudeerd, lijkt Van der Zwan de portee niet altijd goed te begrijpen. Toen de Nederlandse ministers na de Duitse inval in mei 1940 naar Hoek van Holland uitweken voor de overtocht naar Engeland, bleven alleen minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart M.P.L. Steenberghe en minister van Landbouw en Visserij A.A. van Rhijn nog korte tijd in Den Haag achtet. Hirschfeld heeft in 1955 tegenover RIOD-medewerker Hans van der Leeuw verklaard dat minister-president D.J. de Geer bij zijn vertrek naar Hoek van Holland de tekst van een regeringscommuniqué over de capitulatie van de Nederlandse regering had achtergelaten. Daarna besloten Hirschfeld en Steenberghe dit 'kladje van De Geer' te verbranden. Van der Zwan ziet hier een bewijs in dat beiden het gezag van de wettige regering aan hun laars lapten, en gebruikt dit gegeven in een op speculatie berustende voorstelling als zouden Steenberghe en Hirschfeld in mei 1940 de macht naar zich toe hebben willen trekken. Van der Zwan lijkt niet te beseffen wat het onderscheid is tussen de regeringscapitulatie waarvan in het communiqué gerept werd, en de *militaire* capitulatie, waartoe Nederland op 15 mei formeel overging. Als dit kladje van De Geer gepubliceerd was, zou van een verplaatsing van de regeringszetel naar Engeland formeel natuurlijk geen sprake meer zijn. Het Nederlandse grondgebied buiten Europa zou formeel in Duitse handen zijn gekomen. Van der Zwan heeft niet begrepen dat Hirschfeld en Steenberghe de Duitsers allerminst een dienst bewezen door het briefje te vernietigen. Hij vermeldt niet dat het kladje van De Geer ook aan de orde is geweest in de parlementaire enquête naar het regeringsbeleid 1940-1945. P.J.A. Idenburg, in 1940 hoge ambtenaar in Indië, verklaarde voor de enquêtecommissie via via te hebben gehoord dat A.M.S. Snouck Hurgronje, de gezaghebbende secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, een briefje door De Geer in handen was gestopt dat een regeringscapitulatie vervatte. Nadat De Geer en Snouck Hurgronje dit tijdens hun verhoor door de enquêtecommissie beiden hadden ontkend, verdween de zaak van tafel. Hirschfeld en Steenberghe zijn door de enquêtecommissie nooit over deze zaak ondervraagd.

Bescherming

Van der Zwan blijkt er niet van op de hoogte dat het misverstand, ontstaan door een persrichtlijn van de nazi's uit 1939, dat Hirschfeld drie joodse grootouders had, door Lou de Jong is ontzenuwd. Met uitzondering van de eerste druk van deel 4 van De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* wordt in *Het Koninkrijk* consequent gesproken over twee joodse grootouders. Hirschfeld voldeed niet aan aanvullende criteria om door de nazi's als jood te worden bestempeld. Hij gold als 'halfjood', en als zodanig zou hij, anders dan Van der Zwan diverse malen

suggereert, ook zonder Duitse bescherming niet direct persoonlijk gevaar hebben gelopen tijdens de bezetting.

Dat laat onverlet dat de vraag gerechtvaardigd is of Hirschfeld bescherming genoot van hooggeplaatsten in nazi-Duitsland, en zo ja: van wie? Dat hij overal in nazi-Duitsland een warm onthaal kreeg, zoals Van der Zwan beweert, is een mythe. Van der Zwan vermeldt het niet, maar al in februari 1933, dus net na het aan de macht komen van de nazi's, kreeg Hirschfeld te horen dat op het Duitse ministerie van Landbouw een hetze tegen hem gevoerd werd. Later lag Hirschfeld onder vuur van het Aussenpolitisches Amt van de NSDAP, dat in een voortdurende competentiestrijd was verwikkeld met het Auswärtige Amt, het ministerie van Buitenlandse Zaken. De acceptatie door het Auswärtige Amt van een 'halfjood' als gesprekspartner was een wapen in die strijd. En tijdens de bezetting, in 1941, wilden de bezettingsautoriteiten Hirschfeld laten vervangen door Meinoud Rost van Tonningen, de exponent van de SS-richting in de NSB. Hirschfelds geestverwant Herman Woltersom, belast met de organisatie van het bedrijfsleven, werd door Seyss-Inquarts Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft Hans Fischböck gevraagd mee te denken over een 'ehrenvoller Abgang' voor Hirschfeld. Woltersom vreesde dat het met de rust in de economische sector gedaan zou zijn wanneer een maniak als Rost van Tonningen deze sector in handen zou krijgen. Omdat Berlijn rust op economisch vlak verlangde terwille van een ongestoorde productie, zou het ontslag volgens Woltersom uiteindelijk niet door de bezettingsautoriteiten zijn aangedurfd.

Van der Zwan noemt dit laatste weinig geloofwaardig, en spreekt het vermoeden uit dat het niet doorzetten van het ontslag de instemming had van de SS-leiding, zoniet door deze werd geïnstigeerd. Hij vermoedt dat Hirschfeld door kringen rond Himmler en in het bijzonder door Helfferich werd beschermd. Maar uit een brief van Rost aan Himmler van eind 1944, afgedrukt in de het tweede deel van de *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen* (1993), blijkt dat Rost zelf Fischböck beschouwde als degene die 'den Halbjuden Hirschfeld' steeds maar weer de hand boven het hoofd had gehouden. Merkwaardig genoeg verzuimt Van der Zwan in zijn boek te vermelden dat Woltersom de namen noemde van degenen die hij ter bescherming van Hirschfeld inschakelde, nadat Fischböck hem had benaderd. In het archiefstuk waarop Van der Zwan zijn lezing baseert zegt Woltersom namelijk dat hij na het gesprek met Fischböck contact had opgenomen met Geheimrat A. Kreuter en de machtige, met Hirschfeld bevriende industrieel August Diehn, de General-Direktor van het Deutsche Kalisyndikat. Kreuter was daarop met spoed naar Berlijn gereisd, 'waar hij o.m. bij het Auswärtige Amt, nog wel iets hoopte te kunnen bereiken'. Op aanraden van Kreuter werd vervolgens omstandig aan Fischböck duidelijk gemaakt dat Hirschfeld de steun genoot van Philips, Unilever en enkele andere grote bedrijven. Daarop had Fischböck de zaak laten rusten.

Het valt niet uit te sluiten dat ook het Auswärtige Amt zich met de zaak bemoeid heeft. Hirschfeld heeft zonder meer bescherming genoten van Ministerialdirektor Emil Wiehl en kon erg goed overweg met zijn Duitse *sparring partner* Felix Benzler. Van der Zwan suggereert ten onrechte dat beiden overtuigde nazi's waren. Figuren als

Benzler, Wiehl en Kreuter waren conservatieven die nog met één been in het *wilhelminische* Duitsland stonden. Overigens had de poging van Fischböck om van Hirschfeld af te komen waarschijnlijk au fond minder te maken met diens joodse afstamming dan met pogingen NSB'ers op hoge posities te brengen, om later een NSB-regering te kunnen vormen. Toen het onmogelijk bleek Hirschfeld terzijde te schuiven, probeerde Fischböck hem er tevergeefs toe te bewegen zelf deel te nemen aan zo'n NSB-regering.

Verraad?

In tegenstelling tot Van der Zwan ben ik van mening dat het erg onwaarschijnlijk is dat Hirschfeld agent was van invloedrijke groeperingen in nazi-Duitsland. In elk geval moet worden vastgesteld dat hij als zodanig niet veel waard was. In 1939 was hij namelijk betrokken bij de geheime aankoop van een grote partij uraniumoxide - 'Yellowcake' - in België, die in opdracht van Colijn in het geheim werd bemachtigd om te voorkomen dat ze in handen van de Duitsers zou vallen. De partij bleef tijdens de bezetting voor de Duitsers verborgen. Als Hirschfeld de Duitse Wehrmacht van dienst had willen zijn, zou hij inlichtingen over deze partij hebben verstrekt, die een belangrijke steun in de rug zou zijn geweest voor de ontwikkeling van een eigen atoombom voor Duitsland.

Mijn opsomming van gebreken en missers is niet volledig, maar het zal duidelijk zijn geworden dat in *In de ban van de macht* boude uitspraken worden gedaan die zijn gefundeerd op flinterdunne en in veel gevallen ondeugdelijke bewijsvoering. De auteur lijkt zich van die gebreken bewust, getuige de systematische inkleding van zijn stellingen als suggesties en vermoedens. Het is jammer dat hij niet nog een stapje verder gegaan is. Als dit boek als Tomas Ross-achtige *faction* gepresenteerd zou zijn, dan zou *In de ban van de macht* niet beoordeeld hoeven te worden aan de hand van de criteria die gelden voor wetenschappelijke geschiedschrijving. Nu het boek als biografie is verschenen, is er maar één kwalificatie mogelijk: dit werk neigt naar karaktermoord.

Literatuur

R.J. de Bruin, *Duitsland, de basis van onze welvaart. Hans Max Hirschfeld, zijn visie op Duitsland, en zijn invloed op de formulering in januari 1947 van de grondslagen van de Nederlandse naoorlogse politiek ten aanzien van Duitsland* (Amsterdam, doctoraalscriptie Vrije Universiteit 1998)
Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag deel 2 c ('s-Gravenhage, Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf 1949)
H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam/Brussel, Elsevier 1960)

Jaap van Splunter, *Kernsplijting en diplomatie. De Nederlandse politiek ten aanzien van de vreedzame toepassing van kernenergie, 1939-1957* (Amsterdam, Het Spinhuis 1993)

Een winkel voor biografen
Body Parts *van Hermione Lee*
Joke Linders

In Body Parts, haar nieuwste boek, gaat Hermione Lee, biografe van onder anderen Virginia Woolf, in op de manier waarop in biografieën feit en fictie met elkaar verbonden worden. Daarbij besteedt ze ruim aandacht aan de fysieke aspecten, niet alleen van de biografie, maar ook van degebiografeerde.

Britten die hun auto's of motorfietsen willen oplappen, gaan doorgaans naar een winkel waar ze *body parts* verkopen. Daar vinden ze naast een rijke selectie onderdelen en instrumenten - kogellagers, dop- en steeksleutels, kruipolie - alle kennis (en liefde) die ze nodig hebben. Hoewel Hermione Lee deze technische vergelijking zelf niet maakt, is haar *Body Parts, Essays on Life-writing* in feite zo'n winkel voor biografen. Een verzameling onderdelen, instrumenten, technieken, benaderingen en verkenningen (kennis en liefde niet uitgezonderd) voor het schrijven van levensverhalen. Hoofd verkoop, Hermione Lee, kent alle 'biografische' varianten uit eigen ervaring. Als biografe - haar biografie van Virginia Woolf uit 1996 is exemplarisch -, als redacteur van brieven en verhalen, als critica en essayist.

Aan het gebruikelijke biografische instrumentarium van documenten, dagboeken, brieven, ooggetuigenverslagen, de context en het werk voegt Lee de dimensie van *body parts* toe. Of beter, ze gebruikt lijfelijke kwesties nadrukkelijk als ingang voor biografisch onderzoek. Ze doet dat vanuit een grote vertrouwdheid met en kennis van de Engelse literaire canon en vrijwel alle grote biografieën. Haar scherpe redeneringen, intelligente vragen en boeiende formuleringen slepen ook de lezer die minder thuis is in deze materie mee.

Onderdelen

In de geschiedenis van de biografie, zegt Lee in haar beknopte inleiding tot het boek, zijn details steeds belangrijker geworden. Waren levensbeschrijvingen in de tijd van James Boswell en Thomas Carlyle nog vooral portretten, geschreven vanuit een

grote sympathie met het onderwerp, in de twintigste eeuw werd de lezer geleidelijk belangrijker. Die wilde meer dan alleen ‘de waarheid’ omtrent een auteur - Lee concentreert zich op biogtafieën van schrijvers -, die wilde en wil ‘vermaakt’ worden. Zo werd het genre van de biografie geleidelijk levendiger, verhalender misschien wel, door toevoeging van tot de verbeelding sprekende anekdotes of door letterlijk en figuurlijk in iemands voetsporen te stappen zoals Richard Holmes deed. Maar hoeveel gaat bij een dergelijke aanpak verloren en wat is bepalend voor het beeld van de gebiografeerde? Je kunt immers niet alles vertellen. Hoe zit het met onze neiging over de doden niets dan goeds te zeggen? Valt te voorkomen dat nabestaanden of biografen de schaduwkanten van een held met de mantel der liefde bedekken? En verandert de aandacht voor lijfelijkheden als masturbatie, menstruatie, ziekte, lichaamsgeuren, verslavingen, seksuele voorkeur, smaak of doodsbed deze neiging? Dit bombardement aan vragen beantwoordt Lee aan de hand van verschillende case studies.

Het hart van Shelley

Hoe onthullend menselijke overblijfselen kunnen zijn, weten we uit de verhalen over de penis van Napoleon, de hersenen van Einstein, de botten van Yeats of het hart van Shelley. ‘Shelley's Heart and Pepys' Lobsters’, het openingsessay van *Body Parts*, geeft daar een even geestige als boeiende demonstratie van. Stonden de eerste biografieën, veelal van heiligen, vaak in het teken van de heilzame krachten die aan hun botten of rustplaatsen werden toegekend, de verhalen over Percy Shelley's hart dat onbeschadigd uit zijn lijkverbranding te voorschijn kwam, blijken in sterke mate gekleurd door de belangen en emoties van de verschillende vertellers. Zowel de twaalf steeds gedetailleerdere versies van Edward Trelawny, een van Shelley's beste vrienden die daadwerkelijk bij diens lijkverbranding op het strand van Viareggio op 14 augustus 1822 aanwezig was, als de klaagzangen van Shelley's vrouw Mary zijn door Richard Holmes domweg genegeerd. Hij vond hun verhalen zo hysterisch en zo bepaald door de belangen van de respectieve vertellers dat hij volstond met een bijna zakelijke weergave van de feiten. Wat hij daarmee ontkende of verwaarloosde is dat dergelijke legenden aangeven hoe belangrijk Shelley ook na zijn dood voot zijn vrienden en tijdgenoten was. Lee herstelt dat.

In het tweede deel van hetzelfde essay doet Lee iets vergelijkbaars met de verhalen over de nierstenen van Samuel Pepys, die zonder narcose verwijderd werden. Nu was Pepys een bijzonder geval. Over slechts negen van zijn zeventig levensjaren (1 januari 1660 tot 31 mei 1669) is zoveel informatie beschikbaar - de zes in leer gebonden dagboeken in steno resulteerden in 54 handgeschreven en elf gedrukte delen - dat Claire Tomalin, zijn biograaf, wel moest kiezen en ordenen. En natuurlijk gaat er in zo'n ordeningsproces, ook bij zorgvuldige hypotheses en vergelijkingen, veel verloren.

Beide voorbeelden zijn demonstraties van een van de centrale stellingen van Hermione Lee: biografen moeten een samenhangend verhaal maken uit dat wat voorhanden is en uit dat wat ontbreekt - ‘a whole figure out of body parts’.

Lee vond de inspiratie voor deze lijfelijke benadering bij Virginia Woolf, wier levensloop in sterke mate bepaald is door ziektes. Wijzend op de zwakke scheidslijnen tussen

feit en fictie, waarheid en legende, leven en werk weet zij op steeds nieuwe manieren de thema's uit het werk van schrijvers te verbinden met hun interesses en eigenaardigheden. Niet alleen omdat alle auteurs strategieën ontwikkelen om 'hun zelf' voor de lezer te verbergen, maar omdat de psychoanalyse niet de enige manier is om iemands ziel bloot te leggen. Ook wat schrijvers gelezen hebben of zich herinneren van hun jeugd, kan inzicht in hun karakters en levenslopen bieden. Lee's interpretatie van *body* is ruim: ze betreft een scala aan onderdelen van een mensenleven.

De flauwte van Austen

Interessant is ook, zo stelt Lee in haar slotbeschouwing 'How to End it All', hoe biografen omgaan met het sterven. Werd het doodsbed vroeger alleen beschreven in het geval van koninklijke hoogheden, met de komst van reality tv is sterven een bijna publieke

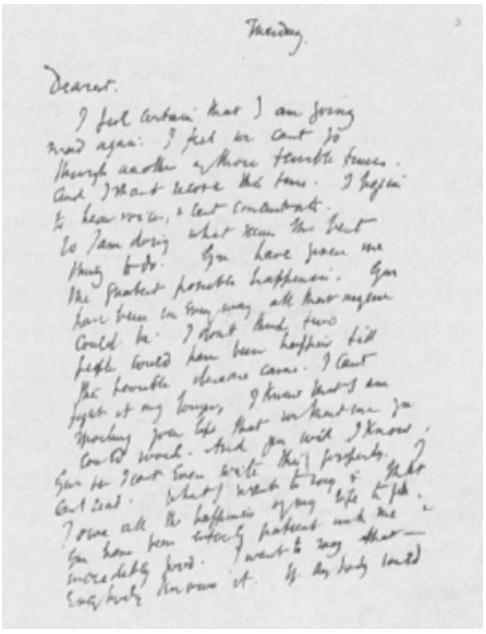

De afscheidsbrief van Virginia Woolf aan haar man, maart 1941

ervaring geworden. Desondanks houden biografen de neiging om het leven van hun helden te duiden op grond van hun (der helden) doodsbed of hun laatste woorden. Zo hebben de laatste woorden van Tsjechov (die om champagne gevraagd zou hebben) een rijke variatie aan verhalen opgeleverd. Hetzelfde gebeurde recentelijk bij het overlijden van paus Johannus Paulus II. Menig journalist en commentator probeerde diens betekenis te duiden vanuit zijn bijna publiekelijk getoond lijden en sterven.

Biografen als Lytton Strachey (Queen Victoria), John Halperin (Jane Austen) of Peter Ackroyd (Dickens) lieten hun helden op hun doodsbed terugblikken op de belangrijkste momenten uit hun levens, soms zelfs met gebruikmaking van de taal en het werk van de betreffende auteur zelf. Dergelijke fictionaliseringen - veelal pogingen het wezen van een auteur te vangen - mogen dan onderhoudend zijn, ze zeggen ook

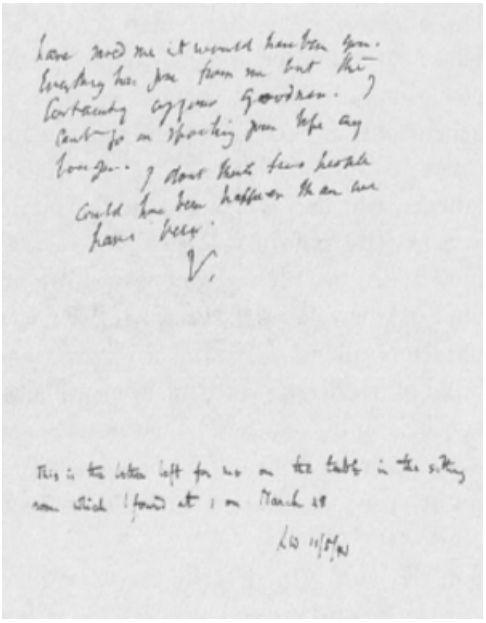
This is the letter left for us on the table in the sitting
room which I found at 1 on March 28

iets over de angsten en verwachtingen van de biograaf ten aanzien van de dood. In haar biografie van Virginia Woolf koos Hermione Lee voor een zo zuiver en zakelijk mogelijke feitelijke benadering. Haar beschrijving van Woolf's zelfmoord was geen poging tot romantiseren of verklaren, omdat zij vindt dat een ander (casu quo de biograaf) die ultieme verklaring nooit kan leveren.

Eenzelfde pleidooi voor biografische bescheidenheid en relativering van de feiten - de menselijke geest is nu eenmaal moeilijk te doorgronden - biedt het overzicht van de verhalen over Jane Austens beroemde flauwte ('Jane Austen Faints'). Als Austen, terugkerend van een uitstapje met een vriendin, verneemt dat ze over een paar dagen de plattelandspastorie waar ze geboren en getogen is, zal moeten verruilen voor een huis in Bath, stort ze machteloos ter aarde. Prachtvoer voor biografen. Sommigen duidden deze dramatische gebeurtenis als een actie van protest of hulpeloosheid. Een ongetrouwde vrouw had in de tijd van Jane Austen immers meestal weinig te zeggen over haar leven. Anderen vonden de gebeurtenis in het licht van Austens romans zo onwaarschijnlijk dat ze zich afvroegen wat de invloed van de familie in deze geweest kan zijn. De eerste zes Austenbiografieën werden immers geschreven door haar familieleden. Paste het beeld van een flauwvallend meisje in het Victoriaanse beeld of hadden de verschillende familieleden belang bij dat verhaal? Austens erven slaagden er per slot van rekening ook in om slechts één afbeelding van haar te doen overleven.

Aan de hand van dergelijke voorbeelden legt Lee de aard van een biografie bloot: het spoor van een leven volgen aan de hand van details, uitzoeken wat klopt en wat niet, roddel en laster overboord zetten, zoveel mogelijk informatie en bewijzen verzamelen en al die onderdelen vervolgens oppoetsen tot een overtuigende en realistische voorstelling. Dat proces verschilt niet veel van het schrijven van romans.

Aan de hand van 'The Hours', de verfilming van het boek van Michael Cunningham waarin *Mrs. Dalloway* van Virginia Woolf een belangrijke rol speelt, laat Lee zien hoe makkelijk een levensverhaal de feiten geweld aan kan doen. Zo is de scène waarmee de film opent - de zelfmoord van Virginia Woolf - veel idyllischer dan in werkelijkheid het geval was. De rivier waar Nicole Kidman inloopt, is schoner en kalmer dan de gevaarlijke vieze, snelstromende rivier vlak bij Woolfs huis in Richmond. De zon straalt (Kidman was niet beschikbaar in de herfst) en de actrice oogt en handelt een stuk jonger en zelfbewuster dan uit de afscheidswoorden van Woolf valt op te maken. Moeten we dat afkeuren? Ja en nee. Ja, omdat deze filmbeelden een nieuwe mythe ten aanzien van Virginia Woolf creëren. En nee, omdat die film een heleboel mensen ontroerde en mogelijkerwijs in contact gebracht heeft met Woolfs werk. Wat we ons vooral moeten realiseren, concludeert Lee, is dat de biografie een creatieve daad is waarin de feiten (de zelfmoord van Virginia Woolf) geordend moeten worden. Elke ordening doet de werkelijkheid geweld aan. Zelfs de zorgvuldigste biografie is een kwestie van 'making up or making over', interpreteren en herinterpreteren. 'Versioning' luidt de officiële term. In een aantal kortere stukken, veelal geschreven voor de *Guardian, Observer, The New York Review of Books, The London Review of Books* en *Times Literary Supplement,*

beziet Lee lijfelijke kwesties in het kader van de verschillende biografische genres (memoires, autobiografie, biografie, necrologie etcetera). *Body parts* blijken ook bruikbaar als het gaat om de verbindingen tussen leven en werk. Dat laatste kan nooit een kwestie zijn van het werk autobiografisch duiden, maar wel van het leven, of het 'second self' van de auteur herkennen in het werk. Ten aanzien van Eudora Welty, J.M. Coetzee, Penelope Fitzgerald of Angela Thirkell weet Lee dergelijke verbindingen tussen werk en leven overtuigend neer te zetten: onderwerpen of karakters die steeds terugkeren, intertekstuele verwijzingen, voorkeuren voor literatuur of landschap die in een onmiskenbare relatie staan tot de levenservaringen van de auteur in kwestie.

Hermione Lee, *Body Parts, Essays on Life-writing* (Londen, Chatto & Windus 2005)
In hetzelfde jaar en bij dezelfde uitgever verschenen de vier langste essays uit dit boek: 'Shelley's Heart and Pepys's Lobsters', 'Virginia Woolf's Nose', 'Jane Austen Faints' en 'How to End it All' in een afzonderlijke uitgave: *Virginia Woolf's Nose: Essays on Biography.*

Een negentiende-eeuwse kunstpaus
Jos Perry's biografie van jhr. Victor de Stuers
Herman Langeveld

*Jos Perry is een biograaf van Limburgers. Nadat hij een goed ontvangen biografie van de in Gulpen geboren en getogen Wilhelmus Hubertus Vliegen heeft gepubliceerd, beschrijft hij nu het leven van de Maastrichtenaar jhr. Victor Eugène Louis de Stuers (*1843-1916*). Ondanks het enorme verschil in afkomst, portretteert Jos Perry Victor de Stuers met net zoveel empathie als waarmee hij het leven van Wilhelmus Vliegen reconstrueerde.*

Twee Limburgers van wie Jos Perry het leven beschreven heeft: Wilhelmus Vliegen, de zoon van een schrijnwerker, die al op zijn elfde de lagere school moest verlaten en rond zijn twintigste met het socialisme in aanraking kwam; hij zou uitgroeien tot een van de belangrijkste voormannen van de Nederlandse sociaal-democratie. Daartegenover het zondagskind Victor de Stuers, zoon van een katholieke officier die het in Nederlands-Indië tot Legercommandant had gebracht, en die zich na zijn pensionering in Maastricht had gevestigd.

Het militaire milieu waaruit De Stuers afkomstig was - behalve zijn vader waren ook twee van zijn ooms officier -, betekende geenszins dat er in de opvoeding van Victor geen plaats ingeruimd was voor cultuur: tekenen werd even vanzelfsprekend gevonden als lezen en schrijven, en de vader nam zelf het tekenonderricht van zijn kinderen ter hand. Bij Victor zou dat leiden tot een levenslange affiniteit met beeldende kunst. Zijn jeugd in Maastricht was ook nog in een ander opzicht van blijvende betekenis. De stad was zo vol overblijfselen uit voorafgaande eeuwen, dat deze wel een onuitwisbare indruk moesten maken op een jongen die daarvoor gevoelig was. De blijvende occupatie van de volwassen De Stuers met monumenten en andere materiële overblijfselen uit vroegere tijden kan niet los gezien worden van het Maastricht van de jaren 1850.

Na de voltooiing van zijn gymnasiale opleiding ging Victor aan de Leidse Universiteit rechten studeren. De sfeer in Leiden werd bepaald door de Thorbeckiaanse liberalen, en Victor lijkt zich hier als katholiek zeer wel thuis gevoeld te hebben, wat geen ver-

wondering wekt tegen de achtergrond van het nauwe bondgenootschap tussen katholieken en liberalen in deze tijd. Na zijn promotie op een staatsrechtelijke dissertatie, waarin duidelijk zijn liberale denkbeelden tot uiting kwamen, vestigde De Stuers zich als advocaat in Den Haag. In zijn Leidse tijd was hij blijven tekenen, maar had hij zich ook voor het eerst in het publieke debat gemengd. Hij deed dit met een artikel waarin hij zich heftig keerde tegen het 'vandalisme' waaraan men zich volgens hem schuldig maakte bij de sloop van oude monumenten. Steeds duidelijker werd dat zijn hart uitging naar de zorg voor de overblijfselen van het verleden, veel meer dan naar de juridische praktijk.

Holland op zijn smalst

In 1873 publiceerde De Stuers in het liberale maandblad *De Gids* het artikel waarmee hij nationale bekendheid zou verwerven. 'Holland op zijn smalst' noemde hij het, en met deze titel wilde hij aangeven dat de verwaarlozing van de monumenten van Nederlands grootse verleden een aanfluiting voor een beschaafde natie vormde. Overtuigend bestrijdt Perry de mythe, waaraan De Stuers overigens in belangrijke mate zelfheeft bijgedragen, dat 'Holland op zijn smalst' voor een plotselinge omwenteling zou hebben gezorgd: het begin van een nieuw tijdperk, waarin voortaan wèl met zorg omgegaan werd met de waardevolle overblijfselen uit het verleden. De Stuers 'sprong op een rijdende trein', waarmee Perry wil aangeven dat er al een debat liep over de wijze waarop monumenten beschermd zouden moeten worden. Maar, zegt de schrijver, De Stuers sprong niet op een willekeurig rijtuig, hij sprong op de lo-

Koor van politieke christenen: Lach hem uit, lach hem uit. Maar heb je nou een christen die geen bloed kan zien.

Victor de Stuers wordt vanwege zijn houding ten opzichte van de koloniale politiek gehoond. Spotprent van Albert Hahn.

comotief: '"Waarom zo traag?", blafte hij tegen de machinist. Hij trok zijn jas uit, stroopte zijn mouwen op, pakte de schep, smeet kolen op het vuur. En het duurde niet lang of hij was de man die de route bepaalde.'

Met deze misschien wat ver uitgesponnen metafoor bedoelt Perry dat De Stuers al zeer spoedig na de publicatie van zijn geruchtmakende artikel de positie ging bekleden van waaruit hij het beleid inzake de monumentenzorg gedurende een periode van ruim vijfentwintig jaar zou kunnen sturen. In 1874 riep de regering een College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in het leven, waarvan De Stuers lid en bezoldigd secretaris werd. In dit college ontmoette hij de uit Roermond afkomstige bouwmeester Pierre J.H. Cuypers. Dat betekende het begin van een levenslange vriendschap, zij het dat zich van tijd tot tijd duidelijke tegenstellingen zouden manifesteren. Het jaar daarop, in 1875, volgde De Stuers' benoeming tot hoofd van de nieuwe, van Onderwijs afgesplitste afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Kunstpaus

De kwarteeuw dat De Stuers leiding gegeven heeft aan deze afdeling, vormt het hoofdbestanddeel van deze biografie. In een drietal thematische hoofdstukken behandelt Perry achtereenvolgens De Stuers' sturende bemoeienis met de monumentenzorg; de invloed die hij uitgeoefend heeft op het beleid inzake de totstandkoming van monumentale nieuwbouw voor het Rijk, waarbij hij bijzondere aandacht besteedt aan de bouw van het Haagse ministerie van Justitie, van het Rijksmuseum en van het Amsterdamse Centraal Station en ten slotte De Stuers' richtinggevende activiteiten ten aanzien van de Nederlandse musea en het archiefwezen. Perry's centrale stelling in deze hoofdstukken is dat de beschuldiging van De Stuers' tegenstanders uit de negentiende eeuw onjuist is, namelijk dat hij zowel bij het restaureren als bij nieuwbouw eenzijdig een bepaalde, 'katholieke' stijl zou hebben bevorderd, een beschuldiging die tot op de dag van vandaag in kunsthistorische publicaties wordt herhaald. Ze vond haar basis in het feit dat de opdrachten tot monumentale nieuwbouw voor de overheid vrijwel alle terechtkwamen bij de reeds genoemde architect Cuypers en diens leerlingen.

Vooral rond de bouw van het Rijksmuseum liepen de gemoederen hoog op. Volgens de critici zou er sprake zijn van een ultramontaanse samenzwering, waarvan behalve De Stuers en Cuypers ook de bekende katholieke emancipator J.A. Alberdingk Thijm, zwager van Cuypers en hoogleraar aan de Amsterdamse Rijksacademie van Beeldende Kunsten, deel uitmaakte. Inderdaad stond De Stuers ook met Thijm in nauwe verbinding. Reeds in 1875 had De Stuers hem geschreven dat hij niet bang was voor mislukking als hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen, tenminste 'als U en allen die onze musea, onze monumenten, onze kunst en *ons fatsoen als natie* lief hebben, warme belangstelling in die zaak blijven toonen'. Het gecursiveerde gedeelte uit dit citaat heeft Perry als toepasselijke titel van zijn boek gekozen. Zoals gezegd bestrijdt hij met kracht van argumenten dat er sprake was van een rooms complot: De Stuers was geen ultramontaan, maar eerder een liberale katholiek.

Hij koos Cuypers, niet omdat deze katholiek was en niet om zo een bepaalde, ‘katholieke’ stijl te bevorderen, maar omdat hij hem de beste architect vond. De stijl van Cuypers en zijn leerlingen kan veel beter als ‘oud-Hollands’ dan als ‘katholiek’ worden omschreven.

Kamerlid en echtgenoot

Perry heeft een mooi boek het licht doen zien. Hij schrijft bijzonder goed, en het boek is zeer fraai uitgegeven, met veel functionele illustraties. De tekeningen die De Stuers zelf heeft gemaakt, vormen een hoogtepunt. Is het ook een volledige biografie, voorzover een biografie überhaupt volledig kan zijn?

Om twee redenen moet die vraag ontkennend worden beantwoord. In 1901 werd De Stuers voor het kiesdistrict Weert in de Tweede Kamer gekozen. Hij nam toen ontslag als ambtenaar; tot aan zijn dood in 1916 zou hij Weert in de Kamer blijven vertegenwoordigen. Aan deze uiterst belangrijke levensfase wijdt Perry slechts een enkel slothoofdstuk. Die levensfase is zo belangrijk, omdat de Stuers allesbehalve een onopvallend Kamerlid was. Van de discipline in de katholieke Kamerclub trok hij zich weinig aan; hij maakte zijn eigen afwegingen. Speciaal was dat het geval ten aanzien van het koloniale beleid. Als enige Kamerlid van de drie christelijke partijen stelde hij het optreden van het Nederlands-Indische leger bij de ‘pacificatie’ van Atjeh, waarbij op grote schaal ook vrouwen en kinderen werden gedood, aan de kaak. Terecht verklaart Perry De Stuers' uitspraak over Nederlands fatsoen als natie ook op dit terrein van toepassing, maar voor het overige besteedt hij niet meer dan twee alinea's aan dit geruchtmakende politieke optreden van De Stuers.

De reden voor deze selectiviteit hoeft niet ver te worden gezocht: over De Stuers' activiteiten als Kamerlid bestaat al een boek, waarin ook ruime aandacht geschonken wordt aan zijn protest tegen de wreedheden bij de ‘pacificatie’ van Atjeh. Het gaat hier om J.A.C. Tillema's *Victor de Stuers. Ideeën van een individualist*, dat in 1982 verscheen. Perry noemt dit boek in zijn Inleiding wel, maar zegt niet met zoveel woorden dat hij daarom de levensfase na 1901 zeer kort zal behandelen, al doet hij dat dus wel. Het is de vraag of dit een verstandige afweging is geweest; wat was er op tegen om ook deze jaren een volwaardige behandeling te geven, waardoor er een complete biografie had kunnen ontstaan? In plaats daarvan concentreert Perry zich, in zijn eigen woorden, op ‘de voorkeuren en veronderstellingen, de intenties en het wereldbeeld achter een kwart eeuw kunstbeleid’, dat wil dus zeggen: op de periode 1875-1901.

Nog in een ander opzicht is dit geen complete biografie, al valt de schrijver op dit punt waarschijnlijk minder te verwijten. Over het persoonlijke leven van de volwassen De Stuers komen we bijzonder weinig te weten. Pas in het laatste hoofdstuk behandelt Perry De Stuers' huwelijk en de geboorte van diens dochtertje. Nu is dat begrijpelijk, want toen De Stuers in 1893 trouwde, was hij al bijna vijftig: ‘Jarenlang had hij een vrijgezellenbestaan geleid. “Juffrouw Kaatje” deed het huishouden en zorgde voor een hele menagerie van katten, kanaries en kaketoes.’ De vrouw van zijn keuze was de tien jaar jongere Aurélie Caroline gravin van Limburg Stirum, afkomstig uit de protestantse hoge adel. Perry

schrijft dan: 'Victor en Aurélie ("Ila") hadden elkaar al vele jaren eerder leren kennen.' Daar wil je als lezer van een biografie wel meer over horen. Wanneer dan? Onder welke omstandigheden? Waar precies? Maar dat vernemen we niet; het enige wat de schrijver hier nog aan toevoegt is dat een huwelijk toen afgestuit was op het felle verzet van Aurélies ouders, die niet alleen bezwaar hadden tegen Victors godsdienstige overtuiging, maar ook tegen zijn afkomst uit jonge, lage adel, die hem *unebenbürtig* maakte.

Is Perry hier bewust niet verder op ingegaan, of was dit eenvoudigweg onmogelijk door het gebrek aan bronnen? Hoewel hij dit niet duidelijk zegt, moet toch aangenomen worden dat het laatste het geval is. In de Inleiding valt namelijk te lezen dat het familiearchief nog niet geraadpleegd kon worden. Blijkbaar is dat er dus wel, maar is het nog gesloten voor wetenschappelijk onderzoek. Ondanks deze beperkingen heeft Perry een interessant en alleszins lezenswaardig boek geschreven over een bij uitstek boeiende figuur.

Jos Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916* (Amsterdam, SUN 2004)

De biograaf is God niet
Hans Werkman over J.K. van Eerbeek
Koen Hilberdink

Dat Menno ter Braak enkele vriendelijke woorden wijdde aan J.K. van Eerbeek (1898-1937), heeft er niet toe geleid dat deze christelijke letterkundige een plaats in de seculiere canon heeft veroverd. Op de biografie van deze vergeten schrijver promoveerde Hans Werkman vorig jaar, nadat hij voor zijn boek over Willem de Mérode al eerder uit de vijver van twintigste-eeuwse Jong-Protestanten had gevist. Is hij van werkwijze veranderd?

In 1983 publiceerde Hans Werkman een biografie van Willem de Mérode, de belangrijkste protestantse dichter uit de eerste helft van de vorige eeuw. Met *De wereld van Willem de Mérode* liep hij mee in de rij biografen die het genre begin jaren tachtig in Nederland nieuw leven inblies. Wam de Moor was hem een jaar eerder voorgegaan met zijn *J. van Oudshoorn 1876-1933*, dat als proefschrift in Nijmegen werd verdedigd. Anderen volgden snel en toen Werkman in 1986 voor zijn boek de Henriëtte de Beaufortprijs van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde kreeg, meldde de jury dat zij had kunnen kiezen uit een ongekend ruim aanbod Nederlandse biografieën. Zij koos voor Werkman omdat hij een goed evenwicht tussen betrokkenheid en objectiviteit had weten te bewaren.

Zelf noemde Werkman onlangs in een interview zijn eersteling ‘op sommige punten toch wat oppervlakkig’. Hij had meer boven de stof moeten staan ‘om een algemene visie op De Mérode te ontwikkelen’. Vergeleken met recent verschenen biografieën is Werkmans boek qua omvang en opzet inderdaad bescheiden. ‘Dit boek is een biografie en gaat dus vooral over het léven’, stelt Werkman nuchter in zijn inleiding en hij voegt vervolgens de daad bij het woord. In 237 pagina's vertelt hij het levensverhaal van de dichter-onderwijzer uit Uithuizermeeden, die ‘wegens zedenmisdrijf met jongens’ in 1924 werd gearresteerd.

Een veilige haven

Voor zijn tweede grote biografie viste Werkman weer uit dezelfde vijver van twintigste-eeuwse Jong-Protestanten. In

De haven uitgraven. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937) beschrijft hij het leven van een romancier die in 1927 debuteerde in het protestants-christelijke literaire tijdschrift *Opwaartsche Wegen.* Van Eerbeek, pseudoniem van Meindert Boss, genoot korte tijd bekendheid buiten eigen kring doordat Menno Ter Braak enkele vriendelijke woorden schreef over zijn roman *Gesloten grenzen* (1935). 'Ter Braak had in 1931 *Afscheid van domineesland* geschreven en vond het waardeloos christen te zijn', schrijft Werkman een beetje onbeholpen. Het was des te opvallender dat Ter Braak Van Eerbeek indeelde bij de 'de werkelijk belangrijke schrijvers'. Tot een vaste plaats in de seculiere canon heeft Ter Braaks oordeel echter niet geleid. Van Eerbeek bleef een auteur voor lezers uit reformatorische hoek.

Van Eerbeek kon niet leven van de schrijverij. Hij werkte als gevangenisonderwijzer in Zwolle, en Werkman toont ons een blik in het Zwolse Huis van Bewaring aan het begin van de twintigste eeuw. Dat levert een mooi tijdsbeeld op. Het bajesmilieu stond veraf van Van Eerbeek. Hij was de zoon van een gereformeerde bakker in Zwolle, en had zich via de kweekschool weten los te weken van zijn sociale milieu. Meer moeite had hij met het vinden van een eigen weg op het gebied van geloofszaken. Hij wilde onafhankelijk zijn in zijn opvatting over het geloof en het leven, maar het calvinisme kon hij niet loslaten. Kerk en religie waren voor hem een veilige haven, al wilde hij die wel zelf uitgraven.

Het geloof werd een van de pijlers van zijn schrijverschap, waarvoor hij in 1928 definitief koos. 'Hij wilde op aarde leven om de hemel te ervaren, zich aan God overgeven in het aanraken van de pen op zijn tafel', schrijft Werkman plechtig. Concreet betekende dit dat Van Eerbeek als schrijver dienstig wilde zijn aan het orthodox-christelijke volksdeel door in verhaalvorm de sterke en zwakke kanten van zijn geloofsgenoten door te lichten. Daarbij kon hij putten uit eigen tobberijen. Hij schipperde tussen individu en gemeenschap, wereld en ascese en het zijn deze thema's die de bouwstenen van zijn romans waren.

De biografie wordt ook aangegrepen om een schets te geven van de wereld van auteurs uit protestants-christelijke hoek, bij wie Van Eerbeek aansluiting probeerde te zoeken. Dit is een verdienste van Werkmans boek. Gerrit Achterberg, Piet Risseeuw, Gerrit Kamhuis, C. Rijnsdorp, Bert Bakker en anderen passeren de revue. Hoewel Van Eerbeek slechts een bescheiden rol in deze kring speelde, krijgt de lezer een mooi portret van deze jonge schrijvers, die elkaar soms vredig 'wandelvriend' noemden, maar ook ruzieden over theologische kwesties.

Het gekissebis over religieuze zaken zorgde voor wat leven in de brouwerij. Dat deed ook de later roemruchte uitgever Bert Bakker, met wie Van Eerbeek een verzamelbundel Protestantsch-Christelijke kunst samenstelde. Over Bakker schrijft Werkman dat hij 'van bed naar bed dwarrelde', iets wat over Van Eerbeek niet gezegd kon worden. Van Eerbeek werd aan het einde van de Eerste Wereldoorlog getroffen door tuberculose en bleef zijn leven lang longpatiënt. Gecombineerd met een protestantse levenshouding zorgde dit voor terugtrekkende bewegingen op het gebied van de liefde. Ook in zijn werk, met uitzondering van zijn postuum verschenen roman *Asuncion*, speelt 'broeierige seksualiteit' geen rol, 'omdat het protestants-christelijke lite-

raire circuit van de jaren twintig en dertig dit onderwerp vermeed', aldus Werkman. Hij was er de man niet naar om dit taboe te doorbreken, diagnosticeert de biograaf. Van Eerbeek stierf in 1937 moederziel alleen aan de gevolgen van zijn longziekte.

Meindert Boss, 1936

Zuiverheid

Werkman licht in de inleiding zijn biografische methode toe: 'Een boek is in de auteur gegroeid, door hem heen gegaan en uit hem geboren. Dat het sporen van het leven en denken van de auteur vertoont is evident. Zijn biograaf kent dit leven en zal dus kunnen ontdekken op welke plekken in het geschreven werk levensfeiten een rol spelen.' Hij benadrukt dat bij deze aanpak een 'biografische slag om de arm' geboden is, maar wie halverwege het boek is aanbeland, moet vaststellen dat Werkman in zijn aanpak is doorgeschoten. Hij trekt uit het werk conclusies over het leven en andersom, en 'checkt' die waar mogelijk in de dagboeken en brieven van Van Eerbeek. Die behoort volgens zijn biograaf 'tot het soort schrijvers dat de literaire werkelijkheid direct ontleende aan de gebeurde werkelijkheid', maar dat is nog geen rechtvaardiging voor een biografie die vooral een queeste naar het leven in het werk is. Als Werkman in zijn inleiding stelt dat de dagboeken 'van een hoog betrouwbaarheidsniveau' zijn omdat Van Eerbeek ze niemand liet lezen en er niet aan dacht ze te publiceren, is dit een goedgelovigheid die niet bij een biograaf past. Ook in dagboeken en brieven werken schrijvers aan hun mythe en het is de taak van de biograaf deze vormen van zelfrepresentatie te problematiseren. Werkman doet dit te weinig.

De spanning tussen zuiverheid en onzuiverheid zou wel eens de sleutel tot Van Eerbeeks mythe kunnen zijn. Ook van Eerbeek was wel eens een 'slecht' mens, maar

daarover lijkt Werkman het niet te willen hebben. Zo is er bijvoorbeeld sprake van plagiaat in zijn *Strooschippers*, waarmee Van Eerbeek wel erg gemakkelijk weg komt. Zo schrijft: Werkman: ‘Van Eerbeek moet de draagwijdte van zijn te slaafse bronverwerking niet hebben beseft. Een van de thema's van zijn leven en werk is immers het streven naar volstrekte eerlijkheid en oprechtheid, ook als dat ten koste gaat van jezelf.’ Het is de vraag of Van Eerbeek zo zuiver was. Hij beweerde bijvoorbeeld om niet voor het geld te schrijven, maar dat staat in schril contrast met de ophef die hij maakte toen zijn uitgever hem te weinig betaalde voor zijn *Strooschippers*.

Ook de lange boekbesprekingen van Werkman ontnemen het zicht op de persoonlijkheid van Van Eerbeek. Hoofdstuk 31 is bijvoorheeld geheel gewijd aan de postuum verschenen roman *Asuncion.* Paragrafen over de personages, ondertitel, opbouw, thema en receptie volgen elkaar op. Het hoofdstuk wotdt voorafgegaan door een relaas over een verblijf in Nice, waarvan *Asuncion* grotendeels een weergave is. Maar dit stukje levensgeschiedenis is de lezer al lang weer vergeten als hij zich worstelt door een ouderwetse vorm van romananalyse.

In zijn De Mérode-biografie hanteert Werkman de recht-toe-recht-aan-methode echter niet. ‘Ik mocht niet de fout maken zijn leven uit zijn gedichten te reconstrueren, maar anderzijds mocht ik de gedichten niet buiten de biografie laten, want de mens is een eenheid’, schrijft hij in de inleiding. Werkman citeert zo nu en dan een strofe of een heel gedicht omdat het bijvoorbeeld een bundel kenmerkt of omdat een gedicht bij een groter publiek bekend zou worden. Een enkele keer illustreren gedichten stemmingen. Zo worden werk en leven in zijn De Mérode-biografie op een natuurlijke wijze met elkaar in verband gebracht en komen beide, ondanks de bezwaren die er ook tegen dit boek zijn, beter tot hun recht.

Identificatie

Werkman is de man van christelijk literair Nederland. Hij kan bogen op een lange staat van dienst als criticus van het *Nederlands Dagblad.* ‘Ik wil in mijn recensies niet met een christelijke knuppel zwaaien, maar wel erkennen dat Jezus Heer is’, verklaarde hij vorig jaar op het Letterfestival in Doorn toen hij werd gelauwerd vanwege zijn betekenis voor de christelijke literatuur. Als criticus bespteekt hij ook werk van auteurs buiten de eigen kring, als biograaf blijft hij dichtet bij huis. ‘Ik heb kennelijk iets met de Jong-Protestanten uit de vorige eeuw, vanuit mijn eigen plek in de wereld, maar ook vanuit historische belangstelling. Het Interbellum vind ik een heel interessante tijd’, vertelde Werkman een journalist van het *Reformatorisch Dagblad.* Op de vraag naar het doel van het schrijven van zijn Van Eerbeek-biografie, antwoordde hij niet alleen de doden tot leven te willen wekken, maar ook de kerkgeschiedenis van de Jong-Protestanten vanuit een literair perspectief te willen beschrijven. Daarnaast wil hij ‘die mensen begrijpen, ook in confrontatie met mezelf - een identificatieproces heeft altijd plaats’.

Maar er was nog een andere agenda. ‘Deze biografie wil aantonen hoe onrechtvaardig het was, ook in het licht van de karakteristieken van Ter Braak en Rijnsdorp, dat Van Eerbeek na de Tweede Wereldoorlog werd bijgeschreven in het vergeetboek. Ik heb zijn naam daarin willen doorstrepen’, schrijft hij in de inleiding. Hier lijkt sprake te zijn van wat Colijn-biograaf Herman Langeveld ‘verzuilde geschiedschrijving’ noemt. Je richt je als historicus of biograaf op sterk bewonderende manier op een personage uit je eigen zuil, met wie je een ‘apologetische betrokkenheid’ hebt. Deze geschiedschrijving heeft in het geval van Colijn gezorgd voor een onjuiste beeldvorming, die door de ‘buitenstaander’ Langeveld is hersteld. Ook in het geval van Van Eerbeek zou een buitenstaander, bijvoorbeeld in verband met de identificatie een afvallige christen, de nodige herstelwerkzaamheden kunnen verrichten.

Een voorschot

Werkman promoveerde op zijn biografie bij prof. dr. G.J. Schutte, bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van protestantisme aan de Vrije Universiteit. Het boek werd vervolgens lovend door Gert de Wege in het *Nederlands Dagblad* en C. Bregman in *Reformatorisch Dagblad* besproken. De laatste stelt nog nooit een spannend proefschrift te hebben gelezen, 'maar dit is er een'. Plezierig zo'n boek zonder te veel theorievorming, is de centrale stelling in zijn betoog. Hij besluit met een oproep: 'Men zou geheel in stijl blijven als Hans Werkman voor deze biografie de Rijnsdorpprijs ontvangt.' In *de Volkskrant* besprak VU-medewerker Gert J. Peelen deze biografie: 'een monumentaal eerbetoon aan een vergeten schrijver, dat niet alleen een verhelderend licht werpt op de persoon van Van Eerbeek, maar ook op de thema's en motieven van een levensbeschouwelijk geïnspireerde letterkundige.' Hij voegde het vervolgens toe aan het *Volkskrant*-lijstje van de beste boeken van 2004. Alleen Sjoerd van Faassen was in *NRC Handelsblad* kritischer, maar die behoort dan ook niet tot de kring van Werkman. In een kleine bespreking stelt hij dat de biografie bij vlagen boeiend is, maar ook 'onnodig langdradig' in het navertellen van Van Eerbeeks werk.

Van Faassen heeft gelijk als hij zegt dat Werkmans biografie op degelijk onderzoek steunt. De biograaf heeft veel uitgezocht, maar de verwerking van zijn materiaal is eenzijdig. Storend is bovendien dat Werkman zelf een voorschot neemt op zijn critici. In de inleiding stelt hij dat het laatste hoofdstuk over de wereld van Van Eerbeek 'gebrekkig en onaf' is, maar praat zijn falen goed met de meest curieuze uitspraak die ik ooit in een proeve van wetenschappelijke bekwaamheid heb gelezen: 'Ik ben God niet.'

Hans Werkman, *De haven uitgraven. Leven en werk van de schrijver J.K. van Eerbeek (1898-1937)* (Hilversum, Verloren 2004)

Literatuur

'Hans Werkman gelauwerd op Letterfestival'. In: *Nederlands Dagblad,* 13 maart 2004

Rien van den Berg, 'De hele boel in de bakkers-oven'. In: *Nederlands Dagblad*, 2 december 2004

C. Bregman, 'Van Eerbeek-biografie toont spanningen in schrijverziel'. In: *Reformatorisch Dagblad,* 1 december 2004

Enny de Bruijn, '"Ik ben nieuwsgierig naar mensen." Hans Werkman wil het leven van De Mérode en Van Eerbeek verlengen'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 20 april 2004

Sjoerd van Faassen, 'Een moderne protestant'. In: *NRC Handelsblad*, 27 mei 2005

Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944* (Amsterdam, Balans 1998)

Gert J. Peelen, ‘Eerbetoon aan vergeten schrijver; monumentale biografie van J.K. van Eerbeek’. In: *de Volkskrant*, 23 december 2004

Schrijvershuizen
Het achterhuis van Anne Frank
Monica Soeting

Het achterhuis

Er bestaan drie versies van het dagboek van Anne Frank. De eerste versie is de originele, de tweede is een door Anne Frank zelf geredigeerde versie, door haar bedoeld om na de oorlog openbaar te maken, en het derde is een door haar vader en een redactie herziene versie, waarop de editie van *Het Achterhuis* uit 1947 gebaseerd is.

In 1986, zes jaar na de dood van Otto Frank, publiceerde het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een kritische uitgave van alledrie de teksten. Tot die tijd bestonden er grof gezegd drie manieren om de dagboeken van Anne Frank te lezen. Het echtpaar Romein-Verschoor beschouwde Anne's geschriften als niet meer dan de ontroerende ontboezemingen van een jong, onschuldig meisje. Harry Mulisch bedacht speciaal voor dit dagboek de term ‘objet trouvé’, en er gingen ook stemmen op die aandacht vroegen voor de literaire waarde van het dagboek - Anne zelf had immers nadrukkelijk geschreven dat ze haar aantekeningen wilde publiceren. Toen de kritische uitgave verscheen, werd het mogelijk de teksten van Anne Frank vanuit meer verschillende gezichtspunten te bekijken. In *De vele gezichten van Anne Frank*, een essaybundel waarin al die punten de revue passeren, laat Berteke Waaldijk zien hoe Anne zich bij het schrijven liet inspireren door de *Joop ter Heul*-serie van Cissy van Marxveldt. Door de vorm van de serie - brieven die in een dagboek overgaan - over te nemen, creëerde ze een lezeres en werd ze zelf een schrijfster. De redactie uit de jaren

veertig - allemaal mannen - ontging niet alleen dit aspect van de dagboeken, maar schrapte bovendien flink wat passages over de positie van vrouwen en over de vrouwelijke seksualiteit. In ‘Anne Frank lezen als een vrouw’ pleit Waaldijk ervoor het dagboek vanuit twee perspectieven te lezen: als het verhaal over onderduiken en het verhaal van een meisje dat zich tot schrijfster ontwikkelt.

Heilige

Ook de twee biografieën van Anne Frank uit 1998 krijgen aandacht. In een diepgravende recensie schrijft Hans Goedkoop dat de twee biografen, de Oostenrijkse Melissa Müller en de Britse Carol Ann Lee, er niet in slagen afstand te nemen van het Anne Frank als symbool van onschuld. Hoewel Lee meer oog heeft voor de dagelijkse werkelijkheid waarin het dagboek ontstond dan Müller, verbinden beide schrijfsters aan hun boeken een hoger doel dan het beschrijven van Anne's korte leven en de levens van haar familieleden. Beiden proberen via een slachtoffer de motieven van hun verraders en moordenaars te begrijpen - een nobele ambitie, maar een denkfout, schrijft Goedkoop. Wie het antisemitisme, de pogroms en de nazi-terreur onderzoeken wil, moet bij de antisemieten, de vervolgers en de beulen zijn, niet bij de slachtoffers. Die vervolgers komen bovendien in het dagboek van Anne Frank niet voor. Dat heeft een reden: de familie Frank zat nou juist in het achterhuis aan de Amsterdamse Prinsengracht ondergedoken om aan hun vervolgers te ontkomen. De biografen willen vooral vertellen over de jodenvervolging, die in het dagboek niet kan voorkomen. Die paradox heeft een doel. Ze stelt ons in staat ons met de vervolgden solidair te verklaren en niet verder in te gaan op de motieven van de daders. Zo hoeven we ons geen zorgen te maken over eigenschappen die we mogelijk met de daders delen. Scherper dan Goedkoop kun je die paradox bijna niet verwoorden: ‘Wie medeleven met het slachtoffer verwart met het inzicht in de dader kan zich de ontdekking besparen dat hij alle eigenschappen in bezit heeft die de daad vereist en dat de wereld er ook alle denkbare benodigdheden bij kan leveren [...]. Hij verklaart zich tegen het kwade en is zelf meteen een beetje goed.’

Goedkoop is niet de enige die wijst op de witwasfunctie die het dagboek van Anne Frank aangemeten is. Ian Buruma schrijft over de quasi-religieuze, christelijke doelstellingen van de Anne Frank Stichting. Een van de meest geciteerde zinnen uit het dagboek, zegt hij, verwijst naar Anne's hoop op de toekomst, die ze nog steeds heeft, ‘ondanks alles, omdat ik nog steeds aan de innerlijke goedheid van de mensen geloof’. Die zin, prominent gekopieerd op een van de wanden in het Anne Frank Huis, heeft haar de status van martelaar gegeven: Anne Frank, het onschuldige meisje, is voor onze zonden gestorven en draagt daarmee voor eeuwig het ideaal van het goede van de mensheid uit. Jenny Diski noemt haar niet voor niets ‘de enige joodse heilige’.

Bundeltje tegenspraak

De discussie over de interpretaties en de waarde van de dagboeken van Anne Frank gaat aan de meeste bezoekers van het Anne Frank Huis voorbij. Het huis is iets dat je als toerist gezien moet hebben, net als de Nachtwacht en het Van Goghmuseum. Op

Anne Frank in mei 1942

een druilerige juniochtend staat er om half elf's morgens al een rij die zich om de hoek van de Prinsengracht slingert. Twee jonge Amerikanen bespreken de voordelen van de fiets boven de auto - in Amsterdam zijn er meer fietsen dan auto's, weet een van hen te vertellen - en de geneugten van de waterfiets. Verderop wordt in het Duits hevig gediscussieerd over de prijs die een straatverkoper tegenover het huis voor zijn armbanden vraagt.

Binnen worden de bezoekers via een reconstructie van het magazijn en de kantoren van het bedrijf van Otto Frank naar het in 1999 geconserveerde achterhuis geleid. Op weg naar de kamers van de gezinnen Frank en Van Pels en van de tandarts Fritz Pfeffer krijgen de bezoekers korte filmpjes over de dagelijkse gang van zaken in het kantoor en het achterhuis te zien. In de verschillende kamers staan vitrines met foto's en documenten en op de muren zijn citaten uit het dagboek geschilderd. Het achterhuis zelf bestaat uit kleine, bedompte kamers met wat meubels erin. In vergelijking met de documentatieruimte die zes jaar geleden aan het huis werden gebouwd, vallen ze bijna in het niet.

In het restaurant, dat tegelijkertijd met de documentatieruimte en de boekwinkel gebouwd werd, wordt de eerbiedige stilte die de bezoekers in het voor- en achterhuis in acht nemen, opgeheven. Hier is de sfeer niet anders dan op straat. Twee bejaarde Amerikanen willen weten welke ‘soda's’ verkrijgbaar zijn en een Franse heer vraagt aan een dame of ze slagroom op de appeltaart blieft. Voor de toiletten ontstaat een rij die in lengte niet onderdoet voor de colonne voor het huis.

Hoe moet je al die dagelijkse, futiele bezigheden interpreteren in een huis waarin alles met terugwerkende kracht een symbolische waarde gekregen heeft?

Als schrijfster wilde Anne Frank allerlei aspecten van het menselijke leven tot uitdrukking brengen; in haar dagboek speelt ze met de menselijke fenomenen die haar op dat moment ter beschikking staan. Ze gebruikte Peter van Pels, zoals Diski het omschrijft, ‘om op te oefenen’ voor het creëren van een romance. Werkelijkheid en creatie gaan in Anne's dagboek hand in hand.

In augustus 1944 won de werkelijkheid het van de creatie, terwijl die werkelijkheid, de jodenvervolging, zelf op de creatie van een verzonnen beeld van ‘de jood’ als vijand berustte. Tegenwoordig gebruiken we de creatie om de werkelijkheid aan de

kaak te stellen en tegelijkertijd ver van ons bed te houden. Het ‘bundeltje tegenspraak’, zoals Anne Frank zichzelf op 1 augustus 1944 noemde, is uitgegroeid tot een berg van paradoxen, die ook zestig jaar na het einde van de oorlog niet opgelost kunnen zijn.

Anne Frank Huis
Prinsengracht 267
1016 GV Amsterdam
tel. 020 - 556 71 00
Openingstijden:
1 april tot 1 september: 09.00 uur - 21.00 uur
1 september tot 1 april: 09.00 uur - 19.00 uur

Literatuur

De dagboeken van Anne Frank (Den Haag, Staatsuitgeverij 1986; Amsterdam, Bert Bakker 1986)
Carol Ann Lee, *Anne Frank 1929-1945* (Amsterdam, Balans 1998)
Melissa Müller, *Anne Frank. De biografie* (Amsterdam, Bert Bakker 1998)
Gerrold van der Stroom (samensteller), *De vele gezichten van Anne Frank. Visies op een fenomeen* (Amsterdam/Antwerpen, De Prom 2003)

Post

In het voorjaarsnummer van het *Biografie Bulletin* bespreekt Bertram Mourits mijn boek over Luceberts eerste dertig levensjaren, *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert.*

Mourits waardeert mijn ‘verzamelwoede’ en ‘tomeloze speurzin’ die volgens hem ‘een schat aan uniek materiaal’ en ‘een rijk boek’ hebben opgeleverd. Hij verwijt mij echter dat ik in al dat boeiende materiaal te weinig geschift heb, waardoor het lijkt alsof elke snipper mij evenveel waard is en er geen sprake is van een *verhaal.* In het verlengde daarvan mist hij in mijn boek een zekere interpretatie van bepaalde biografische verhalen.

Als voorbeeld van een ‘gemiste kans’ noemt Mourits het jeugdverhaal over Luceberts grootspraak toen vriendjes hem vroegen of hij kon zwemmen. Toen hij eenmaal ja had gezegd kon hij niet anders dan uit pure angst, krauwend als een hondje, het kanaal over zwemmen. Mourits ziet in dit verhaal dat Lucebert in 1978 aan Jan Brokken vertelde, een mooie metafoor voor Luceberts kunstenaarschap: de autodidact die glansrijk slaagde toen hij, onder druk van zijn vrienden, uit bravoure ‘kunst’ ging maken. Hij werd echter afgestraft toen officiële regelgevers der kunst zijn werk beoordeelden, zoals de kleine Lucebert een paar dagen na zijn kanaalzwemmerij in het zwembad door de badmeester uit het water werd gehaald omdat hij helemaal niet kon zwemmen.

Ik zie deze metafoor als een fraaie - inlegkundige - vondst van Bertram Mourits en niet als een gemiste kans van mij. Zo vond Hans Renders - in *Vrij Nederland* - dat ik het verhaal over de zeventienjarige Lucebert die met lange haren en een staf als een ‘Jezus in burger’ door de Jordaan liep, in verband had moeten brengen met zijn tien jaar latere verkleedpartij als ‘Keizer de vijftigers’.

Het opperen van dergelijke metafora en vooruitwijzingen was nu juist niet de bedoeling van mijn boek. Het misverstaan van mijn inzet blijkt het duidelijkst uit de slotzin van Mourits' betoog, waarin hij stelt dat ik ‘nauwelijks gras [heb] weggemaaid voor de voeten van degene die een echte biografie van Lucebert wil schrijven.’ Dat was nu juist het laatste wat ik beoogde!

Welke bedoeling had ik dan wel? In de inleiding van mijn boek heb ik die duidelijk omschreven: ‘Met dit boek wil ik een bijdrage leveren aan de verdere bestudering

van Luceberts leven en werk. Voor een integrale biografie is de tijd nog niet rijp. Daarvoor zullen nog vele deelstudies nodig zijn om alle aspecten van zijn leven en dubbelkunstenaarschap tot hun recht te laten komen. Vele bronnen wachten nog op nader onderzoek.' Een *bijdrage* dus, die bestond uit het opsporen en ontsluiten van zoveel mogelijk tot nu toe onbekende gegevens uit Luceberts eerste dertig levensjaren. Daar kunnen andere Lucebert-kenners en -liefhebbers weer hun voordeel mee doen. En die doen dan weer waar zij goed in zijn en waarvan ik op mijn beurt kan genieten. Is elkaar het gras voor de voeten wegmaaien dan de norm in biografenland? Ik hoop het niet.

Graag geef ik het commentaar door van de ervaren biograaf Jan van der Vegt: 'Voor de behandeling van een deel van het leven is de uitgesproken documentaire biografie een ideale vorm, want het echte levens*verhaal* laat zich beter vertellen als het complete leven inclusief de bronnen te overzien is.' Het lijkt mij, ten slotte, vrij nutteloos om een boek te beoordelen op het gemis van een opzet die de schrijver niet voor ogen had, in plaats van uit te gaan van de intentie van die auteur en te bekijken of hij of zij in zijn of haar opzet geslaagd is.

Peter Hofman

Mededelingen

Jubileumjaar Werkgroep Biografie

Dit jaar bestaat de Werkgroep Biografie 15 jaar. Het bestuur wil dit op gepaste wijze vieren, en is om die reden betrokken bij twee interessante bijeenkomsten, een in Amsterdam en een in Dordrecht.

Biografie Internationaal

Op 30 september 2005 organiseert Maison Descartes in samenwerking met de Werkgroep Biografie en het Biografie Instituut de manifestatie Biografie Internationaal. Vanaf 14.00 uut bent u welkom in Maison Descartes, Vijzelgracht 2 a te Amsterdam. Kosten €20,00, aanmelding via Maison Descartes: d.bourgois@maisondescartes.nl of 020-5319535.

Programma

13.30	Ontvangst
14.00-15.00	Workshop met François Dosse

De biografie: werk of persoon?

Hoeveel aandacht mag er in een schrijversbiografie uitgaan naar het werk? En hoe besteed je aandacht aan het werk? Is het verhaal/poëzie-analyse op haar plaats? Hoe kan een biografie nieuw licht op het werk werpen? Is de aard van het werk niet van belang? (Poëzie, essayistiek of proza)

De thema's worden ingeleid door Willem Otterspeer en Monica Soeting

15.15-15.30	Pauze
15.30-16.30	Workshop met Jenny Uglow

Moet een biograaf affiniteit hebben met zijn onderwerp?

Is er in Nederland niet te veel sprake van een verzuilde biografiepraktijk en geeft dat ook niet de onvolwassenheid van het genre weer? Werkt afstand tot het personage misschien beter?

De thema's worden ingeleid door Jeroen Koch en Herman Langeveld.

17.00	Borrel
18.00	Diner
20.00	Avondprogramma, Maison Descartes

Opening door Philippe Hardy, directeur van het Maison Descartes
Moderator: Margot Dijkgraaf

lezing door François Dosse over de Franse biografische traditie
lezing door Jenny Uglow over de Engelstalige biografische traditie
lezing door Hans Renders over de Nederlandse biografische traditie

Discussie

22.30	Afsluitende borrel

MAISON DESCARTES

Symposium Vroegmoderne Biografie

Op vrijdag 18 november 2005 organiseert de Stichting Dordtse Academie i.s.m. Werkgroep Biografie in de Statenzaal, Hof 5 te Dordrecht een symposium over de vroegmoderne Biografie. Dit ter gelegenheid van de verschijning van:

De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt
door Luc Panhuysen

Ochtendprogramma

10.00-10.30	Ontvangst en koffie
10.30-10.40	Opening door dagvoorzitter Prof. dr. Willem Frijhoff
10.40-11.20	Dr. Luuc Kooijmans: 'Biografie en bordkarton.'

In veel geschiedschrijvingen lijken de mensen die er in optreden gemaakt van bordkarton. Kan de biografie daartegen helpen?

11.40-12.10	Drs. Luc Panhuysen: 'De empathische sprong.'

De biografie laat als geen ander genre in de geschiedschrijving zien dat het verleden gemaakt is door mensen van vlees en bloed en dat dit verleden voor die mensen iedere minuut anders had kunnen lopen dan het verhaal dat later door historici van de gebeurtenissen wordt geconstrueerd.

12.10-12.40	Jan Blokker
12.40-13.30	Lunch

Aansluitend bezoek aan de tentoonstelling in het Dordrechts Museum:
'**De gebroeders De Witt: macht en onmacht in de Gouden Eeuw**'

Middagprogramma

14.45-15-15	Dr. Els Kloek: 'Vrouwen in mannenlevens.'

Emoties, huiselijk leven, vrouwenzaken... het zijn thema's die doorgaans niet erg prominent aanwezig zijn in de vroegmoderne biografie. De bronnen daarover zijn nu eenmaal beperkt. Toch speelt er vaak ook een andere factor: de vrees voor trivialisering bij de biograaf. Wat is mogelijk, wat is wenselijk?

15.15-15-45	Dr. Rene van Stipriaan: ‘Een onmogelijke opdracht: De biografie van Constantijn Huygens.’
15.45-16.00	Theepauze
16.00-16.30	Prof. dr. Wiep van Bunge: ‘Het onderwerp van de intellectuele biografie.’ Wat beoogt de intellectuele biografie te beschrijven? De ideeën of het leven en de persoon.
16.30-17.00	Forumdiscussie olv. Prof. dr. W.Th.M. Frijhoff
17.00	Borrel

Inschrijving door overmaking van 25 euro op bankrekening 508210089 t.n.v. penningmeester Stichting Dordtse Academie te Dordrecht onder vermelding van ‘Symposium’. Het inschrijfgeld is inclusief koffie, thee, lunch, borrel en toegang tot de tentoonstelling.

Aanvullingen en correcties

Nederlandstalige biografieën verschenen in 2004:

Robert Haagsma, *André Hazes 1951-2004* (Utrecht, Het Spectrum)
Peter Hofman, *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert* (Amsterdam, De Bezige Bij)
Vilan van de Loo, *Leven tussen kunst en krant. Beata van Helsdingen-Schoevers. (1920-1996). Journaliste en declamatrice in Indië* (Amsterdam, KITLV Uitgeverij)

De lijst 'Wie doet wat' kan worden opgevraagd bij Monica Soeting, m.soeting@xs4all.nl

Medewerkers aan dit nummer

MIREILLE BERMAN is historica en redacteur van *Biografie Bulletin.*

ROBIN DE BRUIN is historicus. Naast zijn promotieonderzoek naar het afkalvend enthousiasme voor Europese integratie in Nederlandse politieke partijen na de Tweede Wereldoorlog verricht hij onderzoek naar het technocratische denken van Hans Max Hirschfeld.

GERALDIEN VON FRIJTAG Studeerde politicologie en geschiedenis en werkt aan de Universiteit Utrecht. Zij schrijft een biografie van Hans Calmeyer, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland de verplichte aanmelding coördineerde van iedereen van joodse afkomst. De biografie verschijnt in het voorjaar van 2007.

IDO DE HAAN is hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. In het voorjaar van 2006 verschijnt zijn boek *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-2005* (tweede volledig herziene editie).

KOEN HILBERDINK werkt bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Van zijn hand verscheen in 2000 bij J.M. Meulenhoff *Ik ben een vreemdeling. Ik sta apart. Een biografie van Paul Rodenko (1920-1976).* Op dit moment werkt hij aan een biografie van Hans Lodeizen, die zal verschijnen bij uitgeverij Van Oorschot.

HERMAN LANGEVELD is als universitair hoofddocent verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Vrije Universiteit, Amsterdam. Vorig jaar verscheen het tweede en laatste deel van zijn biografie van Hendrikus Colijn.

JOKE LINDERS doceert jeugdliteratuur op de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht, geeft workshops schrijven en publiceerde over kinder- en jeugdliteratuur in dagbladen en vaktijdschriften. Zij schreef onder andere de biografieën van An Rutgers van der Loeff, Annie M.G. Schmidt en *Het ABC van de jeugdliteratuur.* In 2003 verscheen haar biografie van Max Velthuijs.

MARIËLLE POLMAN promoveerde op de literatuurkritiek van Anton van Duinkerken. Zij publiceerde een monografie van Helene Nolthenius en is als docent werkzaam aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

MONICA SOETING was hoofdredacteur van het tijdschrift *Surplus* en was als recensent verbonden aan onder andere *Vrij Nederland* en *de Volkskrant.* Tegenwoordig werkt zij als redacteur bij uitgeverij Ambo/Anthos in Amsterdam.

PAUL VAN DER STEEN is politicoloog en redacteur bij Dagblad *De Limburger/Limburgs Dagblad.* Vorig jaar verscheen zijn biografie van minister en minister-president Jo Cals: *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam, Balans 2004).

JACQ VOGELAAR (1944), sinds 1971 redacteur van *Raster* en medewerker van *De Groene Amsterdammer,* schreef verhalen, romans, gedichten, essays. Hij vertaalde onlangs van Gustav Herling een boek over de goelagkampen, *Een wereld apart.* In het najaar verschijnt *Over kampliteratuur.*

Kopij

De redactie verzoekt auteurs rekening te houden met de volgende aanwijzingen voor de kopij.

Opmaak van het artikel:

- een titel of titelsuggestie geven (niet vet, geen kapitalen)
- officiële spelling gebruiken
- boektitels cursiveren
- tijdschriftartikelen tussen enkele aanhalingstekens: namen van tijdschrift of krant cursiveren
- de volgende wijze van titelbeschrijving:

Sanneke van Hasselt, *IJsregen* (Amsterdam, De Bezige Bij 2005)

Willem Jan Otten, 'Twee verschrikkelijke machines', in *Tirade* 38 (1994) 5.

- afkortingen vermijden
- citaten: enkele aanhalingstekens: citaat binnen citaat: dubbele aanhalingstekens
- alinea's niet laten inspringen, alleen harde returns gebruiken
- werken met standaard lettertype
- *niet*: onderstrepen, vet, kapitalen
- citaten in een buitenlandse taal in het Nederlands vertalen
- geen noten gebruiken

bij een lang artikel:

- de tekst opmaken met tussenkopjes (cursiveren) of een witregel
- een *lead* boven het artikel plaatsen (korte beschrijving van de inhoud, aanleiding of uitgangspunt van het artikel
- zo mogelijk illustraties bijvoegen (worden geretourneerd)

personalia:

korte biografie van twee à drie regels bijvoegen

kopij

diskette en uitdraai, of tekst pet e-mail sturen naar de hoofdredacteur:

Monica Soeting
Rooseveltlaan 207III
1079 AS Amsterdam
m.soeting@xs4all.nl

[Biografie Bulletin, najaar 2005]

Woord vooraf

Net als het vorige *Biografie Bulletin*, waarin de Tweede Wereldoorlog centraal stond, is deze aflevering grotendeels gewijd aan één thema: de politieke biografie. Uiteraard heeft dat te maken met de toenemende populariteit van het genre in Nederland, maar het is ook het gevolg van een veranderend redactioneel beleid. In de afgelopen jaargangen werd in het *Biografie Bulletin* de nadruk gelegd op de schrijversbiografie, een onderwerp dat voor het tijdschrift uiteraard belangrijk zal blijven, maar zijn plaats zal moeten delen met andere onderwerpen.

Dit nummer opent met een beschouwing van Herman Langeveld, biograaf van Hendrikus Colijn. Hij laat zien dat politieke biografieën waardevol zijn voor de geschiedschrijving, en ook een waarde op zichzelf vertegenwoordigen.

De politiek is, zoals bekend, niet alleen een aangelegenheid van staatshoofden, ministers en parlementariërs. Zij zouden niet kunnen functioneren zonder de steun van een legioen van ambtenaren en diplomaten. Op de memoires van die laatste groep gaat de Utrechtse historicus Bob de Graaff nader in. Zijn artikel over de rol van anekdotes in memoires van diplomaten kan gelezen worden als een oproep tot het boekstaven van herinneringen. Sommige politici hebben zo'n aansporing niet nodig, zoals blijkt uit Rob van Essens stuk over politieke memoires.

Inspirerend en vernieuwend is het artikel van Mineke Bosch over de valkuilen van het schrijven van biografieën.

Dit themanummer zou niet volledig zijn zonder een bijdrage van een politiek biograaf. Oud-journalist Piet Hagen doet in ‘Dagboek van een biograaf’ verslag van zijn zoektocht naar de lotgevallen van Pieter Jelles Troelstra. Co Welgraven vertelt waarom hij werkt aan een boek over Frida Katz, de eerste vrouw die voor de CHU in de Kamer werd gekozen.

Vanzelfsprekend bevat dit Bulletin ook enkele besprekingen van politieke biografieën. Het recent gepubliceerde deel van Hans Daalders biografie van Willem Drees wordt door Paul van der Steen - biograaf van Jo Cals - geanalyseerd. Van der Steens Cals-biografie wordt op haar beurt door John Jansen van Galen besproken, en Mireille Berman recenseert de biografie van Aletta Jacobs. Hoe vloeiend de grenzen van het genre zijn, blijkt uit Jos Perry's recensie van de Eichmann-biografie van David Cesarani. Een politicus kan Eichmann nauwelijks worden genoemd, maar hij was wel een belangrijke schakel in een politiek systeem, hoe weerzinwekkend ook.

De redactie

De levensbeschrijving als vergrootglas
Het nut van de politieke biografie
Herman Langeveld

Er zijn historici die het nut van biografieën van politici voor de geschiedschrijving in twijfel trekken. Volgens hen voegen levensbeschrijvingen van mensen als bijvoorbeeld Willem Drees niets toe aan het huidige besef dat de houding van de Nederlandse politici inzake de dekolonisatie van Indonesië allesbehalve fraai is geweest. Herman Langeveld, biograaf van Colijn en beoogd biograaf van Willem Schermerhorn, is een andere mening toegedaan. Volgens hem hebben biografieën van politici een grotere invloed op de publieke opinie dan de reguliere geschiedschrijving. En dat is nog slechts één voordeel van de politieke biografie.

In zijn vorig jaar verschenen levensbeschrijving van de katholieke politicus Jo Cals (1914-1971) maakt Paul van der Steen bezwaar tegen de term ‘politieke biografie’. Hij wijst erop dat het bijvoeglijk naamwoord ten onrechte betrekking heeft op het boek en niet op de persoon, en illustreert dit met de stelling dat niet elke biografie van een letterkundige een literaire biografie is. Hoewel aan Van der Steens redenering een bepaalde logica niet te ontzeggen valt, pleit ik er toch voor om de term ‘politieke biografie’ te handhaven, eenvoudigweg omdat deze in de loop der jaren bestaansrecht verworven heeft.

Dat is overigens niet alleen in het Nederlandse taalgebied het geval geweest, maar ook in het buitenland. Reeds in 1949 gaf Isaac Deutscher aan het door hem geschreven levensverhaal van Stalin de ondertitel *A Political Biography* mee. Ook in het Duitse taalgebied wordt de term al geruime tijd gebruikt en handhaaft deze zich. In de titel van de levensbeschrijving van Friederich Ebert, de eerste president van de Weimar-Republiek, die in 1990 van de hand van de historicus Werner Maser verscheen, treffen we bijvoorbeeld de toevoeging *eine politische Biographie* aan.

Onder de politieke biografie versta ik primair het levensverhaal van iemand wiens voornaamste activiteiten op het terrein van de politiek hebben gelegen; daardoor gaat een boek over een dergelijk persoon ook

grotendeels over de politiek. Dat betekent uiteraard niet dat andere dan politieke elementen in zo'n levensverhaal geen plaats mogen krijgen. De biograaf is erop uit een compleet beeld van zijn of haat hoofdpersoon te schetsen; het gaat hem of haar om 'heel de mens'. Maar doordat die hoofdpersoon zijn betekenis in de eerste plaats ontleent aan de politiek, zal die politiek centraal staan.

Daarnaast is er nog een tweede mogelijkheid: de beschreven persoon is weliswaar vooral op een ander gehied dan dat van de politiek op de voorgrond getreden, maar is ook politiek actief geweest. De politieke biogtafie richt zich dan in het bijzonder op het politieke deel van het leven van de hoofdpersoon. Een voorbeeld hiervan is het boek van William John King over de bekende literator uit de Republiek van Weimar Kurt Tucholsky: *Kurt Tucholsky als politischer Publizist*, uit 1983. Om geen enkel misverstand over de inhoud van zijn boek te laten bestaan, voegt King er nog een ondertitel aan toe: *eine politische Biographie.* Uiteraard levert dit een heel ander levensverhaal op dan een 'normale' biografie van Tucholsky, waarin zijn literair werk centraal zou staan. Voor Nederland valt te denken aan het proefschrift uit 1973 van Herman de Liagre Böhl: *Herman Gorter: zijn politieke activiteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland.* Overigens zou Herman Böhl dit boek in 1996 laten volgen door een 'volledige' Gorter-biografie: *Met al mijn bloed heb ik voor U geleefd. Herman Gorter 1864-1927.*

Politieke biografieën laten zich enetzijds afgrenzen van de biografieën van letterkundigen, en anderzijds van de politieke geschiedenis. Een van de kenmerken van biografieën van literatoren is het vraagstuk van de verhouding tussen leven en geschriften: vallen uit het literaire werk bepaalde conclusies over het leven van de schrijver te trekken en, omgekeerd, in hoeverre geeft het schrijversleven een dieper inzicht in bepaalde aspecten van roman, toneel of dichtwerk? Deze problematiek is vrijwel geheel afwezig in de politieke biografie. Weliswaat hebben sommige politici belangrijke geschriften nagelaten, maar deze zijn over het algemeen van staatkundige, staatstechtelijke of soms ook historische aard. Bestudering van deze geschriften met het oog op het ontsluiten van raadselen in het leven van de schrijver lijkt op voorhand niet vruchtbaar, terwijl ook omgekeerd het leven van deze politici zelden onverwachte inzichten met betrekking tot de inhoud van hun geschriften oplevert.

Voot alle duidelijkheid: het hier hoven gemaakte ondetscheid heeft alleen betrekking op een klein deel van de beroepsmatige activiteiten van politici. Zouden ook hun hoofdbezigheden, het dagelijkse politieke werk, in de vraagstelling worden betrokken, dan zou het onderscheid tussen politici en literatoren weer veel van zijn betekenis verliezen. Voor beide categorieën zou het dan namelijk gaan om de vethouding tussen leven en werk in het algemeen. Er is geen reden te veronderstellen dat die verhouding bij beide groepen principieel verschillend is. Op de problematiek van de verhouding tussen leven en werk in de biografie zal ik echter niet ingaan.

Persoonlijke verantwoordelijkheid

De politieke biografie kan op twee manieren een belangrijke bijdrage leveren aan de politieke geschiedenis. In de eerste plaats

door het vaststellen van individuele verantwoordelijkheden, in de tweede plaats door wat ik de 'vergrootglasfunctie' van de politieke biografie wil noemen. Van beide vormen van dienstbaarheid zal ik een voorbeeld geven.

In maart van dit jaar verscheen van de hand van de historicus Peter Klein in het *Historisch Nieuwsblad* een bespreking van het tweede deel van de Drees-biografie van Hans Daalder. Dit tweede deel is geheel gewijd aan Drees en de Indonesische kwestie; Daalder heeft er de veelzeggende titel *Vier jaar nachtmerrie* aan meegegeven. Enigszins gechargeerd gezegd is de teneur van deze recensie dat dit een overbodig boek is. Peter Klein constateert dat Daalder niet veel nieuws heeft toegevoegd aan het bestaande beeld van het Nederlandse beleid inzake Indonesië tussen 1945 en 1950. Volgens dat beeld was het vraagstuk zo gecompliceerd dat Nederland en de Nederlandse politici er volstrekt niet tegen opgewassen waren. Er bestond in Nederland geen goede inschatting van de omvang en de betekenis van het Indonesische nationalisme, terwijl ook op het punt van de internationale verhoudingen, waarbij met name een juiste taxatie van de houding van de Verenigde Staten van cruciaal belang was, gebrek aan kennis en inzicht de boventoon voerde.

Onder deze omstandigheden moest ook Willem Drees zijn weg zien te vinden in het Indonesische moeras. Volgens Klein toont Daalder overtuigend aan dat Drees niet, zoals wel beweerd is, de kwade genius is geweest van het Nederlandse dekolonisatiebeleid. Maar Klein betwijfelt of daarmee nu werkelijk veel belangrijks is gezegd. 'Drees was niet groter of kleiner dan de natie waaruit hij is voortgekomen.' Klein lijkt überhaupt de vraag niet televant te vinden wie nu de grootste verantwoordelijkheid heeft gedragen voor het falende Nederlandse dekolonisatiebeleid, een beleid waarvan overigens wel meer dan honderd-duizend Indonesiërs en zesduizend Nederlandse militairen het slachtoffer geworden zijn. Klein spreekt van de 'nationale hebbelijkheid' van Nederlandse historici over de dekolonisatie te willen oordelen in termen van 'goed' en 'fout', 'schuld' en 'onschuld'; ook Daalder zou daaraan in zijn streven Drees van schuld vrij te pleiten niet ontsnapt zijn. Volgens Klein is dit een overbodige bezigheid, want de werkelijkheid was simpelweg dat er in de gegeven historische context voor Nederland geen eer te behalen was.

Drees was niet groter of kleiner dan de natie waaruit hij voortkwam, en voor Nederland was er in de Indonesische kwestie geen eer te behalen - het lijken varianten op het gezegde dat elk boek zich in één zin laat samenvatten. Maar zouden we al die belangrijke boeken over de Indonesische dekolonisatie willen missen voor de uitspraak dat Nederland niet opgewassen was tegen zijn historische taak? Natuurlijk niet. We willen wel degelijk het gedetailleerde historische verhaal horen, waaruit ook blijkt wat de persoonlijke verantwoordelijkheid van ieder van de betrokken politici is geweest. Het vaststellen van de verantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid inzake een bepaalde kwestie raakt het hart van de traditionele politieke geschiedenis. Als dit geen legitieme historische bezigheid meer zou zijn, konden we althans dit deel van de historische toko wel sluiten.

De verantwoordelijkheid van de verschillende politici voor de Indonesische dekolonisatie kan men vaststellen door die deko-

lonisatie als zodanig te bestuderen - ik denk bijvoorbeeld aan Jan Banks proefschrift over de katholieken en de Indonesische revolutie. Maar dit kan ook langs biografische weg, door het leven van elk van de meest betrokken politici te beschrijven. Op deze wijze kan de politieke biografie belangrijke betekenis hebben voor de politieke geschiedenis.

Om nog een keer terug te komen op de Indonesische dekolonisatie: we beschikken al over de biografieën van enkele van de belangrijkste hoofdrolspelers, de Beel-biografie van Lambert Giebels en dus nu de Drees-biografie van Hans Daalder. Met smart wachten we al bijna vijftien jaar op het tweede, naoorlogse deel van de Romme-biografie van Jacques Bosmans. Maar pas als daarnaast ook nog zullen staan de biografieën van Willem Schermerhorn, van luitenant-gouverneur-generaal Van Mook en van de Indische Legercommandant generaal Spoor, die er onmiskenbaar een eigen politieke agenda op nagehouden heeft, zal het mogelijk zijn de balans van de verantwoordelijkheden voor het falende Nederlandse beleid op te maken.

Vergrootglas

De politieke biografie kan dus de politieke geschiedenis een belangrijke dienst bewijzen bij het vaststellen van de verantwoordelijkheden van individuele politici voor het gevoerde beleid. Er is nog een tweede manier waarop de politieke biografie dienstbaar kan zijn aan de politieke geschiedenis. Zoals gezegd gaat het hier om de 'vergrootglasfunctie' van de politieke biografie. Ik bedoel daarmee dat de biografie bepaalde historische verschijnselen, die in hun algemeenheid wel bekend zijn, zo treffend kan demonstreren, dat zij pas daardoor ten volle duidelijk worden, en ook, door de impact van het concrete geval, een groter publiek bereiken. Ik zal dit proberen te illustreren met een voorbeeld uit mijn eigen Colijn-biografie.

Ruim zeven jaar geleden verscheen het eetste deel van die biografie. De passage die de meeste aandacht trok, had betrekking op Colijns optreden als jonge officier bij de strafexpeditie van het Nederlandsch-Indische Leger tegen de radja van Lombok in 1894. Ik toonde aan dat Colijn persoonlijk verantwoordelijk was (daar hebben we die verantwoordelijkheid weer) voor het doen doden van vrouwen en kinderen die om genade smeekten. Ik zal niet ingaan op het geheel van reacties op deze onthullingen. Het gaat mij nu om één specifieke reactie, die vooral te beluisteren viel bij Leidse historici die zelf gespecialiseerd waren in de koloniale geschiedenis, en dan met name in de militaire kant daarvan. In hun eigen publicaties hadden deze historici de nadruk gelegd op de wrede methoden waarvan het Nederlandsch-Indische Leger zich bedienden bij de daadwerkelijke inbezitneming van de Buitengewesten (de eilanden buiten Java) in de periode 1890-1910. Vandaar dat in hun reacties te beluisteren viel dat zij niet begrepen waar nu al die opwinding rond Colijns wandaden vandaan kwam: Langeveld had toch niets nieuws beweerd ten opzichte van wat zij al in hun wetenschappelijke publicaties naar voren hadden gebracht?

Wat deze historici over het hoofd zagen, was de vergrootglasfunctie van de politieke biografie. Door niet een algemeen verhaal te schrijven over de militaire acties in de Buitengewesten in Indië rond 1900, maar door in de biografie van de man die nota

bene later minister-president van Nederland zou worden, te laten zien wat deze militaire acties concreet inhielden, werden ze onder een vergrootglas gelegd en kon iedereen zien welke methoden werden toegepast. De biografie zorgde, anders gezegd, voor een presentatiekader dat direct werkte. Daardoor konden de onthullingen een veel groter publiek bereiken dan de wetenschappelijke publicaties van de Leidse historici, en kon er een openbare discussie over Colijns optreden op Lombok ontstaan.

De politieke biografie kan dus een belangrijke dienstverlenende rol voor de politieke geschiedenis vervullen, maar daarnaast belichaamt zij natuurlijk ook een waarde op zichzelf. In dit opzicht onderscheidt de politieke biografie zich niet van andere biografieën. Het gaat hierbij onder andere om de betekenis die de biografie heeft voor het levend houden van de herinnering aan bijzondere individuen uit het verleden. In een meer pregnante vorm wordt dit ook wel aangeduid als het weer tot leven wekken van de overledenen - voor biografieën van nog levende personen geldt dit uiteraard niet. De historicus A.Th. van Deursen heeft deze gedachte op een bijzondere wijze toegespitst door te stellen dat het bijbelse gebod tot naastenliefde zich ook tot de overledenen uitstrekt, en dat hierin een van de motieven voor geschiedbeoefening zou liggen. Ook voor de biograaf die Van Deursens orthodox-protestantse geloofsovertuiging niet deelt, ligt in de gedachte van de liefde tot de hoofdpersoon van zijn of haar biografie iets moois verborgen.

Kijken of doen
De anekdote in de memoires van Nederlandse diplomaten
Bob de Graaff

De memoires van oud-diplomaten hebben binnen de wereld van de historici geen al te hoge status. Dat is geen wonder: diplomatische autobiografieën kenmerken zich meestal door anekdotiek en nostalgie. Toch valt er voor historici genoeg te leren van de te boek gestelde levens van voormalig ambassade- en consulaatpersoneel.

Historici hebben tot nu toe te weinig oog gehad voor de vaak anekdotische memoiresliteratuur van Nederlandse diplomaten en oud-diplomaten. In de geschiedschrijving van het buitenlands beleid verschijnen de Nederlandse diplomaten als de *busy-bodies* van de internationale politieke geschiedenis. Maar afgezien van enkele serieuzere memoires hebben de meeste op schrift gestelde Nederlandse diplomatieke herinneringen juist een lichtvoetige toonzetting.

Instructies worden volgens die herinneringen vaak niet opgevolgd, politieke verslagen blijven ongelezen en de toch al beperkte werktijd wordt onderbroken voor bittertjes, biljartpartijen en strandbezoek. Hoewel diplomaten met ruim dertig geboekstaafde en gepubliceerde herinneringen goed vertegenwoordigd zijn in de Nederlandse ambtelijke memoiresliteratuur, dringt deze wereld van het *dolce far niente* niet door tot de geschiedschrijving. Het is de vraag of dat terecht is. Laten we eerst eens bezien waarom van alle stijl- en verhaalfiguren juist de anekdote zo floreert bij het diplomatieke terugblikken.

Om te beginnen kan de lichtvoetigheid worden verklaard uit het vrijwel ontbreken van twee drijfveren die anders zo gebruikelijk zijn bij het schrijven van memoires. Er is zelden sprake van een afrekening met de voormalige werkgever of werkomgeving. We missen de recalcitrante opstelling van historische klokkenluiders. In het algemeen kijken de memoiresschrijvers juist met vertedering terug op hun ambtelijk verleden. Natuurlijk waren er lastposten en lastige posten, maar toch worden vooral camaraderie, teamgeest, gezelligheid en vrolijkheid gememoreerd.

Ook de zelfrechtvaardiging als motief ontbreekt meestal. De diplomatieke memoiresschrijvers geven zich bij voorbaat gewonnen tegenover buitenwachters die

menen dat zij bij elke accreditatie niets anders doen dan een luilekkerenclave creëren. Elke ambtenaar lacht als een boer die kiespijn heeft of schiet in de stress wanneer hij of zij op een verjaarspartijtje moppen hoort over ambtelijke luiheid, maar de diplomaten debiteren ze zelf. *Trop de zêle*, leren ons de memoires, was tot lang na de Tweede Wereldoorlog uit den boze, zowel op het ministerie in Den Haag als op de buitenlandse posten.

De afwezigheid van de apologie blijkt ook uit het vaak ontbreken van politiek brisante details. Af en toe is er sprake van persoonlijke en geheime dossiers, maar wat daarin staat, verneemt de lezer niet. Bij het schrijven van hun memoires blijven oud-diplomaten steeds binnen de conventies van hun voormalige beroep. Met een ironische glimlach en een kwinkslag wuiven zij alle vragen weg. Ze nemen zichzelf in zoverre serieus dat zij menen dat de diplomatie een zaak is waar buitenstaanders zich beter niet mee kunnen bemoeien.

Maar er zijn ook positieve redenen voor de dominantie van de anekdote. In weerwil van de pensionering van de auteurs hebben diplomatieke memoires vaak nog het karakter van bittertafelkout. Veel schrijvers van dit genre menen na het verlaten van de dienst dat de leefomstandigheden in het vaderland er niet op zijn vooruitgegaan. Bij memoiresschrijvers leidt die deceptie over de hervinding van Nederland tot boekstaving van de nostalgie ten aanzien van de ambtstijd. Het buitenland is vaak interessanter dan het eigen land, vooral wanneer de diplomaat er in aanraking is gekomen met wereldhistorische gebeurtenissen.

In het geval van de diplomatie is er mogelijk een extra stimulans tot nostalgische overpeinzing doordat de botsing tussen heden en verleden, met als breuklijn de jaren veertig van de twintigste eeuw, er zoveel groter is geweest dan bij menige andere Nederlandse overheidsdienst. Vóór de Tweede Wereldoorlog vormden Buitenlandse Zaken en de diplomatieke dienst als het ware nog een aristocratische enclave binnen een inmiddels meritocratisch ingerichte rijksoverheid. Na de Tweede Wereldoorlog slechtte dit op een na laatste aristocratische bastion (er is ten slotte nog het Koninklijk Huis) de muren en werd democratisering van de dienst en de buitenlandse politiek nagestreefd. Daarmee verdwenen langzamerhand ook de kleurrijke en excentrieke figuren. Het naast elkaar bestaan van diplomaten uit de oude doos en vertegenwoordigers van de nieuwe tijd bleef na de reorganisatie van het ministerie in 1950 nog lange tijd aanleiding vormen voor humoristische verwikkelingen. Bijvoorbeeld doordat de nieuwkomers zich via snobisme trachtten op te werken tot het niveau van hun superieuren. Of doordat andere nieuwkomers de spot dreven met zowel oud als nieuw snobisme.

Sporen van beroepsuitoefening

Al met al zijn diplomatenmemoires in de ogen van de historicus tamelijk oppervlakkig. Maar historici kunnen de memoires op een andere manier benutten dan voor vaststelling der feiten, namelijk door te bezien of wij in de manier van schrijven iets herkennen van de beroepsuitoefening, alsof het voormalige beroep als het ware de zebracode van het professionele DNA heeft achtergelaten in de herinneringen.

Als we nagaan waar de anekdotes betrekking op hebben, stuiten we op protocollaire aangelegenheden, zoals de aanbieding

van de geloofsbrieven, de amusantigheden waartoe het uitnodigingsbeleid of de tafelschikking aanleiding kon geven, het gebruik van verschillende ambtsuniformen en -kostuums, en het verlenen, ontvangen of dragen van onderscheidingen en decoraties, de 'blikjes', zoals ze in de diplomatieke wandeling heten. Andere geliefde onderwerpen van anekdotes zijn formaliteiten ten aanzien van de schrijfstijl, taal- en vertaal *troubles*, de moeilijkheden van coderen en decoderen, wetenswaardigheden rond koerierszendingen, en problemen met de behuizing van de diplomatieke vertegenwoordiging of de persoonlijke huisvestingsperikelen, alsmede het maken van nieuwe kennissen en het afscheid nemen. Diplomatie is tenslotte *the business of going native* en *the business of saying goodbye.* Die verhuizingen zijn natuurlijk ook weer een bron van anekdotes.

De relatie van de diplomaat met het departement scoort eveneens hoog, bijvoorbeeld bij ergernis over het gebrek aan reactie van de departementale thuisbasis. Het is een opvallend gemeenschappelijk element tussen de lichtvoetiger en de meer serieuze memoires: 'Den Haag' antwoordt niet, nietszeggend of te laat.

Inderdaad vinden we het beroeps-DNA van diplomaten dus terug in deze aaneenrijgingen van anekdotes. We herkennen de professionele receptieganger die elke diplomaat is en die altijd een paar leuke verhalen uit de mouw moet kunnen goochelen om het ijs te breken. Maar hoe komt de diplomaat aan stof voor deze vertellingen? Kennelijk brengt de beroepsuitoefening van de diplomaat die ervaringen en verhalen min of meer vanzelf met zich mee. Voor wie er niet mee vertrouwd is - en vaak dus ook nog voor wie er wel mee vertrouwd is - leiden protocollaire aangelegenheden tot koddige situaties.

De spanning tussen de protocollaire vereisten en het feit dat een diplomaat uiteindelijk ook maar een mens van vlees en bloed is, is een verdere bron van humor. Bovendien worden diplomaten herhaaldelijk voor lastige situaties geplaatst, waarin zij als een Tom Poes listen moeten bedenken die, vooral als zij slagen, zich er natuurlijk voor lenen in geuren en kleuren te worden verteld.

Hoe kort het verblijf in de verschillende buitenlanden ook is, de diplomaat leert er afwijkende gewoonten en gebruiken kennen. Een deel van de te boek gestelde anekdotes heeft daarom ook een didactische functie. Gul stellen de oud-diplomaten hun opgedane kennis in de vorm van lessen ter beschikking van minder bereisde landgenoten. Ook hier doet zich een ambtelijke gewoonte herkennen. De diplomaten moesten zowel aan de instanties in hun land van herkomst als die in het land van accreditatie uitleggen hoe bepaalde zaken beter wel of niet konden worden aangepakt. Jarenlang zijn zij gewend geweest om bezoekers of opvolgers nuttige tips aan de hand te doen. Die beroepservaring zet zich voort in een sterke behoefte onder schrijvende diplomaten om vooral levenslessen mee te delen aan de lezers, wellicht omdat zij nog steeds iets van de ontdekkingsreizigers in zich hebben die, vaak zelf door schade en schande wijs geworden, hun lezers voor ongemak wensen te behoeden.

Memoires hebben dan ook nogal eens het karakter van halve reisgidsen, waarbij gastronomische adviezen niet zijn vergeten. Dat is opnieuw een element uit de voormalige werkkring: gastronomie is tegelijk hobby en voormalig werkterrein van vrijwel ie-

dere oud-diplomaat. Verder zijn er lessen die voortkomen uit teleurstellingen over de relatieve machteloosheid van Nederland, over onderhandelingsgedrag, praktische lessen en ook tal van eigenwijsheden van diplomaten die zich niet bij hun leest houden.

Net als andere mensen hebben diplomaten behoefte aan nationale en etnische karakteristieken en stereotypen om zich in een vreemde samenleving staande te houden. Dus ook die komt de lezer frequent tegen. Men kan die stereotypen zien als een verabsolutering, het is tegelijk ook een vorm van relativeren, die de reiziger zich eigen maakt. ‘Geen vuur brandt zo heet en stout of het is morgenochtend koud’, een citaat uit *Bagatellen uit de Diplomatieke Dienst. Herinneringen van 35 jaar Buitenlandse Zaken* van H.N. Boom, verklaart een gelatenheid die als contrast met gedrevenheid goed is voor menige anekdote.

Daarnaast krijgt men uit de memoires de indruk dat de Nederlandse diplomaten wellicht mede door hun vermogen tot relativeren rijkelijk gezegend waren met gevoel voor humor. Een van de bekendste onder hen is natuurlijk Josef Luns, die negentien jaar minister van Buitenlandse Zaken was en meehielp de toon te zetten op het departement.

Waarom geen epos?

Maar als er zo'n schat aan verhalen voorhanden is, waarom nemen zoveel diplomatenmemoires dan niet de vorm van een epos aan, maar juist die van een mozaïek van anekdotes? Dat komt in de eerste plaats doordat diplomaten een vluchtig bestaan leiden. Geplaagd door de nukken van de personeelsdienst worden zij om de paar jaar verplaatst over de aardbol. Nu zouden twintigste-eeuwse diplomaten zichzelf nog

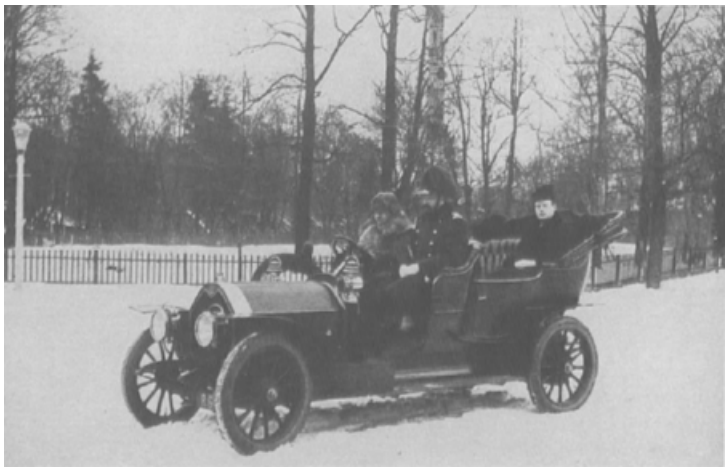

M.W.R. van Vollenhoven legt een officieel bezoek af

kunnen beschouwen als een moderne Odysseus, maar daarvoor zijn zij - zeker als Nederlands diplomaat - toch te weinig handelende personen. Nederland is niet zo'n heel groot land. Dat zal een vaderlands diplomaat tijdens zijn of haar loopbaan misschien moeilijk kunnen toegeven - het streven blijft dan gericht op meedoen met de grote jongens - maar met de mildheid die met de jaren en de ervaring komt, kan veelal slechts met een glimlach worden teruggekeken op de spanning tussen ambities enerzijds en de realiteit van de internationale machtsverhoudingen anderzijds. Te vaak heeft de jeugdig-enthousiaste diplomaat gezien hoe de grootse ingevingen met een 'aardig bedacht maar politiek onhaalbaar' in de prullenmand van het departement of de geschiedenis zijn verdwenen.

In veel diplomatenmemoires treft men dan ook de erkenning aan dat men wel in staat was gunstige persoonlijke verhoudingen met de *opposite numbers* te scheppen, maat dat men niet bij machte was het beleid in het land van accreditatie te beïnvloeden. Nederlandse diplomaten maken weliswaar grote politieke gebeuttenissen mee, maar zij zijn slechts de ogen en de oren van het departement, niet de handen van de wereldgeschiedenis.

Diplomaten zijn dus de vrouw of de man van de losse eindjes. Als zij op hun post arriveren, lopen de dossiers al en als zij weggaan, kunnen ze meestal nog niet echt worden gesloten. Ideaal voor hen die zich tot het kortebaanwerk voelen aangetrokken. Niet alleen de diplomaten zelf bevinden zich in een carrousel, ook hun bezoekers zijn vaak onderweg. Het ambassadegebouw en de kanselarij zijn pleisterplaatsen voor landgenoten in den vreemde, die meestal alleen aankloppen als ze een probleem en dus een kort verhaal hebben. Van de geografisch bepaalde zoete inval naar de literaire zoete inval is een kleine stap. De diplomatieke loopbaan leent zich dus niet voor het epos, wel voor de *short story* of de anekdote.

Bovendien heeft de diplomaat geleerd zich uit te drukken in *understatements*, niet bepaald de bouwstenen voor een epos. Het *overstatement* acht hij getuigen van een gebrek aan beschaving. Misschien verraden de memoires in anekdotevorm, zonder prijsgave van veel geheimen, daarom toch vootal de specifieke ambtelijke stijl van de ex-diplomaat; van haar of hem is immers decennialang telkens opnieuw een 'tot niets bindende uiteenzetting' verwacht, zoals R. Fack schrijft in *Gedane zaken. Diplomatieke herinneringen.*

Of misschien zijn diplomaten zich te goed bewust dat zij te vaak hebben moeten meezwalken op politieke golven om hun leven als epos voor te kunnen stellen. Daardoor is hun optreden in hun eigen ogen soms onwaarachtig en soms ronduit inconsistent.

Luisteren en zwijgen

Een laatste les en tevens inkijkje in de diplomatieke bedrijfsvoering biedt het in veel memoires gehanteerde axioma dat men beter niets kan doen, als dat niet expliciet gevraagd wordt. Deze gedachte steekt nogal schril af bij het meer activistische buitenlandse beleid van de afgelopen vijftien jaar. Dat roept de filosofische vraag op, gesteld door oud-diplomaat Patrick Rutgers, alias Pelegrinus, 'of "doeners" wel zoveel meer waard zijn dan "spectators"', een vraag die hij ten faveure van de

toeschouwers beantwoordt. De vooroorlogse diplomaat M.W.R. van Vollenhoven erkent in zijn di-

rect na de Tweede Wereldoorlog gepubliceerde memoires al dat hij niet veel meer was dan een toeschouwer, maar: 'ik heb van mijn kant [dan ook] niets bijgedragen tot den ondergang van onze beschaving en onze welvaart'. Niets doen als een teken van beschaving; in de diplomatie toont zich volgens deze ervaringsdeskundigen dus ook pas in de beperking de meester.

Een diplomatieke vertegenwoordiging ontleent haar bestaansrecht dikwijls louter aan haar bestaan, schrijft Pelegrinus; 'Het is voldoende, dat u hier is.' De primaire taak van de diplomaat is te luisteren en te zwijgen. Het is de vraag of de huidige departementsleiding van Buitenlandse Zaken dat beeld zal willen uitdragen in een Haagse omgeving waarin het toverwoord 'daadkracht' is. Maar als zij het niet doet, zijn er gelukkig altijd nog de memoires, die het, ondanks hun grappige roon, verdienen serieus te worden genomen.

Literatuur

H.N. Boon, *Bagatellen uit de Diplomatieke Dienst. Herinneringen van 35 jaar Buitenlandse Zaken* (Rotterdam, Donker 1972)
R. Fack, *Gedane zaken. Diplomatieke herinneringen* (Amsterdam, Sijthoff 1984)
Pelegrinus (P.S.J. Rutgers), *Voor Buitenlandse Zaken met de koffers op stap. Somtijds ondiplomatieke herinneringen* (Rotterdam, Donker 2000)
M.W.R. van Vollenhoven, *Memoires. Beschouwingen, belevenissen, reizen en anekdotes* (Amsterdam, Elsevier 1948)

Dit artikel komt voort uit de jaarlijkse historische lezing van het ministerie van Buitenlandse Zaken 2005, uitgesproken op 9 juni 2005. De oorspronkelijke lezing met uitvoerige annotatie is te raadplegen via internet:
http://www.mfa.nl/contents/pages/10569/diplomatenlezingbobdegraaff.doc.

Een voorschot op een plaats in de geschiedenis
De politieke autobiografie
Rob van Essen

Veel politici wagen zich aan autobiografische geschriften. Rob van Essen neemt er een aantal onder de loep en komt tot de conclusie dat de geloofwaardigheid van dergelijke levensbeschrijvingen eerder van de vorm dan van de inhoud afhangt.

Wanneer George Orwell in 1944 de autobiografie van Salvador Dali recenseert, begint hij zijn stuk met de volgende stelling: ‘Men kan autobiografieën alleen maar vertrouwen als ze iets verwerpelijks onthullen. Een mens die een lofwaardig verhaal over zichzelf ophangt, liegt waarschijnlijk, aangezien elk leven van binnenuit beschouwd niets meer is dan een reeks nederlagen.’

Op het eerste gezicht klinkt dat niet slecht; toch is nog maar de vraag of het inderdaad zo is. Je kunt je autobiografieën voorstellen die de meest verwerpelijke zaken onthullen, en toch totaal onbetrouwbaar zijn. (De autobiografie van Salvador Dali zelf zou hier wel eens een erg goed voorbeeld van kunnen zijn.) Zo is het niet ondenkbaar dat iemand om het medeleven van zijn lezers op te wekken zijn ‘reeks nederlagen’ overdrijft, of zelfs verzint. Voor een autobiograaf die zich concentreert op zijn persoonlijke leven lijkt een dergelijke werkwijze echter meer voor de hand te liggen dan voor een autobiograaf die zich richt op zijn professionele bestaan in het publieke domein. Het koketteren met mislukkingen op persoonlijk gebied is wat anders dan het toegeven van falen op professioneel gebied. Bij het eerste kunnen we nog denken: hij is net als wij; bij het tweede denken we al gauw: hij is incompetent. Als we ervan uitgaan dat politici die hun autobiografie schrijven, geen enkele reden hebben om hun nederlagen te overdrijven (al was het alleen maar omdat ze op het moment waarop hun autobiografieën verschijnen, maar al te vaak nog steeds volop in het openbare leven meedoen en hun marktwaarde graag op peil willen houden), bezit de uitspraak van Orwell wat politieke autobiografieën betreft dus wel degelijk enige geldigheid. De term ‘politieke autobiografie’ wordt hier zo ruim mogelijk opgevat, en omvat alle autobiografische geschriften van politici, ongeacht beschreven tijdspanne of gekozen vorm.

Onder de politieke autobiografieën waaraan in dit essay aandacht zal worden besteed, bevinden zich twee dagboeken: Frits Bolkestein, *Grensverkenningen* (2005) en Marjet van Zuijlen, *Retour Nijmegen - Den Haag* (2000). De overige drie werken zijn wat je 'verhalende memoires' zou kunnen noemen; het gaat achtereenvolgens om Paul Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan* (2003), Ed van Thijn, *BM* (2003) en Boris O. Dittrich, *Een blauwe stoel in paars* (2001).

Het valt meteen al op dat er geen enkele goedklinkende titel bij zit. *Grensverkenningen, Retour Nijmegen - Den Haag* en *BM* zijn nietszeggende titels. *Een mooie hondenbaan* klinkt toch net iets te koket en *Een blauwe stoel in paars* spot met de gouden regel dat je nooit een 'vondst' als titel moet nemen.

1. Verhalende memoires

Het voordeel van wat we zojuist 'verhalende memoires' hebben genoemd, is dat ze, doordat ze achteraf geschreven worden, ruimte hieden voor reflectie en rationalisatie. Als we terugkijken kunnen we verbanden ontdekken die we op het moment zelf niet zagen; we kunnen natuurlijk ook, met inmiddels verworven kennis in het achterhoofd, naar hartelust polijsten.

Binnen deze vorm staan de politieke biograaf verschillende benaderingen ter beschikking. In *Een mooie hondenbaan* behandelt Rosenmöller zijn gehele politieke carrière, vanaf het moment dat hij in 1989 beëdigd werd als Kamerlid tot zijn afscheid als lijsttrekker van GroenLinks in 2002. In *BM* concentreert Van Thijn zich op de tijd dat hij, van 1983 tot 1994, burgemeester van Amsterdam was. Boris Dittrich kiest in *Een blauwe stoel in paars* voor een thematische benadering, en behandelt hoofdstuksgewijs een aantal politieke kwesties waarvoor hij zich heeft ingezet.

Onze rakker

Omdat Rosenmöller niet alleen over zijn tijd bij GroenLinks schrijft, maar ook terugkijkt naar zijn jeugd en zijn radicale vakbondsverleden, lijkt zijn boek een schoolvoorbeeld van wat je een 'politieke autobiografie' kunt noemen: de politiek staat centraal, maar wordt in een groter geheel opgenomen; omdat in het boek zijn hele leven ter sprake komt, vindt er een bepaalde ontwikkeling plaats.

Hij heeft het boek geschreven omdat hij, volgens het woord vooraf, dingen heeft meegemaakt - 'debatten, gebeurtenissen, anekdotes, reizen' - die voor hemzelf gewoon zijn, maar voor anderen 'wellicht toch niet'.

Het eerste wat je natuurlijk wilt weten is hoe hij over zijn extreem-linkse jaren schrijft. Hij gaat het onderwerp niet uit de weg, hoe zou hij ook kunnen, maar hij houdt het kort. Als hij op de universiteit begint te radicaliseren, schrijft hij: 'Wie met pek omgaat, wordt ermee besmet.' Met andere woorden: zelf is hij geen pek. Zijn in 1976 met een aantal andere links-radicalen gemaakte reis naar Roemenië vat hij samen in een alinea die eindigt met de opmerking: 'Het heeft even geduurd voordat ik in de gaten kreeg dat we daar twee weken lang collectief in de maling waren genomen.' Zo geformuleerd klinkt het toch een beetje alsof het feit dat het Albanese bewind de rauwe werkelijkheid verborgen hield en de goedgelovige bezoekers

een niet-bestaande modelsamenleving voorspiegelde, niet meer was dan een flauwe studentengrap. Bovendien wordt het reisgezelschap hier als de passieve partij voorgesteld.

De hele geschiedenis van GroenLinks wordt uitgebreid beschreven, met alle affaires van dien, en overal in het boek betuigt Rosenmöller zijn voorkeur voor hartstocht, passie en bezieling in de politiek. Toch komt hij eruit naar voren als een pragmaticus, die opgelucht afstand neemt van linkse stokpaardjes als pacifisme en er trots op is dat hij GroenLinks salonfahig heeft gemaakt. Soms wekt hij de indruk dat GroenLinks te klein voor hem is; hij doet graag mee met de grote jongens. Hij is er trots op als hij 'met een select gezelschap' wordt uitgenodigd voor een diner ter ere van Kofi Annan, de secretaris-generaal van de Verenigde Naties. Als Rosenmöller wordt voorgesteld zegt Wim Kok tegen Annan: 'Paul keeps us sharp' en Paul schrijft het op zonder zich blijkbaar te realiseren hoe neerbuigend die uitspraak is. Het is alsof iemand zijn hond aan je voorstelt met de woorden: 'En onze Rakker hier zorgt ervoor dat ik minstens twee keer per dag buiten kom.' Over een mooie hondenbaan gesproken.

Over zijn eigen fractieleden kan Rosenmöller zich op zijn beurt meewarig uitlaten. Zo noemt hij Kees Vendrik 'aandoenlijk' omdat hij krantenknipsels waarin hij zelf figureert kopieert en in de postvakjes van zijn GroenLinks-collega's legt. Hoewel Rosenmöller een van de mensen was die Tara Singh Varma tijdens haar vermeende ziekte met raad en daad terzijde stonden, klinken hoofdstuktitels als 'Tara Kanker!' (hoofdstuk 42) en 'Tara kanker?' (hoofdstuk 46) afstandelijk en bot.

Het boek bevat meer raadsels. Op pagina 256 noteert hij de uitdtukking 'peper in zijn reet' als 'peper in zijn...' Een beetje benepen en ouwelijk, wie probeert hij hiermee een plezier te doen? Op pagina 90 wordt het nog absurder: 'En zoals de Rotterdammer zegt, ze kunnen beter over je fiets lullen dan over je... fietsen'. Welke redenering wordt hier gevolgd? Het werkwoord mag wel, maar het zelfstandig naamwoord niet? Het zijn details, maar juist door hun raadselachtigheid blijven ze je bezig houden, alsof hierin meer informatie over de schrijver verborgen zit dan in al zijn politieke overtuigingen en herinneringen bij elkaar. En wie weet.

Zodra Pim Fortuyn zich begint te roeren, wordt het boek spannend. Ze hebben elkaar al vroeg ontmoet: midden jaren negentig nodigt Fortuyn Rosenmöller uit om eens te komen praten. Volgens Rosenmöller konden ze redelijk met elkaar overweg, al kon Fortuyn beter praten dan luisteren. De mededeling dat Fortuyn zijn hele huis vol had hangen met zelfportretten zullen we als een verschrijving moeten beschouwen; het lijkt onwaatschijnlijk dat Rosenmöller daadwerkelijk gedacht heeft dat Fortuyn al die portretten zelf geschilderd heeft. Na de moord op Fortuyn is Paul Rosenmöller een van de gebeten honden, omdat hij Fortuyn te hard aangepakt zou hebben tijdens een debat in Rotterdam. Hij en zijn gezin krijgen bewaking en zijn bewegingsvrijheid wordt drastisch beperkt - iets wat hem op slag een stuk sympathieker maakt. Voor autobiografieën geldt blijkbaar hetzelfde als voor romans: geen betere positie om de sympathie van de lezer te verwerven dan die van slachtoffer. Helaas blijken alle bewakers aardige mannen en vrouwen uit één stuk, en die braafheid doet het

effect weer een beetje teniet. Rosenmöller houdt ervan mensen die hem diensten bewijzen te geven wat hen toekomt. Elders spreekt hij zijn waardering uit over het personeel van de ambassades dat hem tijdens zijn reizen altijd zo goed heeft geholpen. Dat doet amateuristisch aan, en voelt een beetje als misbruik van het genre. Dankwoorden horen achterin een boek te zitten.

Resten oude kaas

Als je aan het burgemeesterschap van Van Thijn denkt, schieten je veel dingen te binnen: de dood van Hans Kok, de kansloze missie om de Olympische Spelen naar Amsterdam te halen, de Bijlmerramp, de IRT-affaire - en ze komen in *BM* allemaal aan bod. Toch is je eerste gedachte als je het boek openslaat: hoe zat het ook alweer met zijn vrouw? Indertijd ging het gerucht dat Van Thijn met PvdA-tweedekamerlid Herfkens trouwde om zijn kansen op het burgemeesterschap van Amsterdam te vergroten; een burgemeester diende getrouwd te zijn, luidde de theorie. Van Thijn gaat deze kwestie niet uit de weg. Meteen in het begin van zijn boek noemt hij het idee dat zo'n 'principiële, zelfstandige en carrièregerichte vrouw' een schijnhuwelijk aan zou gaan absurd. Hij heeft vast gelijk, al lijkt hij in zijn verontwaardiging net één bijvoeglijk naamwoord te veel te gebruiken. Carrièregerichtheid lijkt niet meteen een reden om geen schijnhuwelijk aan te gaan; je zou het zelfs als een voorwaarde kunnen beschouwen.

Van Thijn heeft al eerder herinneringen gepubliceerd - zoals bijvoorbeeld zijn bekende *Dagboek van een onderhandelaar* uit 1978 - en kent het genre goed. Hij weet hoe hij het boeiend moet houden. Hij geeft gesprekken graag weer in directe rede, en begint veel hoofdstukken 'in media res' met een dialoog of een klein voorval, waarna uitgezoomd wordt naar het grotere geheel. Hoewel het bij overdadig gebruik iets van een maniertje krijgt, werkt het wel: het sleept je mee het hoofdstuk in.

Rosenmöller behandelde zijn hele politieke carrière. Van Thijn richt zich op één periode. Dat maakt zijn boek overzichtelijker en compacter. Bij een duidelijk begrensd onderwerp wordt de verleiding om naar volledigheid te streven natuurlijk wel groter, wat dan weer het gevaar met zich meebrengt dat het boek een wat opsommerig karakter krijgt. Van Thijn probeert hoofdstukken vol actie af te wisselen met wat meer beschouwelijke gedeelten, maar kan toch niet voorkomen dat de aandacht van de lezer regelmatig wat wegzakt. Niet alle details over de financiering van De Arena of over de gehoopte komst van de Eurobank zijn even interessant. Als je je verliest in details loop je bovendien het gevaar dat je de zaken waarmee je zelf vertrouwd bent, ook als bekend bij de lezer veronderstelt. In het hoofdstuk 'Onderhandelen met het Rijk' lezen we: 'Nadat we erin geslaagd zijn het aanvankelijk toegezegde bedrag verdubbeld te krijgen, leggen we als eis daar nog bovenop dat het bedrag geïndexeerd moet worden.' Geïndexeerd, denk je dan als lezer, geïndexeerd... wat was dat ook al weer? (Waarmee je je nog groot houdt, want eigenlijk heb je het natuurlijk nooit geweten.) Hetzelfde geldt voor de titel van het boek: het wordt aan de lezer zelf overgelaten om uit te vinden dat BM voor 'burgemeester' staat; de term zelf valt pas op pagina 56 en wordt niet verder uitgelegd.

Van Thijn wekt in dit boek de indruk van iemand die ontzettend zijn best doet - om

aardig gevonden te worden, streng doch rechtvaardig te zijn, en om een goede burgemeester te zijn. Het gaat hem niet altijd even makkelijk af, en dat maakt hem sympathiek. Hij geeft fouten toe en laat zwakheden niet onvermeld. Zo vertelt hij dat hij, als hij midden in de nacht vanwege een bommelding zijn ambtswoning moet verlaten, eerst nog even terugrent naar de slaapkamer om de resten van de oude kaas waaraan hij zich te goed heeft gedaan uit zijn bed te verwijderen. Ook gelegenheden waarbij hij geprezen wordt legt hij vast. Uiteindelijk ontstaat het beeld van een wat kokette en naïeve man die op zijn tenen staat en blij en trots is als de dingen lukken, en die zich erg bezighoudt met hoe zijn burgemeesterschap later over zal komen. Dat maakt dat je als lezer op je hoede bent, want dit boek is dan natuurlijk bedoeld als het sluitstuk van die beeldvorming.

Eigenlijk slaat de argwaan al meteen in het begin van het boek toe. Als Van Thijn vlak voor zijn installatie het afscheid van zijn voorganger Polak bijwoont, voelt hij zich enigszins beklemd als de hoofdcommissaris en de loco-burgemeester in hun toespraken benadrukken dat er in Polaks ambtsperiode geen doden zijn gevallen (ze doelen uiteraard op de krakersrellen van de eerste helft van de jaren tachtig). '... als maatstaf om het succes van een burgemeester aan af te meten vond ik het zowel macaber als tamelijk absurd,' schrijft Van Thijn. 'Was het ook niet een beetje een geluk bij een ongeluk geweest?' We weten natuurlijk dat tijdens Van Thijns ambtsperiode kraker Hans Kok in een politiecel zal overlijden, dus de indruk dringt zich op dat hij zich hier, aan het begin van zijn verhaal, alvast indekt. Hoe belangrijk die beeldvorming voor hem is, blijkt verderop in het boek, wanneer Hans Kok daadwerkelijk overleden is. Wanneer Van Thijn het nieuws hoort, is het eerste wat hij zegt (tegen de koningin, bij wie hij op dat moment op bezoek is): 'Deze dramatische gebeurtenis zal mijn burgemeesterschap in een totaal ander licht plaatsen.' En hij zegt het niet alleen, hij schrijft het *unverfroren* op - uit naïviteit of eerlijkheid?

De vele details en woordelijk weergegeven gesprekken doen vermoeden dat *BM* is gebaseerd op dagboekaantekeningen. Over de reden waarom hij het boek heeft geschreven laat Van Thijn zich niet uit. *Een mooie hondenbaan* verscheen al vrij snel na het einde van Rosenmöllers politieke carrière. *BM* verscheen pas in 2003, negen jaar nadat Van Thijn afscheid nam als burgemeester van Amsterdam. Inmiddels had hij al boeken geschreven over recenter ervaringen: *Retour Den Haag* over zijn avonturen als minister van Binnenlandse Zaken en *Stemmingen in Sarajevo* over zijn tijd als waarnemer van de OSVE in Bosnië. Wilde hij door over zijn tijd als burgemeester te schrijven alsnog een lacune opvullen in zijn te boek gestelde professionele leven, of duurde het zo lang voor hij zijn burgemeesterschap had verwerkt? Het laatste lijkt onwaarschijnlijk. Zijn kortstondige ministerschap in 1994 moet veel traumatischer zijn geweest.

Superboris

Boris Dittrich wil naar eigen zeggen met *Een blauwe stoel in paars* duidelijk maken 'dat de democratie geen abstractie is. De kloof tussen de Tweede Kamer en het volk hoeft niet zo groot te zijn als hij soms wordt afgeschilderd'. Om dit aan te tonen vertelt hij een aantal verhalen uit de prak-

tijk - zijn eigen praktijk als Kamerlid voor D66. Het boek stamt uit 2001, dus van een reactie op de door Fortuyn aangeboorde onvrede van het volk is geen sprake. De naam Fortuyn komt zelfs helemaal niet in het register voor - waardoor je je opeens realiseert hoe ontzettend lang geleden 2001 al weer is.

Dittrich behandelt onder meer de antistalkingswet, het homohuwelijk, Nederlanders in buitenlandse gevangenissen en de witte illegaal Gümüs. Door zijn keuze om achter elkaar een aantal los van elkaar staande gevallen te behandelen, is van een lopend verhaal uiteraard geen sprake. Elk hoofdstuk is ongeveer op dezelfde manier opgebouwd: iemand uit het land benadert Dittrich om hem op een misstand te wijzen, en vervolgens gaat Dittrich in Den Haag aan de slag om het probleem op te lossen. Niet alles lukt. Zo moet kleermaker Gümüs ondanks verregaande inburgering terug naar Turkije. Toch wekt Dittrich irritatie bij de lezer; niet door zijn inspanningen, maar door de manier waarop hij erover vertelt. Hoe je het ook wendt of keert, hij is het middelpunt van elk verhaal. Op een gegeven moment zie je hem in een soort supermankostuum over het Binnenhof zweven.

Dittrich let als enige op zijn stijl. Hier en daar probeert hij het mooi te zeggen. Over een vrouw die een bekertje koffie omklemt, schrijft hij: ‘Haar vingers zochten de warmte van de koffie’. Telkens als je zo'n stijlbloempje tegenkomt, schrik je even, en zoiets is meestal geen goed teken. Net zoals Van Thijn gebruikt Dittrich graag de directe rede, maar anders dan bij Van Thijn uiten alle door Dittrich sprekend opgevoerde personen zich in ongeloofwaardig goed lopende volzinnen, waarbij volop gebruik wordt gemaakt van uitdrukkingen als ‘aan de tand voelen’ en ‘tegen de lamp lopen’. Meer dan Rosenmöller en Van Thijn lijkt Dittrich te hebben nagedacht over de door Orwell zo sterk betwijfelde geloofwaardigheid van autobiografieën. Misschien speelt hier zijn achtergrond als advocaat en rechter mee. Hij onderhouwt zijn verhalen met allerhande bewijsstukken, een methode die helaas funest is voor de leesbaarheid. Niet alleen wordt er uitvoerig uit de handelingen van de Tweede Kamer geciteerd, ook officiële stukken, moties en door Dittrich geschreven stukken voor diverse opiniepagina's worden in extenso opgenomen, en door de lezer ten slotte in extenso overgeslagen. Als je de kloof tussen volk en Tweede Kamer wilt dichten lijkt het niet handig om het volk onleesbare teksten voor te schotelen. Ambtelijk taalgebruik heeft ongetwijfeld zijn functie, maar wat is er tegen om al die teksten als bijlagen achterin het boek onder te brengen? Zo kun je je verhalen onderhouwen zonder dat iemand er last van heeft.

Het voordeel van Dittrichs boek is dat er veel aandacht wordt geschonken aan procedures. Je krijgt een goed beeld van wat er allemaal komt kijken bij het verwerven van steun voor moties en wetsvoorstellen; bovendien ontstaat dit beeld gaandeweg, als consequentie van de vertelde verhalen; het wordt de lezer niet expliciet voorgehouden. Ook geeft Dittrich aardige voorbeelden van in de Kamer gebruikte tactieken. Bij de begrotingsbehandeling is de spreektijd die partijen krijgen gerelateerd aan de grootte van de fractie. Hoe meer leden, hoe meer minuten. Maar als je interrupties moet beantwoorden wordt de klok stilgezet. Dus, vertelt Dittrich, is het voor kleinere fracties handig om met collega's af te spreken dat ze je op een zeker moment zullen interrumpe-

ren, zodat je in je antwoord zo lang als je wilt op de zaak kunt ingaan.

Ten slotte nog iets over de titel *Een blauwe stoel in paars*. Het kabinet was paars; de blauwe stoel van Dittrich staat in de Tweede Kamer. Wat bedoelt hij dan met dat voorzetsel 'in'? Hij wil toch niet beweren dat de Tweede Kamer onderdeel van de regering is? D66 mag dan op het moment dat Dittrich zijn boek schreef in het paarse kabinet gezeten hebben, dat lijkt geen reden om het dualisme dan maar helemaal af te schaffen en de regering een soort alomtegenwoordigheid toe te dichten.

2. Dagboeken

Het praktische voordeel van het bijhouden van een dagboek is dat je, als je er elke dag een stukje in schrijft, na verloop van tijd vanzelf een boek hebt. Voor drukbezette politici is zoiets een uitkomst. Ze kunnen natuurlijk ook ander motieven hebben om voor de dagboekvorm te kiezen: misschien willen ze een direct beeld bieden, heet van de naald, zonder correctie en reflectie achteraf, om verantwoording af te leggen of de lezer een indruk te geven van de dagelijkse gang van (politieke) zaken. Een van de redenen om een dagboek bij te houden kan zijn dat je de dingen voor jezelf op een rijtje wilt krijgen. De twee dagboeken die hier behandeld worden, zijn duidelijk met het oog op publicatie geschreven, zodat van zelfonderzoek alléén geen sprake lijkt. *Grensverkenningen* is het dagboek dat Bolkestein bijhield toen hij lid van de Europese Commissie was, en bestrijkt de periode 1999-2004. *Retour Nijmegen - Den Haag* gaat van 1998 tot 1999, de tijd dat Marjet van Zuijlen voor de PvdA in de Tweede Kamer zat en fractiesecretaris was.

Koninginnedag

In het woord vooraf van *Grensverkenningen* schrijft Bolkestein dat het oorspronkelijke manuscript met de helft is ingekort, maar dat er verder niets aan de tekst is veranderd. Dat inkorten is door een redacteur gebeurd, en over de toegepaste maatstaven wordt verder niets vermeld. 'Slechts een enkele passage is gekuist vanwege te onverbloemd taalgebruik.' Je wilt meteen weten welke passage dat geweest is, maar daar kom je natuurlijk niet meer achter. Het zou zomaar kunnen dat de interessantste passage het boek niet gehaald heeft. Behalve het woord vooraf is er ook nog een nawoord, een motto en een opdracht; wat de rest van de tekst betreft kunnen we er dus van uitgaan dat die rechtstreeks uit de dagboeken van Bolkestein afkomstig is.

Wat meteen de vraag oproept of iets meer redactie wellicht wenselijk was geweest. Het boek sterft van de afkortingen. Elke in Brussel opererende instelling, commissie, bank, organisatie, politieke partij en stichting wordt opgevoerd onder zijn eigen afkorting, die in de tekst zelf niet wordt verklaard. De achterin het boek opgenomen lijst van afkortingen telt zeven pagina's. Een vertegenwoordiger van het mysterieuze VK blijkt na raadpleging van de lijst achterin gewoon het Verenigd Koninkrijk te representeren. Zou de authenticiteit en de geloofwaardigheid nu echt onherstelbaar

zijn aangetast zijn als er hier en daar in de tekst zelf een afgekorte term voluit was geschreven?

Het beeld van wat Bolkestein als commissaris voor de Interne Markt, Belastingen en

de Douane-Unie van dag tot dag doet, wordt gaandeweg het boek steeds abstracter: weer een bijeenkomst, weer overleg, weer een vergadering, weer een tas vol stukken, weer een afkorting. Dat is gezien het motto van het boek, 'Denkend aan Brussel zie ik stromen papier traag door ambtelijke molens gaan', waarschijnlijk ook het beeld dat Bolkestein wil overbrengen. (Dat motto is van schoolkrantniveau. Eigenlijk zou het variëren op die regels van Marsman al vijftig jaar verboden moeten zijn, en als je het toch doet, zou je er op zijn minst voor kunnen zorgen dat het oorspronkelijke ritme behouden blijft.)

Wat de leesbaarheid weer ten goede komt is dat Bolkestein zich opstelt als buitenstaander. Samen met het slachtoffer leent de buitenstaander zich het beste voor identificatie. Bolkestein zit min of meer als eenling in een Commissie die naar sociaal-democratie en politieke correctheid neigt. Hij reageert hierop met een mooie, kortaangebonden korzeligheid waaruit een grote mate van ongeduld spreekt.

Het interessantst zijn de passages die over de Nederlandse politiek gaan; die Bolkestein kennen we beter, die wereld kennen we beter, en ook de afkortingen stellen ons niet voor raadsels. In dagboeken zoek je natuurlijk meteen bekende data op, zoals 11 september 2001. 'Wat een gruwelijke gebeurtenis! [...] We worden omringd door een boze en jaloerse buitenwereld die niet uit Amsterdamse softies bestaat. Nu weet iedereen het.' Meteen daarna doorgebladerd naar 6 mei 2002, de moord op Pim Fortuyn. 'Verbijsterend! Wie kan dit gedaan hebben? Een politieke tegenstander? Jaloezie in eigen kring? Uit de homoscene?' Met die laatste reactie is iets vreemds, en onwillekeurig word je als lezer wat achterdochtig. Was Bolkestein echt de enige Nederlander die op dat moment niet dacht: 'Als het maar geen allochtoon is'? Als we doorbladeren naar november 2004 blijkt dat Bolkestein niets schrijft over de moord op Theo van Gogh, of over de dader. Wel meldt hij dat hij in *Buitenhof* 'het voor de hand liggende' over de moord op Theo van Gogh heeft gezegd, en dat hij naar de herdenkingsbijeenkomst is geweest. Onwillekeurig wekt Bolkestein de indruk dat hij hier dingen uit de weg gaat. Uiteraard is de kans groot dat dit eerder aan het verwachtingspatroon van de lezer ligt dan aan Bolkestein zelf; je kunt een dagboekschrijver niet verplichten om ergens over te schrijven. Bovendien kun je niet zeggen dat Bolkestein in *Grensverkenningen* controversiële uitspraken uit de weg gaat. Zo verzucht hij elders: 'God, wat is dit land vol!' Wel is het zo dat die boodschap enigszins wordt ontkracht door het feit dat zij wordt genoteerd nadat Bolkestein zich op Koninginnedag 2001 in het Vondelpark heeft gewaagd. 'God, wat is dit park vol als hier de jaarlijkse vrijmarkt voor kinderen wordt georganiseerd' zou een wat accuratere verzuchting zijn.

Grensverkenningen is dus het interessantst als het niet over Europa gaat. Je krijgt nergens de indruk dat Bolkestein voor zijn plezier in Brussel zit, hoogstens dat hij vindt dat hij het moet doen. Het komt dan ook als een verrassing als hij in het nawoord schrijft dat zijn commissariaat de verwerkelijking van een oude ambitie is. Hij vindt de economische eenwording van Europa, en dus het werk van de Europese Commissie, van groot belang, schrijft hij. Of een in bondige stijl geschreven en met afkortingen doordrenkt dagboek de beste manier is om een goed beeld van de werkzaamheden

in Brussel te schetsen, lijkt nog maar de vraag. Iets meer uitleg van procedures en een vermelding van functies in het namenregister (zoals in *Retour Nijmegen - Den Haag* van Van Zuijlen, dat hierna aan bod komt) had het geheel in ieder geval toegankelijker gemaakt.

De titel blijft raadselachtig. Welke grenzen verkent Bolkestein hier? De grenzen van Europa? De grenzen van de bureaucratie? Zijn eigen grenzen?

Troostchocolade

'Ik lijk Bolkestein wel met al die culturele uitstapjes', schrijft Marjet van Zuijlen op 7 november 1998 in het dagboek dat twee jaar later gepubliceerd zou worden als *Retour Nijmegen - Den Haag.* Toch gaat ze een stuk verder dan Bolkestein. Als Bolkestein in *Grensverkenningen* over zijn leven buiten de politiek schrijft, gaan die aantekeningen bijna uitsluitend over zijn vele 'culturele uitstapjes'. Marjet van Zuijlen is veel opener over haar privé-leven. Op het moment dat ze haar dagboek bijhoudt, zit ze voor de PvdA in de Tweede Kamer. Ze is fractiesecretaris. Behalve over (partij)politieke verwikkelingen schrijft ze over haar leven in Nijmegen, haar grote liefde J., haar twijfels, haar afslankpogingen en haar dromen. Bolkestein (geboren in 1933) houdt zich verre van dit soort ontboezemingen. Van Zuijlen is van 1967, en onderdeel van een generatie die de grens tussen het persoonlijke en het professionele leven minder scherp trekt. Dit maakt haar dagboek veel directer dan dat van Bolkestein. Haar eeuwige twijfel lijkt een generatiekenmerk: ze wil eigenlijk alles tegelijk, een baan, 'maar niet een die me volkomen opeist', schrijven, lezen, naar het bos, naar de duinen, naar de film en 'van de zomer een maand een grote villa huren in Toscane en lieve mensen uitnodigen'.

Uit haar dagboek blijkt dat fractiesecretaris een baan is die haar wel volkomen opeist. Er wordt constant overlegd en vergaderd, er moeten meningen gevormd en standpunten ingenomen worden - en alles voltrekt zich in een sfeer van niet aflatende haast en faalangst. Het feit dat Van Zuijlen zich ook over haar persoonlijke leven uitlaat, heeft als voordeel dat haar werk in een kader wordt geplaatst, waardoor je als lezer een idee krijgt hoeveel tijd en energie ze ermee kwijt is, en welke offers al dan niet van haar worden verlangd. Bij Bolkestein krijg je de indruk dat zijn werkzaamheden zich voltrekken in een door culturele uitstapjes onderbroken vacuüm.

Bolkestein, heeft al een hele carrière achter zich. Van Zuijlen moet het allemaal nog waarmaken en twijfelt regelmatig of ze wel in de politiek wil blijven. (In 2000 zal ze de politiek verlaten voor een baan in het bedrijfsleven.) Misschien dat daarom Van Zuijlen defensiever is dan Bolkestein. Bolkestein lijkt zich geen vragen te stellen bij het schrijven en publiceren van een dagboek. Van Zuijlen moet zich regelmatig rechtvaardigen, en geeft regelmatig aan dat ze erover denkt om ermee te stoppen.

Zowel Van Zuijlen als Bolkestein weten heel goed dat ze een dagboek bijhouden dat al gauw gepubliceerd zal worden. Beide dagboekschrijvers bezoeken hun redacteuren om over de voortgang van het project te spreken. In Van Zuijlens boek wordt de stroef verlopende fotosessie die resulteert in de omslagfoto uitgebreid beschreven. Op die foto staat Van Zuijlen op het balkon van een trein. Een wat overbodige vondst voor een boek dat *Retour Nijmegen - Den*

Haag heet. Lijkt die titel trouwens niet heel erg op *Retour Den Haag* van Van Thijn?

Veelzeggend is hoe deze twee dagboeken door hun uitgevers 'in de markt zijn gezet'. In de flaptekst van *Grensverkenningen* wordt uitsluitend ingegaan op Bolkesteins politieke carrière, en over het boek zelf wordt vermeld dat het gaat over Bolkesteins 'dagelijkse bestaan tussen Brussel, Amsterdam en Straatsburg, zijn omgang met ministers, (Euro-)parlementariërs en journalisten, en zijn dagelijkse ervaringen met de besluitvorming in de gestaag uitdijende Brusselse bureaucratie'. De flaptekst van Van Zuijlen pakt de zaken anders aan. Eerst wordt Nijmegen afgezet tegen Den Haag. 'Nijmegen - dat is wakker worden naast haar grote liefde, samen musea en galeries bezoeken [...] en genieten van het bourgondische leven in het zuiden. Maar ook Den Haag kent zijn aantrekkelijke kanten, de bekoring van een carrière in het brandpunt van de publieke belangstelling. [...] Openhartig schrijft ze over slapeloze nachten en politieke strategieën, officiële diners en troostchocolade, over vrienden in de kroeg en in de fractie. Zo gunt ze de lezer en passant een verrassende blik achter de schermen van de Tweede Kamer'. Behalve de glossy-achtige stijl valt hier nog iets anders op - dat het ware karakter van het werk van Van Zuijlen wordt verdoezeld. Zie het gebruik van de term 'en passant'; de lezer zou eens gaan denken dat het echt over politiek gaat. De uitgever wil de lezers waarop hij mikt blijkbaar niet afschrikken en doet of het hier om Bridget Jones in Den Haag gaat. 'Het gaat echt niet alleen maar over politiek, het gaat eigenlijk over iemand als jij, die worstelt met de verhouding tussen haar privé-leven en haar persoonlijke leven.' De ondertitel van het boek luidt desondanks *Dagboek van een politica.* Je krijgt de indruk dat die er tussendoor geglipt is toen even niemand oplette.

3. Conclusie

Terug naar Orwell, die de geloofwaardigheid van autobiografieën relateerde aan het aantal erin vermelde nederlagen en verwerpelijke zaken. Kunnen we inderdaad zeggen dat autobiografieën van politici aan geloofwaardigheid winnen naarmate er meer misstappen en blunders worden toegegeven?

Misstappen en blunders toegeven doen alle hier behandelde autobiografen, zij het niet allemaal met hetzelfde vuur; Van Thijn en Van Zuijlen doen het wat gretiger dan Rosenmöller. Dittrich behandelt op zijn beurt ook projecten en ondernemingen die mislukken, en zelfs Bolkestein schrijft dat hij een tijdens een BBC-interview gemaakt grapje over Gordon Brown beter achterwege had kunnen laten ('contraproductief en onverstandige inmenging in de binnenlandse politiek van een lidstaat'). Maar vergroot het de geloofwaardigheid?

Het toegeven van misstappen kan een gevolg zijn van eerlijkheid of berekening. Misschien dat we onbekende autobiografen geloven wanneer ze hun missers toegeven - maar we hebben hier te maken met mensen die we kennen en die we hebben horen spreken. Het zijn politici, we zijn van hun werkzaamheden op de hoogte en we kunnen ons een beeld vormen van wat er voor hen op het spel staat als ze een autobiografisch werk publiceren. Ze nemen alvast een voorschot op hun plaats in de geschiedenis. Daarom lezen we hen met een gezond wantrouwen. Het toegeven van ne-

derlagen zien we eerder als onderdeel van hun tactiek dan als teken van oprechtheid. Wat politieke autobiografieën betreft, lijkt de uitspraak van Orwell dus niet van toepassing. Bij nader inzien blijkt de geloofwaardigheid eerder van de vorm af te hangen dan van de inhoud. En het zijn de dagboeken die het meeste vertrouwen inboezemen.

Dagboeken maken een directere, minder bewerkte indruk dan verhalende memoires. Ze bevatten ook nauwelijks beschouwende passages, terugblikken of analyses. Het nadeel hiervan is dat procedures en andere langetermijnontwikkelingen veel minder aandacht krijgen dan in verhalende memoires. Voordeel is dat de mededelingen over dagelijkse werkzaamheden en beslommeringen gedaan worden zonder al te veel reflectie, wat de indruk wekt van objectiviteit: hier wordt verslag gedaan, en geen verhaal verteld.

Maar bij de geloofwaardigheid van dagboeken zouden ook wel eens andere factoren kunnen meespelen. Omdat er in dagboeken weinig uitgelegd wordt, weten we als lezer ook minder waar het over gaat dan bij verhalende memoires. Bovendien dreigt het gevaar dat we door het door herhalingen gekenmerkte ritme van dagboekaantekeningen langzaam de concentratie verliezen: weer een bijeenkomst, weer een vergadering, weer een cultureel uitstapje, weer iets met een afkorting - we nemen het voor waar aan omdat we nu eenmaal de neiging hebben alles wat we horen en waar we niet direct bij betrokken zijn voor waar aan te nemen. Hoe opwindend is het dagelijks leven van een politicus ook helemaal? In plaats van dat we het geloven, geloven we het wel. Zodra het ergens over gaat waar we wel bij betrokken zijn of waar we een mening over hebben - zie Bolkestein over Fortuyn of het Vondelpark - schrikken we wakker en gaan we vragen stellen.

Bestaat geloofwaardigheid dan alleen bij de gratie van desinteresse? Dat zou je een sombere conclusie kunnen noemen; je kunt het ook zien als een aansporing tot een kritische leeshouding.

Literatuur

Frits Bolkestein, *Grensverkenningen, dagboek van een Eurocommissaris* (Amsterdam, Bert Bakker 2005)
Boris O. Dittrich, *Een blauwe stoel in paars, verhalen uit de Tweede Kamer* (Amsterdam, Van Gennep 2001)
George Orwell, 'Benefit of Clergy: Some Notes on Salvador Dali' in *The Penguin Essays of George Orwell* (Londen, Penguin Books 1984)
Paul Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan* (Amsterdam, Balans 2003)
Ed van Thijn, *BM* (Amsterdam, Augustus 2003)
Marjet van Zuijlen, *Retour Nijmegen - Den Haag, dagboek van een politica* (Prometeus, Amsterdam 2000)

Bedgeheimen en schandalen
De ontoegankelijkheid van het Koninklijk Huisarchief
Dik van der Meulen

In augustus werd bekendgemaakt dat de historicus, jurist en Wilhelmina-biograaf Cees Fasseur in het Koninklijk Huisarchief de documenten over de Hofmans-affaire zal mogen inzien, waaronder het rapport van de commissie-Beel uit 1956. Het bericht leidde tot voorspelbaar rumoer in de dagbladen, en zelfs tot Kamervragen.

De achtergronden zijn bekend. Naar aanleiding van de oogkwaal van prinses Marijke, later Christina, kwamen koningin Juliana en prins Bernhard in contact met de gebedsgenezers Greet Hofmans, die door haar invloed op Juliana en haar pacifistische ideeën voor een tweespalt in het huwelijk zou gaan zorgen. Om een constitutionele crisis te voorkomen, stelde de regering een commissie in die de zaak moest onderzoeken. Het rapport van de commissie onder leiding van oud-premier Beel (KVP) geldt als een van de beroemdste geheime politieke documenten uit de Nederlandse geschiedenis.

Bij sommige journalisten overheerste in augustus de tevredenheid dat er eindelijk duidelijkheid zou komen over de veronderstelde crisis waarin de complete monarchie in de jaren vijftig was beland. Anderen merkten op dat Cees Fasseur, die voor zijn Wilhelmina-boeken ook al toestemming had gekregen om in het Koninklijk Huisarchief documenten te raadplegen, hiermee opnieuw het geschiedwetenschappelijk alleenrecht leek te hebben gekregen. Het scherpst was de reactie van Lambert Giebels, die voor zijn biografie van Beel tot aan de Hoge Raad toe had geprocedeerd om de Hofmans-stukken in het Nationaal Archief te mogen inzien. Giebels, in *de Volkskrant* van 19 augustus: ‘Openbaarheid is natuurlijk iets anders dan het uitkiezen van een soort hofhistoricus en hem het monopolie verschaffen op zo'n cruciaal archiefstuk over een constitutionele crisis als het dossier-Beel.’

Giebels' bitterheid is te begrijpen, en hij is niet het enige slachtoffer van het koninklijke voorkeursbeleid. Ook Hans Daalder, op dit moment bezig met de jaren dat Drees als premier bij de kwestie betrokken was,

moet het zonder het dossier doen, tenzij hij bereid is te wachten tot Fasseur klaar is. Waarom zij niet, en de Leidse oud-hoogleraar wel?

Particuliere rommelzolders

Op het eerste gezicht is de zaak niet zo ingewikkeld. Weliswaar kent Nederland een archiefwet die openbaarmaking van staatkundige documenten voorschrijft (met een aantal uitzonderingsgevallen), maar de Stichting Archief van het Huis Oranje-Nassau is een particulier archief. Dat het uiteindelijk uit publieke middelen wordt gefinancierd, is hierop niet van invloed. De beheerder, koningin Beatrix, bepaalt wie erin komt, en wie niet. Staatsrechtelijk is er geen verschil tussen een willekeurige particuliere rommelzolder en het Koninklijk Huisarchief; ze vallen allebei niet onder de archiefwet. In die zin antwoordde premier Balkenende dan ook op de Kamervragen van Ella Kalsbeek. Het PvdA-Kamerlid wist dat natuurlijk wel, en daar ging het wat haar betreft ook niet om. Zij was van mening dat het rapport van de commissie-Beel behoorde tot ‘de stukken die de uitoefening van de functie van het staatshoofd betreffen’. Zulke stukken, zo schreef Kalsbeek in *de Volkskrant* van 22 augustus, moeten naar het Kabinet der Koningin of het Nationaal Archief worden overgebracht, waar ze kunnen worden ingezien door ‘degenen die daar krachtens de Archiefwet recht op hebben’. Verder vond Kalsbeek het ‘volstrekt terecht’ dat Beatrix van haar bevoegdheden gebruikmaakte; ze meende zelfs dat ‘de koningin zo terughoudend mogelijk’ moest zijn.

Nu is voor elk standpunt wel wat te zeggen. Vanzelfsprekend is het voor niemand aangenaam dat zijn huwelijksproblemen, of die van zijn ouders, publiekelijk tot in detail worden besproken. Wat dat betreft is Beatrix' voorzichtigheid niet zo vreemd. Aan de andere kant gaat het in dit geval om een politieke affaire, die dit soort privé-overwegingen overstijgt. Dat heeft men aan het hof, al dan niet na druk van buiten, kennelijk ook ingezien, waarbij het overlijden van prins Bernhard ongetwijfeld de doorslag heeft gegeven.

Voor biografen zijn de ontwikkelingen rond het Hofmans-dossier interessant, maar veel belangrijker is wat op de achtergrond speelt; de ontoegankelijkheid van het gehele Koninklijk Huisarchief. Niet alleen om Juliana en prins Bernhard, maar ook de drie Oranje-koningen uit de negentiende eeuw wachten nog op een moderne biografie. De kans bestaat dat vooral het portret van de derde Willem niet al te vleiend zal worden, maar dat mag geen reden zijn om het archief (of delen ervan) gesloten te houden. Alleen met medewerking van het Koninklijk Huisarchief kunnen de benodigde details worden verkregen - en dat zal in ieder geval leiden tot een genuanceerder beeld van dit staatshoofd.

Boulevardbladen

In hoeverre hebben openbare figuren eigenlijk het recht om zichzelf en hun voorgeslacht te beschermen tegen biografische belangstelling? Een interessante vraag, zeker als het om leden van vorstenhuizen gaat. Zij slaan de aangeboden privileges -

geld, paleizen en aanzien - zelden af, maar hebben doorgaans wat meer moeite met het hieraan verbonden nadeel; de publieke nieuwsgierigheid. Die tegenzin ligt voor de hand waar het om boulevardbladen gaat,

maar ook voor hun wantrouwen tegen biografieën moet men begrip opbrengen. Want hoe gerespecteerd dit genre om een of andere reden ook is, de biograaf zoekt, niet minder dan de *Story*-verslaggever, naar bedgeheimen, ruzies en schandalen. Dat doet hij ook als hij een schrijver of een politicus tot onderwerp heeft, maar voor koningshuizen is dit thema extra gevoelig omdat hun troonaanspraken nu eenmaal zijn gebaseerd op de voortreffelijkheid van het voorgeslacht.

En dus blijven de deuren van het Koninklijk Huisarchief voor historici en biografen gesloten, met uitzondering van een enkeling aan wie de koningin en haar medewerkers hun vertrouwen hebben geschonken. Begrijpelijk, ja, maar of het verstandig is? De boeken worden tóch geschreven, desnoods zonder de archiefstukken - en het beeld van de gebiografeerde koning of koningin, prinsgemaal of prinses wordt er doorgaans niet gunstiger van. Uiteindelijk zijn ook de weinige onderzoekers die er wel in mogen, bij deze gang van zaken niet gebaat, want hun werk is niet te controleren en voldoet daarmee dus niet aan een belangrijk wetenschappelijk criterium.

Bedrijven hebben al ingezien dat openheid goed is voor hun naam, en stellen steeds vaker hun archieven open voor onderzoekers, ook als de onderneming geen brandschoon verleden heeft. Een voorbeeld is Shell, dat zelf het initiatief heeft genomen om zijn bedrijfsgeschiedenis te laten vastleggen, hoewel de betrokkenen zich ervan bewust zijn dat de onderneming met een omstreden oorlogsverleden tobt. Toch verwacht niemand dat automobilisten na de publicatie van het boek de Shell-pompen zullen mijden.

Het belang van openheid zal het koningshuis zelf moeten inzien, want langs officiële weg - parlement of Hoge Raad - valt er niet veel te bereiken. Wat de buitenwereld overblijft, is druk uitoefenen; met kracht van argumenten betogen dat een grotere toegankelijkheid van het Koninklijk Huisarchief het hof uiteindelijk niet zal schaden. In tegenstelling tot wat het Kamerlid Kalsbeek betoogde, kan dat archief niet open genoeg zijn.

Dagboek van een biograaf
Werken aan de levensbeschrijving van Pieter Jelles Troelstra
Piet Hagen

27 december 2001

Vandaag het register van *Journalisten in Nederland, een persgeschiedenis in portretten* ingeleverd bij De Arbeiderspers. Nu is het boek echt af. Maar boeken schrijven is verslavend en dus tekent een volgend project zich af. De Arbeiderspers is enthousiast over mijn idee een biografie te maken van Pieter Jelles Troelstra (1860-1930), Fries dichter en dertig jaar politiek leider van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Troelstra heeft wel vierdelige *Gedenkschriften* nagelaten, maar er is nog altijd geen afgeronde biografie waarin al het materiaal is verwerkt dat sinds zijn dood in 1930 beschikbaar kwam. Dat verbaasde me toen ik als journalist een kort portret van Troelstra schreef. Ik ga uitzoeken of het idee uitvoerbaar is. Is iemand anders hiermee bezig? Kan ik tijd vrijmaken voor zo'n groot project? Zijn er subsidiegevers te vinden?

22 maart 2002

De laatste paar jaar hebben minstens zes mensen overwogen een biografie van Troelstra te schrijven. Een van hen heeft zelfs een begin gemaakt, maar moest de strijd staken omdat hij onvoldoende subsidie kreeg. In het verleden zijn er waarschijnlijk meer plannen geweest. Maar bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, waar het Troelstra-archief wordt bewaard, is niet bekend dat er nu iemand bezig is.

Directeur Jaap Kloosterman helpt mij over mijn schroom heen. Ik ben dan wel geen kenner van de geschiedenis van het Nederlandse socialisme, maar met een combinatie van interesse, studiezin, volharding en schrijfervaring moet het lukken. Het kan bovendien een voordeel zijn dat dit werk wordt gedaan door iemand die afstand heeft tot het onderwerp.

2 augustus 2002

Bezoek aan Tineke Steenmeijer-Wielenga, directeur van het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum in Leeuwarden. Hier is een vaste expositie te zien over de familie Troelstra. Behalve de dichter-politicus Pieter Jelles behoren daartoe zijn vader Jelle, liberaal wethouder en gedeputeerde in Leeuwarden, zijn broer en medestrijder Dirk, zijn zoon Jelle, die kunstschilder was, en natuurlijk zijn eerste vrouw, Sjoukje Bokma de Boer, beter bekend als Nynke van Hichtum.

Tineke Steenmeijer is een kenner van de

Friese literatuur. Ze heeft een geromantiseerd levensverhaal van Nynke geschreven en vele artikelen over Pieter Jelles. Ze is een van de bezorgers van zijn *Samle Fersen.* Ze ontvangt me hartelijk en zegt alle steun toe. Ze wil te zijner tijd ook de conceptteksten van commentaar voorzien. Tot mijn vreugde vind ik later nog drie historici bereid tot kritisch meelezen: Jan Bank, Piet de Rooy en Johan Frieswijk.

15 augustus 2002

De eerste toezeggingen voor subsidie zijn binnen. Ik waag het erop en neem over een paar maanden ontslag als hoofdredacteur van *De Journalist.* Ik blijf freelance journalistiek werk doen, maar driekwart van mijn tijd zal ik aan het Troelstra-project kunnen besteden. Het zal waarschijnlijk nog wel even duren voordat het laatste gat in mijn subsidiebegroting is gedicht. Maar ik merk wel dat het belang van deze biografie gelukkig breed wordt erkend.

21 november 2002

Postuum wordt de P.C. Hooftprijs uitgereikt aan Sem Dresden, schrijver van *De structuur van de biografie* uit 1956, nu opnieuw verschenen in uitgebreidere versie onder de titel *Over de biografie.* Een mooie gelegenheid om mezelf bij te scholen. Volgens Dresden kun je geen enkel feit voor waar aannemen. Het is allemaal selectie en interpretatie. Met die relativering in het achterhoofd wil ik toch proberen een zo goed mogelijk beeld te schetsen.

14 december 2002

‘Teatrale lêzing’ van Troelstra's toneelstuk *Zijn Vrouw* in Leeuwarden. In het nooit eerder opgevoerde stuk zijn Pieter Jelles en Sjoukje makkelijk te herkennen. Ik zit naast Aukje Holtrop, de biograaf van Nynke van Hichtum. We kennen elkaar uit de tijd dat we studeerden. We hebben een paar jaar een ‘duo-baan’ gehad als onderwijsredacteuren van *Trouw.* Nu zijn we ‘duo-biograaf’: zij van Sjoukje, ik van Pieter Jelles. Hun op de klippen gelopen huwelijk bindt ons opnieuw.

9 januari 2003

Sinds ruim een week ben ik freelancer. Voor het eerst breng ik een dag door in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, een kolos met een weinig toegankelijke voorgevel, maar van binnen een schitterend gebouw, prachtig gelegen aan de uitlopers van het IJ. De leeszaal is licht en royaal, de medewerkers zijn deskundig en behulpzaam. Willeke Tijssen geeft mij een eerste instructie over de in

het IISG aanwezige archieven. Ik heb geen idee van wat me te wachten staat. Het Troelstra-archief omvat duizenden stukken. Daarnaast zijn er tientallen archieven van mensen met wie Troelstra verkeerde en correspondeerde.

Wie zijn toch al die onderzoekers in de leeszaal? Ik opper het idee om af en toe lunch-ontmoetingen te organiseren voor aanwezige onderzoekers. IISG-medewerkers Jan Lucassen en Frank de Jong voelen er wel voor en organiseren sindsdien wekelijks een *table d'hôte.* Elke dinsdag ontmoet je er nieuwe gasten uit de hele wereld met de meest uiteenlopende onderzoeksprojecten.

30 januari 2003

Eerste bijeenkomst van het clubje van politieke biografen dat ik bij elkaar heb getrommeld. We zijn met ons vieren: Annette Bleich doet PvdA-leider Joop den Uyl, Co Welgraven de christelijk-historische politi-

ca Frida Katz en Jeroen Koch de antirevolutionair Abraham Kuyper. Met Troelstra erbij een mooi kwartet. Erg frequent zullen we niet bijeenkomen, zo eens per jaar, maar het is leuk ervaringen uit te wisselen.

Hoe is mijn houding tegenover Troelstra, willen de anderen weten. Ik stel me open op. Veel moeite kost dat niet want het is allemaal nieuw voor me. Maar ik merk dat alle negatieve verhalen die over Troelstra de ronde doen me soms toch prikkelen tot tegenspraak. Dat gebeurt bijvoorbeeld als ik spreek met de biografen van Henri Polak, Willem Vliegen of Henriëtte Roland Holst. Alsof je wordt meegezogen in de persoonlijke twisten van honderd jaar geleden. Voorlopig houd ik het er op dat Troelstra een boeiende persoonlijkheid was, vol innerlijke tegenstellingen, en juist daarom zo spannend. Misschien wel de minst saaie politicus van Nederland.

24 februari 2003

Heerlijke dagen in het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum in Leeuwarden. Het FLMD is gehuisvest in het pand aan de Grote Kerkstraat waar ooit Mata Hari woonde. Je krijgt er gratis koffie en thee, mag nog zelf kopiëren en zit tussen de middag aan de lunch met de medewerkers. Doordat ik in mijn jeugd twaalf jaar in Leeuwarden heb gewoond, versta ik gelukkig redelijk Fries.

De uitstapjes naar Friesland zijn elke keer een feest. Meestal combineren mijn vrouw en ik het met iets anders. Bijvoorbeeld met wandelen op het Zevenwoudenpad, dwars door Troelstra's eerste kiesdistrict, Tietjerksteradeel. En in Stiens bezoek ik met *Samle Fersen* in de hand de plaatsen waar de jonge Pieter Jelles vertoefde.

19 juni 2003

Iemand heeft me verteld dat ik de 102-jarige Marinus van der Goes van Naters, oudfractieleider van de PvdA, nog wel kan opbellen om een afspraak te maken. Hij is de enige politicus die Troelstra nog goed heeft gekend. Maar helaas heeft de rode jonkheer zijn dag niet. 'Weet u wel hoe oud ik ben? Hoe haalt u het in uw hoofd mij te bellen!' Er is iemand bij hem op bezoek die het gesprek overneemt. Ik moet maar een briefje schrijven, zegt ze. Dar doe ik, maar tot een ontmoeting komt het niet meer. Als Van der Goes twee jaar later overlijdt, schrijf ik opnieuw. Nu om de familie te condoleren en te vragen of er nog materiaal is dat nog niet naar het Nationaal Archief of het IISG is gebracht. Dat blijkt niet het geval. Ik moet oud-PvdA-voorzitter Felix Rottenberg maar eens bellen, die is vaak bij Van der Goes op bezoek geweest en heeft het Troelstra-beeldje geërfd dat op diens bureau stond.

25 maart 2004

Twee dagen in de National Archives in Kew, vlakbij Londen. In de Eerste Wereldoorlog speelde Troelstra een actieve rol in de vredesbeweging. De *Foreign*

Office volgde dat intensief. Omdat Troelstra als *deutschfreundlich* bekend stond, genoot hij weinig vertrouwen bij de *Entente*-regeringen. Mede daardoor liepen zijn initiatieven op niets uit. Als biograaf kun je ambtenaren dankbaar zijn dat ze zoveel bewaren.

15 mei 2004

In vakanties valt er vaak wat te combineren. Tussen Zwitserse bergwandelingen door bezoek ik Luzern, waar Troelstra en zijn tweede vrouw enkele malen logeerden bij een rijke Amerikaan met sociale gevoe-

lens, John de Kay. Die bewoonde een kasteeltje dat nu dienst doet als *Pflegeheim* voor bejaarden en gehandicapten. Een paar dagen later ben ik in het Bundesarchiv in Bern. Eind 1918 wilde Troelstra tussen de bergen bijkomen van de revolutionaire novemberdagen. Ook in Zwitserland was het onrustig geweest. Uit de stukken blijkt dat de inlichtingendiensten op hun qui-vive waren.

15 augustus 2005

Er zijn veel mensen die me iets toesturen. Een knipsel, een oude brochure, een verhaal over Troelstra's 'verguisde' zus Hendrika, een ingelijste spotprent van Jan Sluijters, een scriptie over Troelstra in het Deens en nog veel meer. Het stimuleert de eenzame onderzoeker. Vandaag krijg ik het bericht dat ik een plaquette met afbeelding van Troelstra cadeau krijg. Die krijgt een plaats in mijn werkkamer.

Ook de collectie boeken groeit. Er is werkelijk een stortvloed aan literatuur over de vele 'kwesties' waarin Troelstra een rol speelde: de sociale kwestie, de kiesrechtkwestie, de agrarische kwestie, de schoolkwestie en niet te vergeten de tactiekkwestie, die zo vaak de partij verdeeld hield. En dan natuurlijk grote onderwerpen als de Spoorwegstaking van 1903, de Eerste Wereldoorlog en de Novemberdagen van 1918. Het zal moeilijk worden dat allemaal te verweven met het levensverhaal van de hoofdpersoon.

23 november 2004

Troelstra schreef in *De Sneeker Courant*, *De Baanbreker* en *De Sociaaldemokraat.* Die kranten heb ik al doorgevlooid. Vandaag begin ik aan vijfentwintig jaargangen van *Het Volk*, vanaf de oprichting in 1900 tot 1925, het jaar waarin hij de politiek verliet. Ik geniet van deze persgeschiedenis van dag tot dag. Je komt wel vaak in de verleiding zijwegen in te slaan. Eigenlijk is alles interessant. Al turend achter het filmapparaat selecteer ik zo'n tweehonderd pagina's per jaargang. Ze kunnen thuis worden ingevoegd in de ordners met kopieën uit archieven. Samen met verwijzingen naar de later verschenen literatuur wordt het allemaal geregistreerd in het 'dagregister' in mijn pc. In sommige opzichten weet ik meer van Troelstra dan hij over zichzelf wist.

11 januari 2005

In het Nationaal Archief zoek ik in de collectie van C.J. Ruijs de Beerenbrouck, premier van het kabinet dat in 1918 aantrad, naar reacties op het revolutionaire optreden van Troelstra. Onverwacht stuit ik op een dossier over mijn eigen grootvader. Die was in die tijd hoofd-legerpredikant. Door zijn rechtlijnig optreden was hij in conflict geraakt met collega's. Dat was zo hoog opgelopen dat het rapport over deze zaak ook aan de premier werd toegestuurd. Mijn grootvader kon moeilijk zijn ongelijk

bekennen, zo luidde een van de conclusies. Die karaktertrek had hij gemeen met Troelstra, die hij overigens fel bestreed vanwege zijn rooie streken.

10 maart 2005

Het heeft enige moeite gekost, maar vandaag kan ik het archief van koningin Wilhelmina raadplegen. Aanvankelijk verwees de directeur van het Koninklijk Huisarchief mij naar Cees Fasseurs biografie van Wilhelmina. Daar zou ik alle relevante informatie vinden. Maar na overleg met Jan Bank en Fasseur zelf herhaalde ik mijn verzoek, met het argument dat ik de relatie

tussen Wilhelmina en Troelstra vanuit een ander perspectief bekeek en zelf de bronnen moest kunnen raadplegen. Zo kreeg ik alsnog toestemming.

20 mei 2005

Het is precies vijfenzeventig jaar geleden dat Troelstra overleed. *NRC Handelsblad* publiceert mijn pleidooi voor herijking van het versleren Troelstra-beeld. Hoeveel fouten hij ook heeft gemaakt, hij is toch de man die de arbeiders van Nederland een gevoel van eigenwaarde heeft gegeven. Ik herinner ook aan de internationale dimensie van de jonge sociaal-democratie.

In het krantje van de PvdA in Den Haag verschijnt met mijn hulp een Troelstra-route, die eindigt bij zijn graf op de Algemene Begraafplaats.

22 juli 2005

Een reis langs de *Romantische Straße* door het vroegere Oost-Duitsland. Troelstra was een romanticus en een bewonderaar van Heinrich Heine. Hij heeft deze streek vaak bezocht. In Dresden bekijk ik de voormalige kliniek van Anna Fischer-Dückelmann, waar Sjoukje verbleef om te herstellen van haar neurasthenische aandoeningen. Ik vind ook het adres waar Pieter Jelles logeerde toen hij haar bezocht. Dit deel van de stad is bij de bombardementen van 1945 gespaard.

In een boekhandel koop ik Volker Ullrichs *Die nervöse Großmacht 1871-1918, Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs.* Ineens snap ik beter hoe Troelstra tegen Duitsland aangekeken moet hebben. En ook waarom hij zo vaak leed aan zenuwinzinkingen. Het lag niet alleen aan zijn zwakke gestel, maar ook aan het *nervöse Zeitalter.*

In Ilsenburg, in de Harz, bracht Troelstra zijn zoon Jelle naar het Land-Erziehungsheim van Hermann Lietz. Ik stel me voor hoe het gegaan is: na een treinreis van twee dagen laat de vader hier in 1903 zijn twaalfjarige zoon achter op een progressieve Duitse kostschool, ver van huis.

In Eisenach bekijk ik de plek waar in 1869 de Duitse Sociaal-Demokratische partij werd opgericht. Hier waart nog de geest van August Bebel rond. Hij en Wilhelm Liebknecht waren Troelstra's grote voorbeelden en met beiden was hij bevriend. Thuis pak ik de autobiografie van Bebel uit de kast. Zou Troelstra die in gedachten hebben gehad toen hij zijn eigen *Gedenkschriften* schreef?

2 augustus 2005

Via de post arriveert een dik pak, de drukproeven van het proefschrift van Aukje Holtrop, *Nynke van Hichtum, leven en wereld van Sjoukje Bokma de Boer.* Een substantieel deel van het boek gaat over Sjoukjes verhouding tot Pieter Jelles, en ook over diens persoon en werk. Voor een deel laat het boek zich lezen als een

dubbelportret. De omgeving van Pieter Jelles is nu volledig in kaart gebracht. Er zijn (auto)biografieën van bijna alle mensen die een belangrijke rol in zijn leven speelden, zowel in binnenals buitenland. Nu nog het portret van de man die vanuit mijn optiek in het midden staat: Pieter Jelles Troelstra. Ik hoop dat het over een jaar of drie af is.

Actief en eigenzinnig
Waarom politica Frida Katz een biografie verdient
Co Welgraven

Niet alle biografieën hoeven over beroemde persoonlijkheden te gaan. Toen journalist Co Welgraven per toeval op de naam van Frida Katz stuitte, wist hij niet wie zij was. Nader onderzoek leerde hem dat, hoewel Katz niet de geschiedenis in zal gaan als invloedrijke politica, er redenen genoeg zijn een biografie aan haar te wijden.

De vrouw van wie ik een biografie schrijf, kende ik tot een paar jaar geleden in het geheel niet. De lezers van dagblad *Trouw*, waar ik een kwarteeuw werk, brachten me op de hoogte van haar bestaan.

Op 26 februari 2002 behandelde de rubriek 'Haagse Kier' van *Trouw* het thema 'bijnamen in de Nederlandse politiek'. De politieke redactie meldde dat het befaamde tv-programma *De Fabeltjeskrant* altijd 'een dankbare bron' is geweest: 'Elida Wessel van D66 stond vanwege haar radde tong en scherpe s-klank bekend als Truus de Mier. Het SGP-kamerlid Cor van Dis ging door voor meneer De Uil omdat zijn stemgeluid sterk leek op dat van deze kabbelend vertellende vogel.'

In een tussenzinnetje maakte de redactie van de rubriek een foutje: 'Bert Haars, na de freule de enige vrouw die de CHU ooit in de Tweede Kamer vertegenwoordigde, dankte er de bijnaam juffrouw Ooievaar aan.' Nogal wat lezers klommen in de pen: hoe konden jullie Frida Katz vergeten!

Die reacties trokken mijn aandacht. Bert Haars kende ik, en freule Wttewaal van Stoetwegen ook, maar van haar voorgangster Frida Katz had ik - net als mijn collega's van de parlementsredactie - nog nooit gehoord. Een korte speurtocht in archieven en boeken leerde mij dat zij in alle opzichten de gedroomde persoon was om een biografie van te schrijven. Katz was bijna twintig jaar lid van de Tweede Kamer geweest, van 1922 tot 1941 (op dat laatste jaartal kom ik nog terug), dus ruwweg in het interbellum, voor mij een van de interessantste periodes uit de parlementaire geschiedenis waar ik nog steeds veel te weinig van weet. Ze was betrokken bij de val van drie kabinetten, geen geringe prestatie voor een gewoon kamerlid. Bovendien was zij ongeveer in dezelfde periode (van 1922 tot 1937) lid van de Amsterdamse gemeenteraad. Ik

ben weliswaar import, maar toch voel ik me een echte Amsterdammer, die over de geschiedenis van zijn stad nog veel moet leren.

Frida Katz, 1920

Vlekje

Frida Katz was lid van de Christelijk-Historische Unie (CHU). Voor mij als oud-Arjosser (Arjos was de jongerenorganisatie van de ARP) is dat altijd een mysterieuze politieke partij gebleven; ook protestants, maar toch anders. Eigenlijk was het geen partij, het was - zoals de naam al zegt - een losse unie van met name hervormden uit de gegoede kring. De CHU is vaak een club van de dubbele namen genoemd. Katz' afkomst heeft voor mij helemaal iets geheimzinnigs: opgegroeid in de Waalse kerk, overgestapt naar de hervormde kerk, weer terug naar de Waalse; elitair, intellectueel, afstandelijk, en toch betrokken bij mensen die het minder goed getroffen hadden in het leven. De vader van Frida, Samuel Katz (ze heeft hem nauwelijks gekend, want hij stierf toen ze vier was), was een befaamd strafpleiter die pro deo zijn diensten aanbood aan arbeiders die conflicten hadden met hun werkgever. Katz zelf is als advocate steeds opgekomen voor de zwakken in de samenleving.

Er zit ook nog een vlekje op haar levensloop, en dat is altijd handig voor een biograaf. In 1941 ging Katz in op de deal die de Duitse bezetter de honderd leden van de Tweede Kamer voorstelde. Als zij zouden aftreden, zouden ze hun pensioenrechten behouden. Het parlement functioneerde na de inval van de Duitsers weliswaar niet meer (pikant detail: Katz was, afgezien van de voorzitter, op donderdag 9 mei 1940 de laatste die het woord in de Tweede Kamer voerde), het was nog niet ontbonden. Met een paar andere kamerleden uit diverse fracties ging ze in op het aanbod van de bezetter. Katz heeft zich altijd verzet tegen het verwijt dat ze daarmee de Duitsers in de kaart speelde. Die *faux pas* werd haar zeer nagedragen. Tot haar grote teleurstelling en verbittering passeerde de CHU-top haar na de oorlog bij de opstelling van de kandidatenlijst. In haar plaats kwam de freule.

Baronesse

Een biografie schrijven van Frida Katz is om meer redenen aantrekkelijk. Katz was eigenzinnig, ze durfde een afwijkend standpunt in de CHU-fractie in te nemen - ook al was ze meestal uiteindelijk toch loyaal - en ze was in vele opzichten een pionierster. Ze was in 1922 een van de eerste vrouwelijke leden van de Tweede Kamer ‘ter rechterzijde’ zoals de christen-democratische fracties toen werden genoemd.

Het zou nog liefst eenenveertig jaar duren voordat die andere protestantse partij, de ARP, een vrouw tot haar kamerfractie toeliet. Een van de aardige aspecten van het werken aan deze biografie is de ontdekking, keer op keer, dat er weinig klopt van het beeld dat de anti-revolutionairen een stuk progressiever waren dan de christelijk-historischen.

Als in de jaren dertig de tijd rijp was geweest voor een bewindsvrouw, dan was Katz zeker één van de eerste geweest. Ze liep overal voorop; ze zette zich actief in voor het vrouwenkiesrecht, ze was betrokken bij de oprichting van de christelijke vrouwenbeweging, ze promoveerde als een van de eerste vrouwen in Nederland, en ze was een van de weinige vrouwen die in het buitenland had gestudeerd. Katz had in haar studententijd colleges gelopen bij Carl Jung in Zürich en mocht daar tot vervelens toe over opscheppen.

Katz had een opmerkelijk privé-leven, ook niet onaantrekkelijk voor een biograaf. Tot haar tweeënvijftigste was ze vrijgezel, toen trouwde ze met de vader van haar beste vriendin, baron Mackay, burgemeester van Ermelo en Nunspeet, destijds nog één gemeente. Ze liet zich et graag op voorstaan dat ze met haar huwelijk baronesse was geworden. Wee degene die die titel vergat.

Een sieraad

Vaak verbaas ik me erover dat van sommige beroemde Nederlanders nog geen biografie verschenen is. Maar het probleem bij een biografie van een bekende Nederlander is dat de hele goegemeente over elke punt en komma valt en je vanwege elke fout of omissie afmaakt. Als de biografie positief uitpakt, sta je zo'n beetje op de loonlijst van de familie (zie Cees Fassent en zijn biografie van koningin Wilhelmina); is ze negatief, dan had je waarschijnlijk nog een rekening te vereffenen.

Geef mij maar een onbekende Nederlander, die toch het nodige heeft betekend - ook al zal de oplage van het boek de duizend niet halen. Het is fascinerend via archiefonderzoek zo iemand te leren kennen en verbanden te leggen met onderwetpen die je van geschiedenisboeken kent en waarin zij een kleine rol heeft gespeeld. Neem de zaak-Oss, eind jaren dertig. De katholieke minister van justitie Goseling werd ervan beschuldigd een pastoor de hand boven het hoofd te houden die zich aan jongetjes en meisjes vergrepen zou hebben. De bijdrage van Katz aan het gedenkwaardige kamerdebat over deze kwestie was fenomenaal. In een puntgaaf juridisch betoog bekritiseerde zij het optreden van Goseling (behalve minister ook politiek leider van de RKSP), zonder in antipapisme te vervallen, terwijl die houding in die tijd bij alle emoties die de zaak-Oss opriep zeker in het protestantse kamp niet ongebruikelijk was. Afgezien van de katholieke pers, die haar optreden hekelde, kreeg zij van alle kanten lof toegezwaaid voor haar stellingname.

Als Frida Katz niet geleefd had, had Nederland er niet anders uitgezien. Ons land kan ook heel goed zonder een biografie van haar. Dat neemt niet weg dat het schrijven van een boek over ‘een sieraad van de Tweede Kamer’, zoals Katz wel eens is genoemd, een prettige en leerzame bezigheid is.

Zonder vrouwelijke doden geen onsterfelijke vrouwen *Pleidooi voor een* Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland

Mineke Bosch

Vorig jaar november werd in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag de pilot van het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (DVN) *gepresenteerd: het samenwerkingsproject van de Universiteit Utrechten het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis om de levensgeschiedenissen van opmerkelijke vrouwen aan de vergetelheid te ontrukken. Deze gebeurtenis werd luister bijgezet met een congres getiteld 'Duizend en één vrouwen in de Nederlandse geschiedenis'. De toon werd gezet door de lezing van Vivienne Larminie, redacteur van het net tevoren 'geopenbaarde'* Oxford Dictionary of National Biography (DNB), *waaraan meer dan tien jaar lang was gewerkt. Daarna werd gediscussieerd over de selectiecriteria en classificatie van de geportretteerde vrouwen en over vorm- en stijlkwesties. 's Middags werd gesproken over vrouwen in biografische woordenboeken, kortweg: vrouwen in de historische canon. Dat thema bracht Mineke Bosch tot een reflectie op haar ervaringen als lid van de Redactieraad van het* Biografisch Woordenboek van Nederland. *Geïnspireerd door het Britse voorbeeld doet zij een voorstel voor een* Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland. *Daarbij komen de valkuilen bij het schrijven over vrouwen uitgebreid aan de orde. Een handleiding die geen biograaf mag missen.*

Mijn ervaringen als eerste (jawel!) vrouwelijke lid van de Redactieraad van het *Biografisch Woordenboek van Nederland*, van 1994 tot 2002, en tevens als biograaf van onder anderen Aletta Jacobs, inspireerden mij tot deze reflectie. Ook de inhoudelijk interessante vragen die het *DVN*-project voor de gelegenheid opwierp, en de koppeling van het *DVN*-project aan het nieuwe *Oxford Dictionary of National Biography* vroegen als het ware om analyse. Dit reuzenwerk kwam uit in oktober 2004, na

meer dan tien jaar voorbereidingstijd waarin de verwachtingen over de mate van vernieuwing hoog werden opgevoerd. Voor wie niet is ingewijd: het nieuwe *DNB* is een totale, letterlijke 'herschrijving' van het 'oude' *DNB* dat onder redactie van de vader van Virginia Woolf, Stephen Woolf, tussen 1885 en 1901 tot stand kwam en waaraan gedurende de twintigste eeuw met enige regelmaat supplementen werden toegevoegd, ongeveer elke tien jaar één, tot in 1993 het laatste deel uitkwam onder de sprekende titel *Missing Persons.* Tegen die tijd was het nieuwe *DNB*-project al van start gegaan met de ambitie niet alleen alle tot dan toe geschreven lemmata opnieuw tegen het licht te houden, maar ook op basis van nieuwe inzichten in de geschiedenis leemten van velerlei aard op te vullen.

Uit de knipsels die ik hierover regelmatig kreeg toegestuurd wist ik al geruime tijd dat er aan de overzijde van het Kanaal iets moois in de maak was. Een van die knipsels bevatte de recensie van een studie naar *Women in the Dictionary of National Biography* door Gillian Fenwick, waarin werd geconstateerd dat de verhouding tussen vrouwen en mannen in de OUDE DNB één op drieëntwintig was. De slotzin luidde veelbelovend: 'Dr. Fenwick's indexes are a useful reminder of an under-representation which has already been remedied by the editor of the *New Dictionary of National Biography.*' Behalve mooie beloften over meer vrouwen in de *DNB* werd aangekondigd dat de nieuwe *DNB* in 2004 in zijn geheel beschikbaar zou komen, in druk en *on line.* Dat is dus gelukt, en de nadere kennismaking heeft mij zo enthousiast gemaakt dat ik mijn bijdrage aan 'Duizend en één vrouwen' heb laten uitmonden in een pleidooi voor een Nederlandse versie van de *Oxford NDB*, oftewel een geheel *Nieuw Biografisch Woordenboek voor Nederland.* Dit nieuwe woordenboek zou zijn belangrijkste missie moeten ontlenen aan de vraag hoe daarin meer vrouwen en andere 'anderen' een plaats zouden kunnen krijgen. Bovendien zou het duidelijk maken welke richtlijnen aan de redacteuren en auteurs meegegeven zouden kunnen worden om de lemmata ook naar inhoud en vorm aan te passen aan de eisen van een nieuwe tijd.

Vrouwelijke doden

In 1895 deed Elise Haighton in het progressief-liberale blad *Vragen des Tijds* een oproep aan vrouwen, en nadrukkelijk ook aan mannen, om zich aan te sluiten bij de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. In de aanloop tot die oproep liet zij een aantal voorbeelden passeren van generiek taalgebruik dat bij nader inzien slechts op mannen bleek te slaan. Een daarvan formuleerde zij als volgt:

> *Een vierde voorbeeld. De 31sten Dec. nam ik 's morgens de courant ter hand; mijn oog viel op het artikel 'Onze dooden'. 'Hé ja, 'k moet even zien, wie er al zoo in '94 gestorven is', dacht ik, en tot mijn groote verbazing ontdekte ik, dat de vrouwen niet sterven! In Nederland bleken overleden te zijn 135 mannen en 1 vrouw, één oude vrouw, die stellig ook niet dood zou zijn gegaan als zij niet vroeger grootmeesteres van het koninklijk huis geweest ware! 'Nu ja, maar die 135 waren dan ook beroemde mannen, daar kan geen vrouw tegenop!' zult gij mij toevoegen. Dat's waar ook, daar dacht ik zoo gauw niet aan - zulke*

vereeuwigingswaardige gaven als er vereischt worden voor: president van den

bakkersbond, burgemeester van Vlaardingen, voorzitter van de kamer van koophandel te Leeuwarden, directeur der hoogere burgerschool te Sneek, gemeentegeneesheer van Amsterdam, ex-gemeentesecretaris van Deventer, enz. enz. kan een vrouw niet bezitten. Slotsom, zij sterft dus niet.

De schrijfster en publiciste Elise Haighton (1841-1911) is niet geheel onbekend, maar met uitzondering van het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging* is zij tot op heden door de meeste historici van de negentiende eeuw over het hoofd gezien, ondanks haar actieve aanwezigheid in het publieke debat tussen 1870 en 1911. De opvallendste omissie is wel dat Haighton in het standaardwerk over atheisme en vrijdenken in Nederland (Noordenbos en Spigt, 1976) met geen woord wordt genoemd: Haighton was namelijk van 1882 tot 1884 redacteur van *De Dageraad.* Qualitate qua had zij ook zitting in het bestuur van de gelijknamige vrijdenkersvereniging en bepaalde zij voor een deel de discussies die er werden gevoerd tussen haar, Domela Nieuwenhuis, Carel Gerritsen en anderen over uiteenlopende zaken als eedaflegging, algemeen kiesrecht en zelfdoding. Dat was niet gewoon - Haighton zou dus de eerste vrouw kunnen zijn geweest die een bestuursfunctie had in een gemengde, door mannen gedomineerde vereniging. Ook heeft zij in Nederland als eerste vrouw in een openbare vergadering op 21 december 1882 in Odéon te Amsterdam een pleidooi gehouden voor vrouwenkiesrecht. Daarnaast publiceerde zij met een korte onderbreking in de tweede helft van de jaren 1880 in uiteenlopende kanalen over ‘de vrouwenkwestie’. Het kan goed zijn dat zij met de genoemde lezing Aletta Jacobs zover heeft gekregen dat zij zich op de Amsterdamse kieslijst plaatste voor de gemeenteraadsverkiezingen in 1883. Allemaal historische feiten van betekenis dus, maar kennelijk geen reden voor de heren Spigt en Noordenbos om haar in hun boek ook maar te noemen. Zelfs niet in het laatste deel, waar temidden van afzonderlijke biografische schetsen van vrijdenkende mannen een merkwaardig hoofdstukje ‘Vier vrouwen in de vrijdenkersbeweging’ is ingelast. Opvallend genoeg is daarin wel een plaats ingeruimd voor Aletta Jacobs, die behalve een kortstondig lidmaatschap en één publicatie in *De Dageraad* geen rol in deze kringen heeft gespeeld. Kennelijk heeft zij opname in deze collectieve vrouwenbiografie te danken aan wat de wetenschapsocioloog Robert Merton het ‘Matthew-effect’ heeft genoemd, naar de beroemde uitspraak in *Het evangelie van Mattheüs*: ‘Want wie heeft zal nog meer krijgen, en het zal overvloedig zijn; maar wie niets heeft zal zelfs het laatste worden ontnomen.’ Dit effect heeft er mede voor gezorgd dat Aletta Jacobs de *token woman* van de eerste feministische golf is geworden, het monument waarachter zo veel van haar feministische tijdgenoten zijn verdwenen.

Wie een beetje thuis is in de wijze waarop onze waardering en herinnering van historische personen gekleurd worden door mannelijkheid en vrouwelijkheid (of gender), verbaast zich allang niet meer. In Haightons origineel getoonzette tirade is de frustratie te herkennen die veel vrouwen in de loop der tijd hebben verwoord over de asymmetrische in- en uitsluitingsmechanismen van het historisch handwerk. Kennelijk vallen de geldende definities van

historisch belang voor een groot deel samen met wat mannen nu eenmaal doen in het leven; dat betekent dat ook niet opzienbarende mannen op grond van hun positie - als politicus, geestelijke, bestuurder et cetera - in de openbare wereld onsterfelijk worden gemaakt, omdat die positie het hun nu eenmaal vergunt om zichtbaar dood te gaan. Dit betekent dat zelfs het meest 'onschuldige' criterium dat alle biografisch woordenboeken hanteren en dat het nieuwe *DNB* zelfs als het allereerste noemt, 'to be dead', voor vrouwen een andere betekenis heeft dan voor mannen. En dat bedoelde Haighton natuurlijk: omdat het vrouwen niet vergund is opgemerkt te worden bij het doodgaan, ontgaat hun ook de onsterfelijkheid die het gevolg is van berichten in de krant, die uiteindelijk kunnen resulteren in een lemma in een biografisch woordenboek. Kortom, zonder vrouwelijke doden geen onsterfelijke vrouwen.

In het eerste deel van het in 1979 gepubliceerde *Biografisch Woordenboek van Nederland* - opvolger van de negentiende-eeuwse biografische reeks van Van der Aa en het twintigste-eeuwse *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* - is de door Haighton gesignaleerde mannelijke dimensie van 'vereeuwigingswaardigheid' onmiskenbaar. De commissie verklaarde te willen vasthouden aan het 'rijkelijk vage criterium' van personen die 'een rol van enige betekenis voor Nederland hebben gespeeld'. Die rol was volgens de redactiecommissie weggelegd voor mensen die hoge openbare functies vervulden (leden van het Koninklijk Huis, ministers en aartsbisschoppen), en ook voor mensen die op grond van verdiensten voor hun vak of andere tak van sport erkenning verwierven, hoge omes en kampioenen, of, in de Britse formulering: 'the great and the good'. Voor het overige stemde de commissie in met een uitspraak uit de inleiding tot de *Dictionary of American Biography*: 'The fact that a man is a devoted husband and father, an efficient schoolmaster, an exemplary parish priest, gives him in itself no claim to biographic commemoration.'

Tussen beide uitersten van onmisbaar belang en onmiskenbaar gemis aan betekenis lag volgens de redactiecommissie echter een wereld van nuances waarin subjectieve voorkeuren en meningen van auteurs en deskundigen opname in het *BWN* konden verzekeren. Voor het eerste deel heeft dat duidelijk ook zo gewerkt, gezien de relatief grote aanwezigheid van historici.

Hoewel de redacteuren destijds in de verste verte niet stilstonden bij de 'vereeuwigingswaardigheid' van vrouwen, is dat in de loop der tijd natuurlijk wel veranderd. Ik kan dat uit eigen ervaring beamen. Hoewel ik niet met het vooropgezette doel om meer vrouwen in het *BWN* te krijgen in de redactie werd gevraagd, heb ik wel met de niet aflatende steun van de redactiesecretaris en de instemming van de andere leden van de redactiecommissie dit doel nagestreefd en een klein stukje dichterbij kunnen brengen: van zeven procent in deel IV naar achttien procent in deel V.

Vreemde vrouwen

De nadruk op kwantitatieve representatie, hoe belangrijk ook, is natuurlijk niet genoeg. De vraag *welke* vrouwen in het nieuwe *Biografisch Woordenboek van Nederland* moeten worden opgenomen, is minstens zo relevant. Zo blijkt uit de eerste

nieuwsbrief die in 1995 werd gemaakt in het kader van de nieuwe *Oxford DNB.* In de sectie ne-

Elise Haighton

gentiende eeuw van de oude *DNB* werden relatief meer ‘vreemde vrouwen’ (‘unusual women’; excentriekelingen, bijzonder onfortuinlijke vrouwen of gifmengsters) opgenomen dan ‘vreemde mannen’. ‘Verdienstelijke vrouwen’ - schrijfsters, filantropen, pedagogen, musici en zangeressen - waren relatief ondervertegenwoordigd. ‘Meer vrouwen erin’ lijkt te veel op het belangrijke, maar te simpele zichtbaar maken van ‘vergeten’ vrouwen; het blootleggen van de bijdragen van vrouwen, dat de bestaande parameters van de geschiedschrijving verder intact laat en zich niet bezint op de oorzaken en structuur van het vergeten en herinneren. Niet voor niets heeft in vrouwengeschiedenis het begrip gender een belangrijke rol gekregen. Dat begrip staat voor het ‘herschrijven van de geschiedenis’ dat tot stand komt door de rol van gender of betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid zowel in de geschiedenis als in de geschiedschrijving te bevragen. Vrouwen- en genderhistorici willen vrouwenarbeid bijvoorbeeld niet alleen beschrijven als wat vrouwen aan betaalde arbeid (vaak typisch vrouwenwerk) doen, maar tevens vraagtekens zetten bij de betekenis van een term als ‘vrouwenarbeid’ en de asymmetrische wijze waarop arbeid in relatie tot mannen en vrouwen werd georganiseerd en gedefinieerd. Ten slotte bestudeert de genderhistoricus de manier waarop in de gangbare geschiedschrijving de historische definitie van vrouwenarbeid (vrouwenwerk) als afwijkend van ‘arbeid’ wordt gereproduceerd.

Juist in besef van de samenhang tussen het zichtbaar maken van vrouwen en het herschrijven van de geschiedenis is volgens mij door de *Oxford DNB* een belangrijke stap gezet. Op de website staat onder de ‘principles of inclusion’ (de opnameprincipes, wat ik een mooiere formulering vind dan selectiecriteria) te lezen:

> *Het gebrek aan artikelen over vrouwen, en de manier waarop over hun levens werd geschreven, was men inmiddels als waarschijnlijk de grootste zwakte van de* DNB *gaan beschouwen; dat werd het vaakst genoemd als de meningen werden gepeild over de noodzaak van een nieuw*

woordenboek. Het gebrek aan vrouwen in de DNB *kwam mede doordat in de tijd waarin het woordenboek werd samengesteld het onderscheid tussen het 'publieke' en het 'persoonlijke' leven (openbaar en privé) bijzonder strikt werd gehanteerd. Veel gebieden waarin vrouwen werkzaam waren, werden geclassificeerd als privé, en dus opgevat als buiten de taakstelling van het woordenboek liggend. Een eeuw later was dit niet meer vol te houden, al was het*

> *alleen maar omdat de grens tussen het privé en het publieke domein altijd al onduidelijk was geweest, en ondertussen een flink stuk was opgeschoven. Veel paden naar het openbare leven kwamen voort uit de karakteristieke huishoudelijke rol van de Victoriaanse vrouw - verzorging, vrijwilligerswerk en liefdadigheid, om er drie te noemen. Bij de selecties voor de nieuwe levens voor de* Oxford DNB *ging men uit van een beleid dat ervoor moest waken dat de erkenning van vrouwen als legitieme kandidaten voor een lemma werd beperkt.* [...] *De adviseurs van het woordenboek werd dringend verzocht vrouwen voor te dragen die het verdienden om te worden opgenomen, en om in alle artikelen aandacht te besteden aan activiteiten en invloed van vrouwen.*

In een recensie in *History Today* is meer te vinden over de 'principles of inclusion', die onder de bescheiden benaming van 'integrationalist approach' een paradigmawisseling inhouden. Hier is namelijk niet zozeer de rol van personen in de 'res gestae' (de geschiedenis), maar in de 'historia rerum gestarum' (de geschiedschrijving) als uitgangspunt genomen. In alles klinkt door dat het niet gaat om wie er kwamen bovendrijven in 'de geschiedenis' - vanwege de gangbare sekseverhoudingen vooral mannen -, maar om wie in de veranderende geschiedschrijving een plaats verdient. Opvallend is de nadruk op de 'historical record', waarbij nadrukkelijk wordt gerefereerd aan de nieuwe sociaal-culturele benaderingen in de geschiedwetenschap, en vaak ook expliciet de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis wordt genoemd. De redacteuren tonen zich derhalve bewust van het constructiekarakter van hun onderneming en de grote rol van gender daarin. De recensent, Phil Carter, is duidelijk enthousiast over de 'open-mindedness' waarmee het nieuwe *DNB* erin is geslaagd mensen 'from the cracks of history' voor het voetlicht te brengen door vrouwen achter beroemde echtgenoten te ontwaren en mannen en vrouwen achter symbolen te willen zien. Ook roemt hij de inventiviteit waarmee in enkele gevallen het bekende gebrek aan bronnen werd opgevangen door het opnemen van enkele familieportretten of groepsbiografieën.

Ook voor Nederland zijn families te noemen van wie het portret een rijke schakering aan vrouwenlevens zou laten zien. Te denken valt aan de familie Boissevain, die rond de eeuwwisseling vele actieve vrouwen telde, onder wie Mia Boissevain en Marie Boissevain-Pijnappel, die beiden actief waren in de Nederlandse kiesrechtbeweging, en de Amerikaanse Inez Milholland Boissevain, die als heldin en icoon van de Amerikaanse 'suffrage struggle' wordt geëerd (onder andere in de recente film *Iron Jawed Angels*). Zij werd niet alleen onsterfelijk als oogverblindende amazone in de eerste grote kiesrechtparade in Washington in 1913, maar verwierf deze status definitief door haar heroïsche dood als gevolg van uitputting door overgave aan de kiesrechtstrijd. Ook een familie als Van Bosse zou een mooie galerij van vrouwenportretten op kunnen leveren: een schilderes en een schrijfster, een wetenschapster en een internationaal juriste. Ook zijn er Nederlandse 'vrouwen van' te vinden die opname in het nieuwe *BWN* verdienen.

De representatie van vrouwen in de *Oxford DNB* is nog steeds niet echt opzienbarend te noemen (ruim tien procent of 5710 lemma-

ta), maar om dat te bereiken is een grote prestatie geleverd: achtentwintig procent van de nieuw beschreven levens zijn die van vrouwen. Bovendien levert de nieuwe *DNB* ook een interessantere kijk op de geschiedenis op doordat expliciet wordt gereflecteerd op de wijze waarop onsterfelijkheid wordt *gemaakt* en omdat wordt nagedacht over de vraag hoe canonisatieprocessen kunnen worden beïnvloed. Het behoeft geen betoog dat het nieuwe *BWN* de Britse opnameprincipes als uitgangspunt zal nemen en daarnaast zal blijven werken aan nieuwe, steeds inclusievere principes en opnamecriteria die gebaseerd zullen zijn op door het nieuwe *BWN* geïnitieerde onderzoek.

Do's en don'ts, of hoe over vrouwen te schrijven

Zoals gezegd inspireerde zowel het nieuwe *DNB* als de manier waarop het *DVN*-project zijn missie uitvoert mij tot een fantasie over een geheel nieuw *BWN*. Bij dat laatste doel ik op de wijze waarop het *DVN* zich - getuige de discussierondes tijdens het symposium - de nadruk legt op de kwalitatieve kant van de representatie van vrouwen in biografische woordenboeken of biografieën tout court. Want inderdaad, het gaat niet alleen om wie - m/v - de historische natie mogen vertegenwoordigen, het is ook van belang *hoe* dat gebeurt. Ik keer terug naar het voorbeeld van de vrijdenkers. Aletta Jacobs werd door Spigt weliswaar in het pantheon van de helden van de vrije gedachte bijgezet, maar zij moest daarvoor wel een prijs betalen:

> *Er zijn dingen in haar aard, in haar idealen, in haar activiteiten die mij boeien, andere die mij vervelen, irriteren of verwonderen. Eigenlijk wéét ik niet wat ik met deze vrouw aan moet.*

Vervolgens somt de auteur allerlei bewonderenswaardige feiten op en verklaart dan:

> *Dit alles is van onschatbare waarde geweest, en gelukkig heeft zij bij haar leven de overwinningen voor een groot deel tot stand zien komen. Zo'n immense toewijding had niet anders verdiend. Maar aan de andere kant is er iets afstotends in deze vrouw, wellicht voor mij persoonlijk, waarschijnlijk niet alléén voor mijzelf.*

Leidt hij zo haar leven in, aan het einde komt hij terug op dit gevoel. Ondanks zijn bewondering verklaart hij:

> *Zoals in het begin gezegd, er is niet te ontkomen aan grote bewondering en vaak ook niet aan warme sympathie voor deze energieke vrouw. Maar ik moet eerlijk bekennen, dat de lichte wrevel over haar robuustheid en zekerheid mij niet loslaat. Er is op sommige plaatsen in dit levensverhaal een ernst, een nadrukkelijke pezigheid, die me alle belangstelling dan ontrooft.*
> *Hoe zal ik 't zeggen, er is zo vreselijk weinig humor in dit leven. 't Is allemaal zo gewichtig, zo leergierig.* [...] *'t Is alles van een onvervalste cursus-mentaliteit - die wel verklaarbaar, onvermijdelijk en te loven is -*

maar die nooit weldadig onderbroken wordt door een flits van betrekkelijkheidsbesef.

Iets anders is dat hij in haar mislukte moederschap de belangrijkste verklaring zoekt voor haar werkzaamheid voor vrouwenkiesrecht:

> *De bladzijde in haar mémoires waarop zij met eenvoudige bewoordingen over deze verschrikkelijke slag spreekt, is een van de belangrijkste uit dit overigens toch zo vol imposante gebeurtenissen en belevingen gestopte boek.*

Uit de ervaring die ik opdeed met het lezen en becommentariëren van lemmata voor het *BWN*, maar ook uit de literatuur over vrouwen/gender en de biografie, weet ik hoe belangrijk het is om aandacht te besteden aan de werking van gender in de *vorm* van de bijdragen over vrouwen, en de verwevenheid van genderprocessen en taal. Het *DVN* is zich daar duidelijk van bewust gezien de discussies tijdens het symposium. Puttend uit de door het project opgeworpen kwesties en in de loop der tijd verzamelde valkuilen die een rol spelen bij het reproduceren van ongewenste betekenissen van gender in biografische lemma's, heb ik mij beraden op de richtlijnen die het nieuwe *BWN* aan de verschillende redacteuren en auteurs zou moeten meegeven om niet in de belangrijkste valkuilen te stappen:

1) Vermijd karakteriseringen en kwalificaties die gegenderd zijn, dat wil zeggen die uitsluitend of voornamelijk op vrouwen of op mannen van toepassing zijn, of die gebaseerd zijn op stereotiepe rollen en voorstellingen van mannen en vrouwen. Denk eraan dat vrouwen (of de dingen die vrouwen doen) vaak worden gekleineerd, mannen (en hun daden) vaak groter gemaakt dan zij zijn. (Vergelijk 6)

Zo heb ik niet kunnen voorkomen - al heb ik dat geprobeerd - dat Haya van Someren, de bekende VVD-politica en eerste vrouwelijke partijvoorzitter, als een ‘gehaaide meid’ door het eeuwige leven moet gaan, tenzij er natuurlijk een *Nieuw BWN* komt. In het aan haar gewijde lemma wordt zij bovendien - op grond van haar in liberale kring afwijkende anti-abortusstandpunt - getypeerd als ‘onvoorspelbaar in gedrag en opvattingen’ in plaats van als ‘niet rigide in haar politieke opvattingen’.

Het lemma van Julia Gulp heb ik eveneens zonder succes becommentarieerd. De auteur is de korte duur van Culps fabelachtige openbare zangcarrière - een kleine twintig jaar stond zij op alle grote concertpodia in Europa en tussen 1913 en 1919 maakte zij jaarlijks een concertreis door de Verenigde Staren - eenduidig blijven toeschrijven aan haar ambitie om via een goed huwelijk hogerop te komen, waarschijnlijk mede ingegeven door haar ‘statusgevoelige moeder’. Gedeeltelijk succes had ik daarentegen met het lemma over Cissy van Marxfeldt (pseudoniem van Setske de Haan) door mederedactielid Henk van Gelder, die in een eerdere versie een in mijn ogen nogal neerbuigend oordeel had gegeven over de meisjesboekenserie *Joop ter Heul.* Na toezending van een artikel van Pamela Pattynama waarin zij deze boeken analyseert, werd zijn oordeel verrijkt met de toevoeging: ‘Zij blijft op een aanstekelijke manier uit de band springen, tot zij zich ten slotte toch bij het onvermijdelijke moet neerleggen. Dat maakt de *Joop ter Heul*-boeken iets opstandiger dan ze op het eerste gezicht zouden lijken.’ Dat was al beter, maar het blijft in mijn ogen toch nog een te slap aftreksel van wat Pattynama over deze cyclus te zeggen

heeft, op grond van de niet aflatende populariteit van de serie, het taalgebruik en de diverse personages:

> *Vanwege deze twee, tegen elkaar insprekende verhalen laat de* Joop ter Heul-

> omnibus *zich lezen als een twintigste-eeuwse geschiedenis die een aantal conflictueuze figuren in zich heeft opgenomen. Door de verhalen heen schemeren de figuren van de onbezorgde adolescent, de Nieuwe Vrouw, het dwaze schoolmeisje en de onwillige dienstbode. Daarmee behandelt de veelgelezen reeks romans in feite een aantal sociale conflicten die de eeuw vanaf het begin hebben geteisterd: het conflict tussen buitenordelijke adolescentie en verantwoordelijke volwassenheid, het conflict tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid, het conflict tussen heersende klasse en lagere klassen.*

Tijdens het symposium werd diverse keren gerefereerd aan de kritiek van Monica Soeting in een artikel in *Biografie Bulletin* op het *DVN*-lemma over de Bataafse pamflettenschrijfster en republikeinse Maria Hulshoff. Tegemoetkomend aan de *DVN*-eis om ook de reputatie van de betrokkenen in de overlevering te schetsen, vallen in dat lemma bij uitstek gegenderde termen als ‘geëxalteerd’, ‘dweepzuchtig’ en ‘hysterisch’, zonder dat de auteur deze historische kwalificaties als mogelijk ‘seksistisch’ duidt of van enige kanttekening voorziet. Daarom is het moeilijk de conclusie van de auteur daar los van te zien, ook al omdat hij de heroïek die nog steeds aan haar wordt toegeschreven duidt als ‘heroïek met een pathologisch randje’. Kennelijk is de macht van de overlevering sterk en is het zaak om ook met de reputatie van historische personen genderkritisch om te gaan.

2) Vermijd een te grote en belangrijke aanwezigheid van mannen in de levens van vrouwen. Vraag je af wat de rol was van moeders en vriendinnen.

De ervaring leert dat auteurs levens van vrouwen nogal eens ondergeschikt maken aan levens van mannen: vaders, vrienden en echtgenoten zijn al snel leermeesters en verklarende factoren waarmee wordt afgedongen op de ‘agency’ van de vrouwen in kwestie. Hieraan gerelateerd is de stijlfiguur van de afwezige of alleen in negatieve zin aanwezige moeder, zoals onlangs werd belicht door Anneke Linders in haar artikel in *Biografie Bulletin* ‘Cherchez la mère’, waarbij zij ook rijkelijk put uit voorbeelden van lemmata in het *BWN*. Zelf wil ik voor een illustratie van deze valkuil teruggrijpen op een oude ervaring, of misschien beter, aanvaring met mijn gewaardeerde collega Inge de Wilde over de mannen in het leven van Aletta Jacobs. Aanleiding was het boekje dat De Wilde in 1979, honderd jaar na de promotie van Jacobs, publiceerde onder de titel *Aletta Jacobs in Groningen.* In een recensie schreef ik dat De Wilde te veel eer gaf aan de vele mannen die aan de wieg van haar loopbaan hadden gestaan, haar vader en haar broer Julius, de arts en inspecteur van de volksgezondheid Levy Ali Cohen, de Groningse hoogleraren B.C.H. Tellegen, B.H.C.K. van der Wijck en de rector magnificus S.S. Rosenstein, die allen met soms wel een paginagroot portret vertegenwoordigd waren. In mijn ogen wekte zij zo de suggestie dat Jacobs' studie hun verdienste was en niet die van Jacobs zelf. Voor een deel staat die kritiek nog overeind. In mijn biografie van Aletta Jacobs ben ik daarom expliciet ingegaan op de rol van moeder Jacobs in Jacobs' leven én in haar *Herinneringen.* In hoeverre was Jacobs' zuinige oordeel over haar moeder (dat

trouwens minder negatief was dan het in de overlevering geworden is) vergeleken met dat over haar vader een gevolg van culturele

stereotypen over slechte of onbelangrijke moeders? Is het niet hoe dan ook een feit dat het vrouwen/moeders nu eenmaal niet gegeven was om deuren te openen en drempels te slechten, en de verdienste van mannen/vaders in dit opzicht derhalve ook maar relatief is? Overigens vond ik het niet eenvoudig recht te doen aan Anna Jacobsde Jongh, de moeder van Aletta Jacobs. De daartoe ondernomen poging is vooral indirect gelukt: door in de biografie eerst aandacht te besteden aan haat en haar familie alvorens de familie van vaders kant te belichten, en door naar voren te halen hoe belangrijk de connecties van Aletta's moeder voor Jacobs' leven zijn geweest. Iets anders is dat ik in navolging van eerder werk over de internationale kiesrechtbeweging een belangrijke rol heb toegekend aan de vriendinnen in Jacobs' leven. Toch heb ik nog wel over mijn eigen schaduw (of de schaduw van mijn feminisme) heen moeten springen. In mijn biografie heb ik bijvoorbeeld haar geliefde en latere echtgenoot Carel Victor Gerritsen geëmancipeerd, de man die allesbehalve het doetje was waarvoor hij vaak wordt gehouden. Hij heeft naar ik meen een gerede invloed op Jacobs' denken en doen gehad en verdient daarvoor erkenning.

3) Vermijd verklaringen in termen van de 'eigenlijke bestemming' van vrouwen die de oorzaak voor succes zoeken in het ontbreken van liefde en/of het moederschap. (Vergelijk 4)

Carolyn Heilbrun maakte zich al twee decennia geleden boos over de biografie van Dorothy Sayers, de detectiveschrijfster van onder andere de klassieker *Gaudy Night.* Sayers' biograaf James Brabazon oordeelde dat Sayers als ongehuwde vrouw normale en emotioneel bevredigende relaties ontbeerde, zodat ze zich wel tot een intellectuele vrouw móest ontwikkelen. Andere voorbeelden van deze valkuil kwamen al langs in het lemma over Julia Culp (die volgens haar biograaf haar zangcarrière beëindigde toen zij haar bestemming vond), en in Spigts typering van Aletta Jacobs. Dat niet alleen mannen zich blind staren op - zoals Anna de Savornin Lohman het formuleerde - de liefde in een vrouwenleven, blijkt bijvoorbeeld uit de film van Noeschka van Brakel over Jacobs, *Het hoogste streven.* Jacobs' misgelopen moederschap levert daarin enkele belangrijke scènes op. Ook kunnen wij wijzen op Elsbeth Etty's biografie van Henriëtte Roland Holst, waarin de volgende sleutelpassage voorkomt: 'Liefde was heel het leven niet voor Henriëtte. Zij slaagde erin haar liefde en hartstocht om te zetten in politieke daadkracht.'

Etty kan weliswaar putten uit allerlei bronnen waarin Roland Holst zelf verwijst naar de door Freud ontwikkelde sublimatiethese, maar dat wil nog niet zeggen dat een biograaf die analyse moet overnemen. Naar mijn oordeel ligt Freuds sublimatiethese in het geval van vrouwen dicht bij stereotype voorstellingen over vrouwen, die ervan uitgaan dat vrouwen vooral tot daden komen op grond van de behoefte aan compensatie bij een gemis aan seks, man en/of kinderen. Een dergelijke verklaring doet echter geen recht aan rationele overwegingen van vrouwen om wel of niet te huwen, en wel of geen kinderen te nemen in het licht van bijvoorbeeld een onrechtvaardige huwelijkswetgeving of arbeidsverdeling.

4) Vermijd een asymmetrische aandacht voor de verhouding openbaar en privé, de publieke persoon en de privé-persoonlijkheid in de levens van mannen en vrouwen.

Nog steeds bestaat et een uit de traditie voortkomende asymmetrische belangstelling voor het privé-leven en karakter van vrouwen en dat van mannen. Waar auteurs van lemmata over vrouwen voor het *BWN* vrijwel nooit vergeten om eventuele liefdes, huwelijken en kinderen in de tekst te noemen, moet de informatie hierover in de levens van mannen vaak worden afgesmeekt. Bij vrouwen gaat het privé-leven al snel over huishouden en gezin. Bij mannen daarentegen wordt het gebrek aan belangstelling daarvoor door de auteurs al snel gerechtvaardigd met een verwijzing naar het ontbreken van al dan niet geheime minnaressen en minnaars. Voor mannen telt het 'normale' gezinsleven kennelijk niet.

Hoe ongelijk de behandeling kan zijn van mannen en vrouwen die in veel opzichten een gelijk en gelijkwaardig leven hebben geleid, heeft A. Agnes Sneller laten zien in haar analyse van de presentatie van het echtpaar Henriëtte Roland Holst-van der Schalk en Richard N. Roland Holst - door Jan Bank en Maarten van Buuren - in 'IJkpunt 1900' (*Hoogtij van de Nederlandse cultuur*). Sneller wijst erop dat de kunstenaar Rik Roland Holst wordt gepresenteerd als een succesvol, autonoom handelende persoon, met vrienden in plaats van leermeesters. Als het om hem gaat wordt er met geen woord gerept over privé-omstandigheden. Dat zijn mogelijke impotentie of gebrek aan seksueel vuur de oorzaak zou kunnen zijn voor het ontbreken van kinderen in zijn leven wordt zelfs niet genoemd, laat staan als een mogelijke oorzaak aangewezen voor zijn kunstenaarschap of politiek engagement. Henriëtte Roland Holst-van Der Schalk daarentegen wordt in een sterke afhankelijkheidsrelatie gezet met de dichter Herman Gorter, die zowel haar dichtkunst als haar socialisme zou hebben beïnvloed. Ook gaat een beschrijving van haar karakter (als van jongsaf dweperig) vooraf aan een bespreking van haar werk en ideeën. En terwijl de aansluiting van de mannen Roland Holst en Gorter bij de SDAP niet wordt verklaard uit privé-omstandigheden, wordt de sublimatiethese in het geval van Roland Holst-van der Schalk prominent geëtaleerd.

Het kan zijn dat ik zelf op grond van bovengenoemde valkuil terughoudender ben geweest in het te zeer benadrukken van de meer persoonlijke kanten van het bestaan van Alerta Jacobs of in het vellen van te duidelijke oordelen over haar karakter. In enkele recensies van mijn biografie werd stilgestaan bij het ontbreken van meer intieme details, dat het zicht op de persoon van Alerta Jacobs zou ontnemen. Zo schreef Jan Blokker in *de Volkskrant* dat de 'toch intens nieuwsgierige Mineke Bosch weinig touchants' uit Jacobs' privé-leven wist te putten: 'Was ze - op al die halfromantische fietstochten met haar minnaar Carel Viktor Gerritsen [...] eigenlijk een goede minnares?' Het antwoord dat ik in een OVT-uitzending gaf op deze vraag: 'Dat wil ik van een Abraham Kuyper toch ook niet weten?' werd voornamelijk ingegeven door de eenzijdige nieuwsgierigheid die vooral van vrouwen het naadje van hun kous wil weten, maar deels ook door de onaantrekkelijkheid van Kuyper. Want natuurlijk had ik het fantastisch gevonden om vurige liefdesbrieven te vinden die Jacobs en Gerritsen misschien wel dagelijks hebben gewisseld nadat zij tijdens hun bergvakantie in 1884 voor het eerst van de verboden vruchten det vrije liefde hadden geproefd. Ik zou die de lezers zeker niet hebben onthouden,

maar ik zou er waarschijnlijk geen extra inzichten aan hebben ontleend over wie zij was of wat zij heeft gedaan.

Iets anders is dat ik ervoor zou willen pleiten het persoonlijke leven niet alleen op te vatten als het geheel van emotionele ervaringen en intieme relaties, maar ook bijvoorbeeld als datgene waaraan de protagonist haar of zijn bestaanszekerheid ontleende - de inkomsten en uitgaven, de omgang met schulden en de baten die zo bepalend kunnen zijn voor een leven. Bovendien is het belangrijk recht te doen aan andere levensvormen zoals samenwonende vriendinnen of vrienden, moeders en zonen of vaders en dochters, broers en zusters, en die op te voeren als gelijkwaardig aan op seksualiteit berustende relaties en huwelijken.

5) Let op een gelijke behandeling van mannen en vrouwen in opsommingen en lijsten, en in de presentatie van personen in een tekst.

Tot en met het vijfde deel werd door het *BWN* in de lijst van auteurs zowel voor de auteurs zelf als voor de door hen beschreven personen een asymmetrische wijze van persoonsaanduiding gehanteerd, voor beide categorieën zelfs op een verschillende manier. Zo is bij de auteurs alleen bij de vrouwen aangegeven tot welke sekse zij behoren door de toevoeging van Mw., gevolgd door de titulatuur. De mannelijke auteurs zijn herkenbaar aan het uitsluitend noemen van de titulatuur. Zij blijven daardoor als man onzichtbaar en worden daardoor tot 'mensen' voor wie een nadere geslachtsaanduiding niet nodig is. Bij de gebiografeerden daarentegen is het sekseonderscheid aangebracht door vrouwen een voornaam te geven gevoegd bij hun 'meisjesnaam' en bij mannen slechts voorletters, terwijl van vrouwen de gehuwde staat ook vrijwel in een oogopslag te zien is door de toevoeging van de 'gehuwde-naam' tussen vierkante haken.

Ik kan nu wel verklappen dat ik acht jaar lang heb geprobeerd mijn medecommissieleden ervan te overtuigen dat hier sprake was van een onwenselijke ongelijke behandeling van mannen en vrouwen die terug te voeren was op de verlichte uitvinding van De Mens en De Vrouw (naar Claudia Honegger, *Die Ordnung der Geslechter: Die Wissenschaften vom Menschen und Das Weid*). Gelukkig schreef Monica Soeting een kritische recensie van Deel V onder de titel '196 gewone mensen en 45 vrouwen'. Pas daarna kon de redactiecommissie ertoe worden overgehaald voortaan de sekse van vrouwen én mannen zichtbaar te maken door de toevoeging van Mw. en Dhr. Dit overigens nadat op de valreep het voorstel werd gedaan om dan maar helemaal geen sekseaanduiding te geven.

Behalve in de lijsten is het zaak om in de tekst te letten op een gelijkwaardige persoonsaanduiding. Niet voor niets heette het artikel van Sneller en Verbiest over het echtpaar Roland Holst-van der Schalk: 'Roland Holst en Henriette'. Zo citeren zij onder andere de zin: 'Toen Gorter zich in 1896 in het marxisme ging verdiepen, volgde Henriëtte hem ook daarin.' Het is niet moeilijk ook in andere teksten van niet de minste historici voorbeelden te vinden van deze tekstuele ongelijkwaardigheid waarin vrouwen bij hun voornaam worden genoemd en mannen bij hun achternaam.

6) Vermijd generieke persoons- of beroepsaanduidingen (kunstenaar/s, onderwijzer/s) zo veel mogelijk, omdat de algemene persoonsaanduiding meestal samenvalt met de aanduiding die voor mannen wordt gebruikt. Ga bovendien bewust om met gegenderde beroepsaanduidingen als secretaresse, verpleegster en dergelijke.

Ook voor deze valkuil kunnen we putten uit het al genoemde artikel van de feministische linguïsten Sneller en Verbiest. Terecht merken zij op dat anno 2002 een paragraaftitel 'Kunstenaars' de verwachting wekt dat het ovet mannen en vrouwen zal gaan. Dat dat soms, maar lang niet altijd het geval is, blijkt op diverse plaatsen in de tekst, bijvoorbeeld uit een formulering waarin als teken van de radicaliteit van de kunstenaars in die dagen lange haren en een baard wordt genoemd. De voorbeelden liggen voor het oprapen: eigenlijk moeten wij ons steeds afvragen wanneer we algemene termen als 'studenten', 'bankiers', 'schoolmeesters', 'boeren' of 'ridders' bezigen of de uitspraken daarover gelden voor mannen en vrouwen, of alleen voor mannen.

Het gebruik van de vrouwelijke vorm van een beroepsaanduiding pakt voor de vrouwen in kwestie meestal verkeerd uit. Het schtijnendste voorbeeld hiervan laat ik in mijn proefschrift zien in een analyse van de overlevering van de gynaecologe Catharine van Tussenbroek. In een historisch overzicht van de lotgevallen van Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging wordt zij voortdurend gereduceerd tot betreurde of onvolprezen *secretaresse* die niet als collega-gynaecoloog of als wetenschapper maar als vrouw gedaan kreeg wat 'mannelijke secretarissen' niet mocht lukken.

Organisatie (m/v etc.) van het Nieuwe BWN

In mijn toekomstfantasie ovet het *Nieuwe BWN* speelt de representatie van sekse ook op een andere wijze een rol, namelijk in de aanwezigheid van mannen en vrouwen in de organisatie en uitvoering van het gehele project. Bovendien wotdt daarin aandacht besteed aan andere categorieën van verschil die een rol spelen in het ontstaan van sociale ongelijkheid en processen van in- en uitsluiting.

Basis van het *NBWN* zijn de negentiende-eeuwse reeks van A.J. van der Aa onder de titel *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, het twintigste-eeuwse *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, het huidige *Biografisch Woordenboek van Nederland*, het inmiddels afgesloten *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging* en natuurlijk het onvolprezen *Digitale Vrouwenlexicon*, enkele regionale biografische woordenboeken en liefst ook het *Joodse Biografische Woordenboek.* Alle lemmata in deze biografische woordenboeken worden herschreven en aangevuld; daarbovenop komen nieuwe lemmata waarvan het onderwerp is geselecteerd op basis van de nieuwe opnamecriteria.

Gegeven de nieuwe visie op historische vereeuwigingswaardigheid heeft het een vrouwelijke hoofdredacteur, liefst een geleerde nieuwe Nederlandse en/of een zwarte lesbiënne of transgenderist voor wie problemen van integratie en uitsluiting op basis van gender, etniciteit, klasse en seksualiteit een tweede natuur zijn geworden. Er

komt een zelfstandig instituut tot stand (los van het ING) na een besluit van Tweede en Eerste Kamer, en er hangt een goede buidel met geld aan. Waar de hoofdredacteur kan-

toor houdt is nog niet helemaal duidelijk, maar het zou weleens in het IIAV kunnen zijn, of ergens in de provincie. Misschien komt er een reizend redactielokaal; de elektronische verworvenheden maken een vaste locatie hoe dan ook minder belangrijk. Iedere onderafdeling (kunst, politiek et cetera) heeft een eigen redacteur die in samenspraak met de hoofdredacteur het veld bewaakt in nauwe samenwerking met aparte redacteuren voor Nederlanders die afkomstig zijn of afstammen van mensen uit de voormalige Nederlandse koloniën, voor 'vrouwen', en voor diverse andere minderheidsgroepen, redacteuren die ook allen zijn ingevoerd in koloniale en postkoloniale theorie, gender en diversiteit, en bij voorkeur ook uit die groepen afkomstig zijn.

Van tevoren worden inhoudelijke en kwantitatieve doelen gesteld, en er vinden geregeld symposia en webcongressen plaats waarin over selectie en selectiecriteria kan worden gediscussieerd. Geïnteresseerden en wetenschappers wisselen daar kennis en ervaringen uit. Er is een taalcommissie die de lemmata redigeert vanuit het perspectief van gender- en etnische of raciale stereotypering. Na tien jaar is de operatie klaar: zesentwintig delen, voor iedere letter van het alfabet één, in alle kleuren van de regenboog. Daarnaast is er een on line versie beschikbaar, en net als aan de overkant van het Kanaal zal daaraan blijvend een team van deskundigen verbonden zijn dat lemmata corrigeert en zorgt voor een voortdurende productie van nieuwe onsterfelijken. Anders dan het Britse *DNB* zal de Nederlandse *BWN* altijd en voor iedereen raadpleegbaar zijn, zonder dure abonnementen.

Naschrift

Sinds mijn fantasie over een *Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland* is het debat over een Nederlandse canon steeds prominenter geworden. Dar debat kan aan diepgang winnen door het canonisatieproces dat plaatsvindt in de samenstelling van nationale biografische woordenboeken en de reflectie op in- en uitsluitingsmechanismen van dat proces erbij te betrekken. Binnen vrouwengeschiedenis is hierover veel geschreven, in de jaren 1940 al door de Amerikaanse historica Mary Beard, maar ook door feministische historici in de context van de samenstelling van *Notable American Women*, een vierdelig biografisch woordenboek van Amerikaanse vrouwen, door historici van 'black history', én door vertegenwoordigers van socialistische geschiedschrijving. Zeker wanneer integratie van nieuwe Nederlanders mede het doel is van een nationale canon kan de 'integrationalist approach' die de Britten voor hun nieuwe *DNB* hebben gehanteerd een lichtend voorbeeld zijn van hoe niet zozeer de gevestigde verhalen over 'historische gebeurtenissen en personen' als grondstof kunnen dienen voor een nieuwe canon, maar juist het nieuwe en vernieuwende, nog niet gecanoniseerde onderzoek.

Een niet onbelangrijke constatering is ten slotte dat een nationaal biografisch woordenboek een sleutelrol kan vervullen in de vorming van een nationale canon. Wanneer bewaarheid zal worden wat al tijdens mijn redacteurschap van het *BWN* werd gesuggereerd,namelijk de stopzetting van het *BWN* in zijn huidige, gedegen en wetenschappelijke vorm, zal een grote kans om een inclusieve canonisatie te bevorderen - alleen al door de stimulans die van nieuw

onderzoek kan uitgaan - teniet worden gedaan.

Literatuur

Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929* (Amsterdam, Balans 2005)
Els Kloek (samenstelling e.a.), 'Duizend en één vrouwen in de Nederlandse geschiedenis'. Documentatiemap bij de Werkconferentie 26 november 2004.
Gillian Fenwick, *Women and the 'Dictionary of National Biography: a Guide to DNB volumes 1885-1985 and 'Missing Persons'* (Aldershot Scolar Press 1994)
Elise A. Haighton, *'Het heele land in 't klein. (Een woord tot alle hooggestemde mannen en vrouwen)'.* Overdruk uit *Vragen des Tijds*, II, 1895.
O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenkers in Nederland* (Nijmegen, SUN 1976)
P.P. Pattynama, 'Ontheemde vondelingen: vrouwelijke adolescentie en "Bildung"', in Mineke Bosch, red., *Denken over Sekse in Cultuur en Wetenschap. Lezingen over gender en vrouwenstudies* (Amsterdam, Stichting Beheer IISG 1996)
A. Agnes Sneller en Agnes Verbiest (2003) 'Roland Holst en Henriëtte: Taal en gender in IJkpunt 1900', in Mineke Bosch en Marieke Hellevoort, red., 'De IJkpunten geijkt', in themanummer van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29/1 (2003) 64-68.
Inge de Wilde, (1979) *Aletta Jacobs in Groningen* (Studium enerale/Universiteitsmuseum/RUG, Groningen 1979)

Biografisch Woordenboek van Nederland
(http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/bwn)
Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland
(http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/dvn)
Oxford Dictionary of National Biography (www.oup.com/oxforddnd)
Notable American Women. A Biographical Dictionary. Cambridge, Mass. en Londen, The Belknap Press of Harvard University Press

Een beurs voor biografen
Biografen niet langer veroordeeld tot de avonduren
Greetje Heemskerk

Zonder geld geen biografieën. Tijdens het congres 'Biografie Internationaal' dat op 30 september 2005 in Maison Descartes in Amsterdam werd gehouden, hield Greetje Heemskerk, projectmedewerker van het Fonds der Letteren, een inleiding over de subsidiemogelijkheden voor biografen. Conclusie: er is hoop.

De laatste jaren is er sprake van een toenemende belangstelling voor de biografie in Nederland. De erkenning van de biografie als genre lijkt een feit. In kranten en weekbladen wordt veel aandacht aan biografieën besteed, er worden regelmatig symposia georganiseerd voor biografen (bijvoorbeeld door het Biografie Instituut en de Werkgroep Biografie) en de longlist van de AKO-literatuurprijs kende dit jaar een ongekend hoog aantal biografieën. Nu kan ik hier gaan uitweiden over de verschillende literatuurbenaderingen die we de afgelopen decennia hebben gekend en die de weg vrijgemaakt hebben voor de herwaardering van de biografie, maar de stimulering en de groei van het genre hadden natuurlijk simpelweg ook te maken met geld. Juist bij projecten die zich over meerdere jaren uitstrekken en waarbij de royalties laag uitvallen, is het belangrijk dat er subsidiemogelijkheden zijn.

Opdrachtregeling

Begin jaren negentig van de vorige eeuw besloot het Prins Bernhard Cultuurfonds eenmalig een tiental auteurs uit te nodigen tot het schrijven van een biografie. Elke biograaf ontving 100.000 gulden. Biografieën als die van Menno ter Braak door Léon Hanssen en van Henriëtte Roland Holst door Elsbeth Etty waren het resultaat. Deze financiële impuls van het Prins Bernhard Cultuurfonds is belangrijk geweest voor de bloei van de biografie als genre in Nederland.

Het Fonds voor de Letteren is een van de oudste kunstfondsen in Nederland dat werkbeurzen verstrekt aan schrijvers en vertalers van literair werk. Het werd in 1965 opgericht. De doelstelling - het bevorderen van de kwaliteit en diversiteit van de Nederlands- en Friestalige letteren en literatuur in Nederlandse of Friese vertaling -

is sinds de oprichting niet gewijzigd.

Sinds 2002 voert het Fonds voor de Letteren met het Vlaams Fonds voor de Letteren een gezamenlijke Meerjarige opdrachtregeling Literaire Non-Fictie uit. Deze regeling is bestemd voor hen die een biografie schrijven met als onderwerp een Nederlandstalige schrijver of letterkundige die toonaangevend dan wel van groot belang is of was voor de letterkunde in Nederland en/of Vlaanderen. Inmiddels zijn er al bijna vijftig schrijversbiografie-aanvragen aan de commissie ter beoordeling voorgelegd. Ook vóór de invoering van de Meerjarige opdrachtregeling verstrekte het Fonds voor de Letteren al subsidies aan biografen, maar deze regeling had gezien de beperkte financiële ruimte een incidenteler karakter. Aanvragen werden nog niet in één jaarlijkse ronde met elkaar vergeleken en beoordeeld.

Het schrijven van een biografie is over het algemeen tijdrovend werk. Er moeten archieven geraadpleegd worden, relevante locaties bezocht, personen uit de omgeving van de gebiografeerde opgespoord, interviews afgenomen en onderhandelingen met de erven gevoerd. Daardoor is het schrijven van een biografie geen project dat in de avonduren kan worden volbracht. Biografen zijn, meer dan andere aanvragers bij het Fonds voor de Letteren (auteurs van oorspronkelijk werk en vertalers), incidentele aanvragers. Je bouwt over het algemeen geen carrière op als biograaf, zoals je, al dan niet met behulp van de werkbeursregeling van het Fonds voor de Letteren, een carrière als auteur of vertaler kunt opbouwen. Biografen hebben dan ook meestal een vast werkverband en zijn zonder subsidiemogelijkheden veroordeeld tot die avonduren. Bij de invoering van de Meerjarige Opdrachtregeling Literaire Non-Fictie is daarom besloten het maximumbedrag te verhogen tot 40.000 euro, zodat biografen de mogelijkheid krijgen zich tijdelijk ‘vrij te kopen’ uit een vast dienstverband. Eén keer per jaar adviseert een commissie van vier (twee afgevaardigden van het Vlaams Fonds en twee van het Nederlandse Fonds) over de aanvragen. De aanvragen worden vergelijkenderwijs besproken. Inmiddels zijn ruim vijfentwintig biografen met een subsidie van het Fonds voor de Letteren aan het werk. Het jaarlijks budget is 170.000 euro. Vorig jaar, in 2004, werden van de zestien aanvragen acht gehonoreerd.

De Meerjarige Opdrachtregeling is niet de enige interessante regeling voor biografen. Het Fonds voor de Letteren heeft ook een samenwerkingsverband met het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS) te Wassenaar. Elk jaar worden er een Nederlandse en buitenlandse auteur uitgenodigd om een semester als *writer-in-residence* in deze inspirerende omgeving te werken. Ook biografen hebben in het verleden van deze mogelijkheid gebruikgemaakt. Zo was de onlangs op de biografie van Nynke van Hichtum gepromoveerde Aukje Holtrop in 2002 aan het NIAS te gast en eerder ook Hans Goedkoop, biograaf van Renate Rubinstein.

Daarnaast kent het Fonds voor de Letteren een voor biografen interessante reisbeursregeling. Binnenkort vertrekt Evelien Gans, biograaf van Jaap en Ischa Meijer, met een reisbeurs van het Fonds naar Suriname, waar de familie Meijer midden jaren vijftig heeft gewoond, om daar onderzoek te doen voor haar biografie.

Literaire biografieën

Er zijn nog twee andere fondsen in Amsterdam die zich bezighouden met biografie-subsidies. Dat is in de eerste plaats het Fonds voor Bijzondere Journalistieke Projecten, dat ook al jaren biografen ondersteunt. Daarnaast is er het Amsterdams Fonds voor de Kunst (AFK). Hoewel men daar net een bezuinigingsronde heeft moeten verwerken, ondersteunt ook dit fonds biografen. De gebiografeerde dient dan wel een relatie te hebben tot Amsterdam.

Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat het voor biografen zinvol is zich bij aanvang van zo'n meerjarenproject te laten informeren over de subsidiemogelijkheden bij de verschillende fondsen. Bij het Fonds voor de ketteren is men zich in ieder geval bewust van de grote inspanning die het schrijven van een biografie over het algemeen kost. Het Fonds ziet het dan ook als zijn taak om goede schrijversbiografieën mede mogelijk te maken. Ik adviseer iedereen die plannen heeft voor het schrijven van een biografie van een schrijver of letterkundige contact op te nemen met het Fonds.

Tot slot: het Fonds voor de ketteren onderzoekt ook de mogelijkheid om eventueel in samenwerking met andere fondsen de subsidiemogelijkheden uit te breiden naar kunstenaarsbiografieën of biografieën in het algemeen. Het criterium zou dan niet langer literairhistorisch zijn, maar literair. De verwachte literaire kwaliteit van het werk zou dan de doorslag moeten geven. Om zicht te krijgen op de behoefte aan zo'n uitbreiding en om een indruk te krijgen van het soort aanvragen dat wij dan kunnen verwachten, wil ik bij deze auteurs met biografieplannen over een niet-letterkundige vragen contact op te nemen met het Fonds voor de Letteren.

e-mail: greetje.heemskerk@fondsvoordeletteren.nl

De last van een sobere held
Een tussenbalans na twee delen van de Drees-biografie
Paul van der Steen

Lof voor de biografen van Willem Drees: Paul van der Steen prijst de vasthoudendheid en zorgvuldigheid waarmee Hans Daalder en Jelle Gaemers te werk zijn gegaan in Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948, *waarin acht jaar uit het leven van een van de populairste Nederlandse politici aan de orde komen. Van der Steens lof betreft vooral de wijze waarop Daalder ingaat op het werk van Drees. Op zijn weergave van Drees' privé-leven valt het een en ander aan te merken.*

De vader van Jan Blokker is de boosdoener. Hij bracht het boek *Stenografie voor iedereen* van A.W. Groote onder de aandacht van zijn mede-hbs'er Willem Drees. Die werd er onmiddellijk door gegrepen, maakte zich het kortschrift eigen en richtte de stenografenvereniging Steeds Sneller op. Al als vijftienjarige behaalde Drees het diploma voor onderwijzer stenografie. Dat hij inderdaad over didactische vaardigheden beschikte, bleek in de decennia daarna: hij leerde de snelschrijfkunst aan zijn zussen, zijn echtgenote To en zijn kinderen.

Het schrift liet hem nooit meer los. Ook na zijn jaren als beroepsstenograaf (onder meer in de Tweede Kamer) bleef hij zijn notities in steno maken. Zijn archief is er van vergeven: agenda-aantekeningen, concept-brieven, opzetjes voor speeches, zelfs de correspondentie tussen To en hem uit de verlovingstijd zijn voor de leek abracadabra.

Drees-biograaf Hans Daalder, emeritus-hoogleraar politieke wetenschap, en zijn rechterhand, de historicus Jelle Gaemers, ontkwamen er niet aan om les te nemen. Met name de laatste bleek een dermate goede leerling dat een groot aantal steno-stukken door hem of onder zijn leiding zijn getranscribeerd.

Het is een detail dat de bewondering voor de volharding van het tweetal nog verder doet toenemen. Wat een moed is er niet nodig geweest om alleen al te beginnen aan het beschrijven van een politiek leven dat het tijdperk van Pieter Jelles Troelstra met dat van Wim Kok verbindt, mét de bijbehorende overdaad aan bronnen.

De hoofdpersoon zelf kan ook niet direct een biografendroom worden genoemd: breed bemind én een cruciale factor bij grote gebeurtenissen uit de politieke geschiedenis van Nederland, maar tegelijk wel heel erg het toonbeeld van ouderwetse Hollandse deugden als soberheid, beheersing en gelijkmatigheid. Aan een korfballer en geheelonthouder kleeft nu eenmaal wat minder anekdotiek dan aan een promiscue drinkebroer in het centrum van de macht. Zelfs het legendarische mariakaakje voor de Amerikaanse gezant Harriman is niet meer dan een hardnekkige mythe. Alsof Washington de miljoenensteun in het kader van de Marshallhulp liet afhangen van een karig koekje.

Gisting en verwarring

De mythische status van Drees zelf is onaangetast. Toen Wouter Bos zich bij de verkiezing van de grootste Nederlander opwierp als pleiter voor zijn voorganger leek hij dat niet alleen te doen uit bewondering, maar ook in de hoop dat iets van de langst zittende sociaal-democratische premier op hem zou afstralen. De stem van het volk maakte duidelijk hoe hoog het Nederlandse volk Drees nog altijd heeft zitten: hij eindigde als derde achter Pim Fortuyn en Willem van Oranje.

Drees zelf wees Daalder in 1973 min of meer aan als zijn biograaf Diens drukke werkzaamheden op de Leidse universiteit maakten dat het project op de lange baan werd geschoven. Pas na zijn emeritaat in 1993, vijf jaar na het overlijden van ‘de wethouder van Nederland’ kon Daalder echt aan de slag gaan.

Geïnteresseerden in de Drees-biografie dienen een centimeter of twintig aan boekenplank te reserveren. *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948*, het eerst verschenen deel, gaat, zoals de titel aangeeft, slechts over acht jaren uit het lange leven van Drees. Het wachten is nog op het doot Gaemers geschreven deel over het leven van de sociaaldemocraat tot 10 mei 1940 en dat over het decennium als premier en het *Nachleben* van de staatsman. Samen bestrijken ze dik negentig van Drees' honderdentwee levensjaren. De reeds verschenen delen *Gedreven en behoedzaam*, over de oorlog en Drees' bestaan als minister van Sociale Zaken, en *Vier jaar nachtmerrie*, over de Indonesische kwestie, behandelen immers alleen de jaren veertig. De keus om zo nadrukkelijk in te zoomen op juist dat decennium is verdedigbaar. Op het moment van de Duitse inval mocht Drees zich fractievoorzitter in de Tweede Kamer en vice-voorzitter van de SDAP noemen, maar pas tijdens de bezetting en vooral in de jaren na de bevrijding groeide hij uit tot de onbetwiste sociaal-democratische leider en een politicus van het formaat van een staatsman. Zijn voortrekkersrol bij de wederopbouw van Nederland en de door hem in het *Staatsblad* gebrachte Noodwet Ouderdomsvoorziening maakten dat hij uitgroeide tot ‘Vadertje Drees’.

Op zijn tweeënnegentigste noemde Drees, als antwoord op Daalders vraag wat als belangrijkste thema in de biografie aan de orde zou moeten komen, de Indonesische kwestie. Nauwkeurige bestudering van de bronnen uit die dagen zou volgens hem een scherp licht kunnen werpen op dat wat goed en het vele wat fout was gegaan tijdens de ‘vier jaar nachtmerrie’, het onafhankelijkheidsproces van de Gordel van Smaragd.

In het Indonesië-deel komen de kwaliteiten en de tekortkomingen van de Drees-biografie het duidelijkst naar voren. Daalder laat op basis van gedegen onderzoek zien hoe Nederland, na te zijn overvallen door het uitroepen van de republiek Indonesië, voortdurend achter de feiten bleef aanhollen, niet in het minst door de verdeeldheid op de hoogste natuurlijke niveaus; onenigheid tussen Den Haag en Batavia, moeizame communicatie, gespletenheid binnen de kabinetten en de nodige crises en bijna-crises. Drees sprak van ‘jaren van gisting en verwarring’. De druk en de onoverzichtelijkheid, waarmee het PvdA-kopstuk als minister van Sociale Zaken en premier in de verantwoordelijke kabinetten te maken kreeg, worden voelbaar.

Daalder zegt in zijn inleiding geen uitputtende analyse van de Nederlands-Indonesische verhoudingen te bieden, maar zich te willen concentreren op de ontwikkelingen zoals zich die aan Drees voordeden. ‘Dat impliceert een overwegend “Haags”, dus beperkt perspectief’, aldus de biograaf. Die keuze valt te billijken, maar bij het lezen rijst de vraag of Daalder zijn blik niet te veel richt op de ministerraadvergaderingen. Natuurlijk, daar vielen de cruciale besluiten, maar in de biografie lijken deze vergaderingen soms wel een autonoom bestuurlijk laboratorium te vormen, zo weinig aandacht wordt besteed aan alle omgevingsfactoren. Terwijl die toch een grote invloed uitoefenden op de overwegingen van Drees. De publieke opinie, de debatten binnen de PvdA, de stemmen uit het buitenland, de gesprekken in familiekring (Drees' zoon was een tijdlang in Indië tijdens de onafhankelijkheidsstrijd) komen te beperkt aan bod. Als dat laatste wel gebeurt, krijgt de lezer ook onmiddellijk een

Het kabinet Schermerhorn-Drees

beeld van de last die het vraagstuk vormde. Neem de brief die To Drees in juni 1947 schreef aan haar zoon Wim in Batavia: ‘Verschrikkelijk moeilijk is de Indische kwestie. Vaak denk ik aan Vaders waarschuwing over de moeilijkheden, die er zouden zijn na de bevrijding. En al vind ik nog net als in de tijd toen ik zei: “Ik wou, dat die moeilijkheden er maar vast waren”, deze tijd oneindig veel gelukkiger dan de tijd van de Duitse overheersing, dat alles zó moeilijk zou zijn als nu blijkt, dat vermoedde ik niet en de moeilijkheden met Indië, daar dacht ik nooit aan!’

Ronduit vreemd is Daalders omgang met de notulen van de ministerraad. Hij citeert ze uitvoerig, soms zelfs een pagina lang. Waarschijnlijk heeft de biograaf daarmee de lezer een zo getrouw mogelijk beeld willen geven van de gang van zaken in de kabinetsvergaderingen. De ambtelijk geformuleerde notulen, gespeend van letterlijke citaten en beschrijvingen van sfeer en gemoedstoestanden, lenen zich daar echter niet voor. Daalder zou er beter aan doen om het verloop van de beraden verkort en in eigen woorden weer te geven. Zijn verhaal zou daardoor aan vaart winnen.

Daalder laat op pagina 140 en 141 van zijn Indonesië-deel zelf de bezwaren zien van de door hem toegepaste methode, wanneer hij de ministerraadvergadering van 14 augustus 1947 beschrijft. Citerend uit de officiële notulen laat de biograaf Drees betogen dat het ‘volstrekt onmogelijk [was] de door de Landvoogd aangegeven weg in te slaan zolang geen zekerheid bestaat over de houding van de Veiligheidsraad. Een voortzetting van de actie op dit ogenblik betekent dat men met open ogen in de afgrond springt’. Daar zet hij het verslag van Schermerhorn, oud-premier en op dat moment lid van de Commissie-Generaal, tegenover: ‘Het mooiste moment van de vergadering was, toen Beel [op dat moment premier] nog weer zat te steigeren tegen de Veiligheidsraad en gebaren maakte, die in de richting van het verlangen van Van Mook [de luitenant-gouverneur-generaal in Batavia] gingen, nl., dat wij een ons te vergaande bemoeienis niet zouden aanvaarden en onze eigen gang gaan. Drees reageerde daar gelukkig uiterst fel op met de opmerking, dat, indien men met zijn ogen dicht in de afgrond terecht kwam, het al erg was, maar om met open ogen erin te springen wenste hij niet mee te maken.’

Leven en werk

De twee reeds verschenen delen maken duidelijk dat Daalders interesse vooral gericht is op de politieke processen. Logisch, gezien de achtergrond van de biograaf en de hoofdpersoon van de boeken. Dat neemt niet weg dat de vertelling wat meer kleur en tijdgeest had kunnen gebruiken. Het meest ingrijpende decennium uit het leven van Drees had twee spannendere boeken op kunnen leveren. Niet alle gebeurtenissen lenen zich misschien even goed voor dit soort beschrijvingen, maar zeker bij ervaringen als Drees' gijzelaarschap in het concentratiekamp Buchenwald (een vol jaar) en in Sint-Michielsgestel (een week), de twee Indonesië-reizen en de soevereiniteitsoverdracht eind 1949 moet een schrijver meer beelden kunnen oproepen dan Daalder doet. Bij Drees' tweede trip naar de Oost probeert de biograaf het wel, maar laat hij te veel de bronnen het werk doen in plaats van zelf de rol van verteller op zich te nemen.

Ook de persoonlijkheid van Drees blijft te

veel verborgen achter de politieke vraagstukken en beleidsdossiers die zijn leven beheersten. Nogmaals: de biograaf van een evenwichtig en sober type als Drees heeft het moeilijker dan de beschrijver van het leven van een springerige en uitbundig levende geest. In interviews of bij het te boek stellen van zijn herinneringen was de staatsman zelf ook niet al te scheutig met het strooien van persoonlijke gegevens. Hij vond ze te onbeduidend, te privé of te veel bijdrage aan een cultus waar hij niet op zat te wachten. Van biografen mag echter verwacht worden dat ze de verbanden tussen arbeidzaam leven en privé-domein van hun onderwerp weten bloot te leggen. Dat is nu niet helemaal gelukt: het persoonlijk leven en de drijfveren van de sociaal-democraat komen er bekaaid van af.

Dat gemis kan voor een belangrijk deel worden goed gemaakt door het door Gaemers te schrijven eerste deel van de biografie. Juist in de eerste halve eeuw van zijn leven kregen het karakter en de persoonlijkheid van Drees vorm. Een belangrijke taak is ook weggelegd voor Daalder, die in het laatste deel ongetwijfeld de totaalbalans van het lange leven van de bekendste Nederlandse politicus van de twintigste eeuw gaat opmaken.

Literatuur

Maarten Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam, Stichting Beheer IISG, 1998)

Hans Daalder, *Het socialisme van Willem Drees* (Amsterdam, Bert Bakker 2000)

Hans Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam, Balans 2003)

Hans Daalder, *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie* (Amsterdam, Balans 2004)

Willem Drees, *Herinneringen van een groot Nederlander* (Naarden Strengholt 2004)

Een feministische radicaal met belangstelling voor mannenpolitiek

De biografie van Aletta Jacobs
Mireille Berman

Een van de bekendste vrouwen van de Nederlandse vrouwenbeweging is Aletta Jacobs. Gezien haar bekendheid is het merkwaardig dat van haar tot nu toe geen biografie bestond. Mineke Bosch heeft daarin verandering gebracht. In haar omvangrijke boek over de 'founding mother' van het Nederlands feminisme schetst zij niet alleen een portret van Jacobs dat een groter inzicht in haar achtergrond, karakter en beweegredenen geeft, maar lijkt zij de positie van Jacobs binnen de geschiedenis van de vrouwenbeweging ook te willen relativeren.

Aletta Jacobs is een van de iconen van de vrouwenbeweging. Haar heldendaden zijn bekend: ze was in 1871 de eerste vrouwelijke student aan de universiteit; ze promoveerde en werd vervolgens de eerste vrouwelijke arts in Nederland. Rond de eeuwwisseling werd ze de drijvende kracht van de Nederlandse beweging voor vrouwenkiesrecht. Zelf droeg ze bij aan haar roem door publicatie van haar autobiografische *Herinneringen*, waarin ze haar eigen verdiensten breed uitmeet. Het boek beleefde herdruk na herdruk en is nog altijd in de handel. Dat komt vooral doordat het tijdens de tweede feministische golf fungeerde als een soort bijbel. Toch was er tot op heden over de 'founding mother' van het Nederlandse feminisme nog geen biografie geschreven.

Mineke Bosch heeft daarin verandering gebracht met een vuistdikke levensbeschrijving getiteld *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929.* Dit boek dwingt bewondering af vanwege de grondige aanpak. Alles wat maar enigszins relevant kon zijn heeft Bosch gelezen en nageplozen. Ze verdiepte zich niet alleen in de maatschappelijke kwesties van de negentiende eeuw, maar ook in het sociale netwerk en de persoonlijke lotgevallen van Aletta Jacobs. Ze doorzocht archieven van Hoogezand-Sappemeer tot New York, achterhaalde correspondenties, las publicaties van tijdgenoten, en sprak met nabestaan-

den van vrouwen die zich Jacobs nog herinnerden.

Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid is chronologisch opgezet. Bosch begint met een pakkende beschrijving van Jacobs' jeugd in de Groninger veenkoloniën. De streek kenmerkte zich door een bloeiend economisch leven en politieke progressiviteit, zozeer dat stad en ommeland wel ‘het radicale noorden’ werden genoemd. Bosch schetst het moderne joodse gezin waarin Jacobs opgroeide, en wijst op het belang van het joodse netwerk, waardoor haar vader, een eenvoudige dorpsdokter, in contact stond met vooraanstaande medici en politici. Waarbij Bosch overigens aanstipt dat Jacobs in haar *Herinneringen* met geen woord rept over haar joodse achtergrond. Aan de hand van Jacobs' loopbaan in het onderwijs beschrijft Bosch het maatschappelijke debat over de verbetering van het meisjesonderwijs in de tweede helft van de jaren 1860. Naar aanleiding van Thorbeckes Wet op het Middelbaar Onderwijs werden voor jongens Hogere Burgerscholen opgericht. Vervolgens ontstond een debat over het meisjesonderwijs. Weliswaar was iedereen het erover eens dat de bestemming van de vrouw in het moederschap lag, maar hoe moesten alleenstaande vrouwen in hun levensonderhoud voorzien als er geen opleidingen voor hen bestonden? Uiteindelijk werd in 1867 te Haarlem de eerste Middelbare School voor Meisjes opgericht. In dat zelfde jaar kwam Jacobs van de lagere school, maar Groningen was nog niet zo ver. ‘Letje’, zoals Aletta in haar jeugd genoemd werd, werd naar een ‘jonge-dames-school’ gestuurd, waar ze niet meer leerde dan een beetje Frans, handwerken en goede manieren. Na twee weken weigerde ze nog langer aan die onzin mee te doen. Een compromis werd gesloten: overdag hielp ze haar moeder met de huishouding, 's avonds leerde ze vreemde talen en bereidde ze zich voor op het leerling-apothekersexamen, dat als toegangskaartje voor de universiteit diende.

Na haar studie opende Jacobs in 1879 haar eigen artsenpraktijk voor vrouwen en meisjes aan de Amsterdamse Herengracht. De eerste jaren in Amsterdam waren pioniersjaren. Om haar beroep uit te kunnen oefenen, moest Jacobs de openbare ruimte veroveren. Zo waren bijvoorbeeld Dam en Kalverstraat tussen twaalf en vier uur 's middags verboden gebied. Rond die tijd liepen daar alleen ‘heeren’ en prostituees. Jacobs stoorde zich daar niet aan; ze was immers een zelfstandig werkende arts, die visites moest afleggen.

Op sociaal gebied zette Jacobs zich in door twee keer per week een gratis spreekuur te

Dr. Aletta Jacobs met een van haar patiënten

houden voor arbeidersvrouwen. Daarmee voegde ze zich in de groep sociaal bewogen democraten, die de groeiende sociale ellende wilden tegengaan. Verlichte heren spraken zorgelijk van de 'Sociale Quaestie', omdat de sloppenwijken zich uitbreidden. Democraten ijverden voor maatschappelijke hervormingen tijdens openbare bijeenkomsten en optochten. De stad nam enorm in omvang toe, en de sociale onrust groeide.

Volwaardige burgers

Een van de bekendste oproerkraaiers in de Amsterdamse politiek was Carel Gerritsen, aanbidder, geliefde en latere echtgenoot van Jacobs. Het echtpaar Gerritsen & Jacobs (Jacobs noemde zich nimmer 'mevrouw Gerritsen') was opvallend internationaal georiënteerd. Het had veel vrienden in het buitenland en volgde de politieke en sociale ontwikkelingen op de voet. Direct na haar studietijd was Jacobs al voor vijf maanden naar Londen vertrokken. Zij had daar geleefd temidden van vrijdenkers, voorstanders van voorbehoedmiddelen, vrouwelijke artsen en kiesrechtstrijdsters. Samen met Gerritsen reisde Jacobs in 1899 opnieuw naar Londen, waar ze haar geestverwanten terugzag. Er zouden nog vele buitenlandse reizen volgen. In 1904 volgde een reis naar de Verenigde Staten, waar Jacobs hartelijk ontvangen werd vanwege haar bijdrage aan de bundel van Theodore Staunton, *The Woman Question in Europe.* Jacobs trok in Amerika de banden aan met Carrie Chapman Catt, voorzitster van de Wereldbond van Vrouwenkiesrecht.

Jacobs' internationale connecties zorgden ervoor dat ze wereldwijd werd uitgenodigd als spreekster op congressen. Bovendien kon ze lering trekken uit de vrouwenkiesrechtstrijd in andere landen, en was ze op de hoogte van de nieuwste publicaties, waardoor ze de ontwikkelingen in Nederland in een breder perspectief kon plaatsen. In de jaren negentig van de negentiende eeuw ontstond in Nederland een actief feminisme, dat zich organiseerde in een groot aantal vrouwenverenigingen. De groep vrouwen die in deze begintijd actief was, ijverde in eerste instantie voor de hervorming van het huwelijksrecht. Vrouwen moesten eerst volwaardige burgers worden, voordat ze politieke rechten konden eisen. Wilhelmina Drucker richtte samen met een paar andere vrouwen de Vrije Vrouwenvereeniging op. In het openingsmanifest stelden zij, met een variatie op de openingszinnen van Sieyès' *Qu'est-ce que le tiers état?*: 'Wat is de vrouw in de maatschappij? - Bijna alles - Wat is zij tot op heden voor de wet? - Niets.' In 1896 werd de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht opgericht.

Jacobs hield zich in deze jaren nog afzijdig van het publieke debat. Ze werkte hoofdzakelijk als arts in dienst van vrouwen en de sociale kwestie. In de jaren negentig ging zij op persoonlijke titel ingezonden brieven schrijven over vrouwenzaken. Zo begon haar bemoeienis met de strijd om het vrouwenkiesrecht. Maar in 1898 werkte ze niet mee aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, een evenement dat algemeen wordt beschouwd als de doorbraak van het feminisme in Nederland. Pas vanaf 1900 was haar ster rijzende. De frequentie van haar spreekbeurten nam toe, en telkens als Jacobs ergens had gesproken, werden nieuwe leden voor de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht geworven. In 1901 trad ze toe tot het bestuur van de Amsterdamse afdeling van de Vereeniging voor Vrouwen-

kiesrecht. In 1903 werd ze presidente van het hoofdbestuur. Bosch vermoedt een welbewuste planning achter Jacobs' kiesrechtcarrière. Het lijkt, schrijft zij, 'of zij tegelijkertijd met haar opkomst op het toneel van de vrouwenbeweging systematisch heeft toegewerkt naar het leiderschap van de VVVK'.

In 1913, na de dood van Gerritsen, ondernam Jacobs met haar vriendin Chapman Catt een wereldreis in dienst van het vrouwenkiesrecht. Voorzien van een groot aantal hutkoffers reisden de twee dames naar Zuid-Afrika, Palestina en Egypte, dwars door Azië, naar Nederlands-Indië en de Filippijnen, om uiteindelijk het revolutionaire China aan te doen, waar het vrouwenkiesrecht was ingevoerd. In de kiesrechtpropaganda werd dat laatste een zeer tot de verbeelding sprekend argument: in het onderontwikkelde China was het kiesrecht al veroverd, terwijl het verlichte Westen achterbleef! Daarna reisden ze door naar Japan, om met de Transsiberië Expres terug te keren.

Bosch' biografie eindigt met Jacobs' levensavond. In 1928 verliet Jacobs haar huis aan de Amsterdamse Tesselschadestraat en verhuisde naar Den Haag. Haar financiële situatie was slecht, omdat het visserijschip van haar pleegzoon Charles in 1917 was vergaan. Jacobs had bij de aankoop van het schip borg gestaan en was al haar geld kwijt. Vier vrouwelijke leden van de familie Broese van Groenou en Betsy van den Bergh-Willing trokken zich haar lot aan en zorgden in de laatste jaren van Jacobs' leven voor huisvesting, uitjes en afleiding.

De *éminence grise* van de vrouwenkiesrechtbeweging had over publiek huldebetoon in die laatste jaren niet te klagen. Nog tijdens haar leven werd de herinneringscultuur rond haar persoon in gang gezet. Jacobs werd ere-presidente van de Vereeniging voor Staatsburgeressen, de nieuwe naam van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Haar zeventigste verjaardag werd groots gevierd, haar gouden doctorsjubileum kreeg veel aandacht en er werd een gedenksteen aan de Amsterdamse Tesselschadestraat geplaatst. Op 9 augustus 1929 overleed Jacobs in haar slaap. In alle kranten verschenen artikelen en In Memoriams. Voor haar crematie (ook daarin was zij pionier) werden speciale treinen naar Driehuis-Westerveld ingezet om de honderden belangstellenden te vervoeren.

Getalenteerde vrouwen

Bosch beoogt met deze biografie twee zaken recht te zetten. Ten eerste wil ze de strijd om het vrouwenkiesrecht herwaarderen. Historici hebben de invoering van het vrouwenkiesrecht altijd beschouwd als een detail, een uitvloeisel van het algemeen mannenkiesrecht. Toen de Kamer op 7 mei 1919 akkoord ging met het voorstel om in de kieswet het woord 'mannen' te vervangen door 'personen', was de belangstelling van de regering voor deze kwestie inderdaad minimaal. Destijds schreven kiesrechtfeministen al over de anticlimax die op de invoering van het vrouwenkiesrecht volgde. Die domper is gebleven; ook in de geschiedschrijving heeft het vrouwenkiesrecht nooit de aandacht gekregen die het verdient. Bosch ziet zelfs een verband tussen de onverschilligheid ten aanzien van de verovering van het vrouwenkiesrecht en de 'onwil om een democratisch tekort te zien in de

ondervertegenwoordiging van vrouwen in het parlement'. Bosch felle commentaar schept natuurlijk hoge verwach-

tingen. Want de vraag is: hoe verklaart Bosch dan zelf de totstandkoming van het vrouwenkiesrecht?

Dat de invoering van het algemeen kiesrecht de werkelijke caesuur in de politieke geschiedenis vormt, bestrijdt Bosch niet. Met de acceptatie van het algemeen mannenkiesrecht werd de toekenning van het stemrecht niet langer aan bepaalde intellectuele en economische voorwaarden gekoppeld. Toen dat idee eenmaal werd losgelaten, was er geen grond meer om vrouwen uit te sluiten van het kiesrecht. Toch was de invoering van het vrouwenkiesrecht volgens Bosch het resultaat van hard werken en voortdurend lobbyen. Ze laat zien dat dat de verdienste was van een grote groep volhardende en getalenteerde vrouwen, die tot nu toe in de geschiedschrijving vrijwel volkomen is genegeerd. Om die vrouwen aan bod te laten komen, relativeert Bosch het belang van Jacobs. Je kunt haar boek zelfs als groepsbiografie typeren, omdat Jacobs weliswaar veel aandacht krijgt, maar Bosch ook uitgebreide en levendige portretten schetst van tijdgenoten als Elise Haighton, Carel Gerritsen en Cornélie Huygens.

Coulissen

Bosch' doelstelling om het kiesrechtfeminisme de plek te geven die het verdient, staat op gespannen voet met haar tweede doelstelling: de relativering van de heldenstatus van Jacobs in de geschiedenis van het Nederlandse feminisme. Te lang heeft men volgens Bosch blindgevaren op de *Herinneringen* die Jacobs in 1924 te boek stelde. Jacobs nam het daarin niet zo nauw met de waarheid. Veel passages in haar *Herinneringen* worden in Bosch' biografie betwist en gerelativeerd. *Herinneringen* is niet zozeer Jacobs' autobiografie, als wel een klassiek heldenepos, waarin Jacobs zichzelf presenteert als onverschrokken pionierster. Bosch verzet zich tegen dat beeld. Bij voortduring wordt in deze biografie dan ook het historische belang van Aletta Jacobs gerelativeerd. ‘De biografie is in mijn visie niet zozeer een zoektocht naar de werkelijke persoon of het ware leven van Aletta Jacobs,’ waarschuwt Bosch al in haar inleiding.

Bosch maakt de lezer attent op de vele ‘verschrijvingen’ en ‘weglatingen’ in Jacobs' *Herinneringen.* Ze wijst erop dat de toelating van Aletta's jongere zusje Frederika tot de hbs tot meer reacties in de pers leidde dan Aletta's inschrijving in het studentenregister. En over Jacobs' zilveren doctorsjubileum in 1904, waarover Jacobs claimt dat het feest een complete verrassing voor haar was, merkt Bosch wat zuinig op dat dat toch moeilijk voorstelbaar is, en dat het feest bovendien niet alleen om Jacobs draaide: ‘[...] dergelijke jubilea hebben ook een boven de persoon uitstijgende betekenis.’ Over Jacobs' actie voor het zitten van winkelmeisjes, iets dat altijd zeer tot de verbeelding van het nageslacht sprak, zegt Bosch: ‘Jacobs' activiteiten inzake het zitten voor winkelmeisjes waren minder omvangrijk en verstrekkend dan zij zich later herinnerde.’

Op deze manier weet Bosch weliswaar aan te tonen dat de vrouwenstrijd in het fin de siècle het werk was van een grote groep vrouwen en een enkele man, maar creëert ze tegelijkertijd een nieuw probleem met bettekking tot de rol van Jacobs.

Bosch plaatst haar ‘in de coulissen van het feminisme’ van de jaren 1890, maar moet vervolgens uitleggen hoe Jacobs na 1900 toch

een leidende positie kon innemen. Zij benadrukt dat Jacobs in de jaren negentig veelvuldig ingezonden brieven stuurde, en in 1897 ook presidente werd van de Amsterdamse afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VVVK). Maar bij de oprichting van de VVVK in 1894 was Jacobs niet aanwezig en Jacobs bedankte na een paar maanden alweer als presidente van de afdeling Amsterdam. Vervolgens trok zij in de zomer van 1898, juist toen de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid werd gehouden, samen met Gerritsen op de fiets door Engeland en Schotland. Samen ook zetten zij zich in voor de strijd voor het algemeen kiesrecht. Jacobs kan volgens Bosch 'in deze periode het best worden getypeerd als een feministisch radicaal met een belangstelling voor mannenpolitiek, en niet als een radicale feminist die zich gaf aan de vrouwenbeweging'.

Bosch verklaart Jacobs' doorbraak naar het voortoneel van het feminisme door de publicatie van het opstel 'Het doel der vrouwenbeweging' in *De Gids* en de bundeling van dit stuk samen met een aantal artikelen over prostitutie en geboortebeperking in de bundel *Vrouwenbelangen* in 1899. Daarmee wierp Jacobs zich volgens Bosch op als 'iemand die leiding zou kunnen geven aan de feministische beweging'. Of Jacobs dit ook ambieerde, is onduidelijk, maar feit is dat Jacobs naar aanleiding van deze publicaties in de jaren daarna steeds weer werd uitgenodigd als spreekster op feministische bijeenkomsten. Zij kon zich de rol als propagandiste aanmeten, omdat zij al veel langer een reputatie genoot als wegbereidster. Haar inschrijving bij de universiteit had het hoger onderwijs immers toegankelijk gemaakt voor meisjes. Ook had Jacobs al in 1883 een vermaarde poging gedaan om zich voor de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen op de kieslijst te laten plaatsen. In de grondwet werd immers gesproken van 'meerderjarige ingezetenen'; nergens stond expliciet vermeld dat daarmee alleen mannen werden bedoeld. Niet lang daarna werd het woordje 'mannelijk' in de grondwet ingelast. Die actie heeft er in ieder geval voor gezorgd dat velen haar naam kenden al voordat zij zich bij de kiesrecht-beweging aansloot.

Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid is een ronduit eigenwijze biografie. Bosch schetst een serie unieke portretten van de eerste Nederlandse feministen, en haalt deze vrouwen terecht uit de vergetelheid. Ze geeft een mooi heeld van het fin de siècle van de vooruitstrevende elite, en beschrijft de internationale wereld van het politieke radicalisme. Dat alles maakt haar boek rijk, gevarieerd en knap. Het merkwaardige is dat Bosch nu juist haar hoofdpersoon Jacobs een van de minder interessante figuren lijkt te vinden te midden van haar bondgenoten. Het portret van iemand als Haighton is met veel meer empathie en warmte geschreven, en ook Gerritsen lijkt Bosch meer te boeien dan Jacobs. Vooral betreurt zij het verloren gaan van zijn unieke bibliotheek, die naar het schijnt het Alexandrië van het internationale feminisme was. Bosch brengt al met al meer reliëf aan in het beeld van het Nederlandse feminisme, maar het lijkt of ze in ruil daarvoor het portret van Jacobs heeft afgevlakt.

Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam, Balans 2005)

Tussen beest en gasfitter
Het raadsel Adolf Eichmann
Jos Perry

Sinds het proces tegen Adolf Eichmann in 1961 blijft de vraag of Eichmann een antisemiet was en zo ja, wat we ons daarbij moeten voorstellen, de gemoederen bezighouden. Volgens Hannah Arendt was Eichmann een doodgewone man die onder ongewone omstandigheden tot moordenaar geworden was; volgens anderen was hij een beest. In zijn biografie van Eichmann schetst David Cesarani een genuanceerder beeld.

De nacht van 31 mei op 1 juni 1962 was zijn laatste. Alles was gereed voor Eichmanns executie - behalve de galg. De man die er altijd trots op was gebleven dat de treinen naar de vernietigingskampen op tijd reden, moest nu zelf wachten. Met doodvonnissen en de voltrekking ervan had de staat Israël nog geen ervaring.

Niet alleen de executie, ook de crematie diezelfde nacht droeg een geïmproviseerd karakter. Het inderhaast gebouwde oventje diende maat één doel: Eichmanns resten verteren. De plaats, ergens in een boomgaard, was geheimgehouden. Het vuur brandde, maar er ging iets mis met de vork die het in een laken gewikkelde lichaam in de oven moest deponeten. Het lichaam rolde eraf en viel op de grond.

'In het licht van de schijnwerpers en bij de felle gloed van de oven - het was een scène die niet zou hebben misstaan in de bossen bij Chelmno of de crematoria van Birkenau - deden mannen in uniformen hun best het lichaam weet op de ijzeren tanden te tillen en in het laaiende vuur te schuiven.'

Citaat uit David Cesarani, *Eichmann. His Life and Crimes.* Een betere ondertitel zou zijn geweest *His Crimes and Trial.* Want daarop concentreert zich Cesatani's studie. Het is niet de scholiet, de *Wandervogel*, de handelsreiziger, de echtgenoot, de vader of de amateur-violist Eichmann die Cesarani bezighoudt. Het is de nazi, de medeplichtige aan de massamoord op de Europese joden. Eichmann is 56 jaar oud geworden, maar deze biografie bestrijkt daarvan in hoofdzaak zo'n 16 jaar: 1933-1945 en 1960-1962, de jaren van het Derde Rijk en die van Eichmanns gevangenneming, proces en executie.

Ik zal de laatste zijn om de auteur daarvan een verwijt te maken. Eichmann is immers de belichaming geworden van het nationaal-socialisme in zijn moorddadigste aspect. Het was zijn proces dat hem bekender en beruchter maakte dan menigeen van zijn superieuren. Datzelfde proces ontketende een controverse die voortduurt tot op de dag van vandaag. En van die controverse doet Cesarani's biografie niet alleen verslag; ze maakt er zelf deel van uit.

De gewoonheid van het kwaad

De beeldvorming over Eichmann, zijn proces en de nazi-misdaden in het algemeen is jarenlang goeddeels beheerst door één boek: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil.* Auteur was de Amerikaanse filosofe van joods-Duitse afkomst Hannah Arendt (1906-1975). Zij woonde het proces zelf bij - althans een stukje ervan, zoals Cesarani niet zonder venijn opmerkt. Zodra vaststond dat Eichmann in Jerusalem zou worden berecht, wilde zij erheen, als verslaggeefster.

Interessant was haar motief. In de jaren vijftig was zij beroemd geworden door *The Origins of Totalitarianism.* Daarin stelde zij het regime van de nazi's en dat van Stalin op één lijn. Totalitaire stelsels vonden volgens haar hun zuiverste uitdrukking in het concentratiekamp. Een grote rol in haar denken speelde de notie van het absolute kwaad, het kwaad dat elk begrip tart. Om die notie te testen ging zij in 1961 naar Jeruzalem.

Arendts eerste reactie toen ze Eichmann zag was dat hij ‘nicht einmal unheimlich’ was. Ze zag een pedante, ijdele, niet al te intelligente man, die eigenlijk niets demonisch had. Geen antisemitisch monster; eerder een ‘kleurloze gasfitter’. Die laatste typering is van Harry Mulisch. Ook hij woonde het proces bij, ook hij schreef er een boek over: *De zaak 40/61. Een reportage.* Net als Mulisch kreeg Arendt een hekel aan de openbaar aanklager Gideon Hausner. Deze sleepte alsmaar nieuw materiaal aan, zonder hard te kunnen maken dat het Eichmann belastte. Wat een overtuigende historische afrekening moest worden, dreigde te verzanden in steekspelletjes tussen juristen.

Arendt vroeg zich af wat ze er eigenlijk nog deed. Haar interesse herleefde toen ze ooggetuigen hoorde. Ze was onder de indruk van hun oprechtheid. De veelheid van getuigenissen en indrukken tot een synthese te brengen, lukte haar tijdens het proces nog niet. Maar met Eichmanns doodvonnis was zij het eens.

Oorspronkelijk was Arendt van plan over het proces één artikel te schrijven. Het werden er vijf, die ze bundelde in een boek. Uit brieven blijkt met hoeveel plezier ze eraan werkte. Ze genoot van het concrete, empirische, historische handwerk. Haast gegeneerd bekende ze Mary McCarthy dat zij het boek geschreven had in een staat van euforie. Na jaren worstelen met het probleem van het kwaad hielp het Eichmann-proces haar aan een nieuwe theorie; vanuit het empirisch materiaal drong zich als het ware een nieuwe evidentie aan haar op en dat gaf haar een kick.

Het gaat haar er niet om figuren als Eichmann vrij te pleiten. Wat zij betoogt is, dat een besef van goed en kwaad, dat onder normale omstandigheden zeer dwingend is, onder abnormale omstandigheden ‘overruled’ en uitgeschakeld kan worden, óók bij mensen zonder een verdorven karakter

of een aangeboren neiging tot wreedheid - kortom: bij iedereen.

Een geest van nederigheid

Arendts artikelen riepen veel weerstand op. Vanuit Duits-joodse kring werd zelfs een poging gedaan publicatie in boekvorm te verhinderen. De ondertitel *A Report on the Banality of Evil* werkte op veel mensen als een rode lap op een stier. Of men de kwalificatie *banaal* nu betrok op de daders of op de daden - in beide gevallen maakte dat woord het onvoorstelbare een beetje voorstelbaar, een beetje gewoner; en dat was taboe.

Daar kwam nog iets bij. Arendt breidde de schuldvraag uit naar de rijen van de slachtoffers. Ze schreef over iets wat tijdens het proces volgens haar verdoezeld was: de omstreden rol van de joodse raden tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Van haar genuanceerde betoog maakten critici een karikatuur. Arendt waste Eichmann schoon; in plaats van bij Eichmann legde Arendt de schuld voor de massamoord bij de joden zelf. De kwestie liep hoog op. Een vooraanstaande Franse krant kopte zelfs: 'Hannah Arendt, est-elle une Nazi?'

Een van de critici was haar vriend Gershom Scholem, president van de Israëlische Academie van Wetenschappen. Hij wilde spreken 'in naam van de slachtoffers' en hij verweet Arendt dat zij dit niet gedaan had. Namens wie sprak zij eigenlijk? Namens zichzelf, haar eigen inzicht. Dat kon helemaal niet! Het ging immers om een afrekening tussen het wereldjodendom vertegenwoordigd door de staat Israël, en het nazi-regime. Het Eichmann-proces was een verlengstuk van de oorlog. Aan genuanceerde beschouwingen was geen behoefte.

Ook nu de afstand in tijd tot de oorlog groter is geworden blijft Arendt voor velen een *bête noire.* Haar Eichmann-stellingen raken aan de uniciteit en de afgrondelijkheid van de holocaust, en daar mag je niet aan raken. De historicus Walter Laqueur heeft Arendt verweten dat zij zonder terughoudendheid oordelen uitsprak over *situaties waarin zij zelf nooit verkeerd had.* De Holocaust, aldus Laqueur, is een onderwerp dat je in een geest van nederigheid moet benaderen.

Voor de goede orde: het Eichmann-boek van Hannah Arendt is zeker niet vlekkeloos. Ze generaliseert te snel. Ook neemt ze te gemakkelijk aan dat Eichmanns verklaringen tijdens het proces een authentiek zelfportret opleveren. Toch is het boek beter dan zijn reputatie. Het is een indrukwekkend, scherpzinnig werk. Het is actueel gebleven - al is het dat op een andere manier dan Arendt bedoelde. Het speelt nog altijd een rol, niet als aanzet tot een nieuwe filosofische benadering van het kwaad, maar als omstreden studie over de geschiedenis van de Holocaust.

Een polemische biografie

Gelet op deze rumoerige achtergrond ligt het voor de hand dat David Cesarani's Eichmann-biografie een polemische dimensie heeft. Dat blijkt al meteen in zijn inleiding. Hij wil mythes uit de wereld helpen. Eichmann was niet het product van

een ongelukkige jeugd, geen rancuneuze mislukkeling en zelfs geen rabiate antisemiet - in elk geval niet op het moment waarop hij zich bij de nazi's aansloot. Maar een onbeduidend, vervangbaar schakeltje in de moordmachine was hij evenmin.

De vraag of Eichmann een antisemiet was en zo ja, wat we ons daarbij moeten voorstellen, is sedert het proces en Arendts boek een van de felst omstreden kwesties gebleven. Juist op dit punt wordt het nut van een biografische benadering zichtbaar. Cesarani's boek laat zien dat dit geen zaak is van een simpel ja of nee, en dat Eichmanns eigen verklaringen zowel in deze als bij andere aangelegenheden niet bij voorbaat als leugens of huichelarij hoeven te worden opzij geschoven. In de tijd en omgeving waarin Eichmann opgroeide waren negatieve stereotypen over joden vanzelfsprekend; als motief voor zijn aansluiting bij de nazi's hoeven ze geen rol van betekenis te hebben gespeeld. Daar komt nog iets bij. De overtuiging dat de joden als collectief vreemd waren en als vijand van het Duitse volk moesten worden beschouwd kon, zowel vóór als na 1933, heel wel samengaan met correct, wellevend gedrag tegenover individuele joden.

Cesarani citeert met instemming auteurs die, overigens al in 1967, stelden dat Eichmann niet persoonlijk antisemitisch was, maar het ‘antisemitisme als carrière koos’. Om het gechargeerd te zeggen; zijn jodenhaat radicaliseerde toen dat voor zijn werk en zijn promotiekansen nuttig en nodig was. Toen de Reichskristallnacht duidelijk maakte dat in het Derde Rijk tegen joden eigenlijk alles geoorloofd was, werd Eichmanns houding in zijn contacten met leiders van joodse gemeenschappen navenant arroganter en hondser. Na de Duitse inval in Polen verschoof het accent van gedwongen emigratie naar deportatie; Eichmanns ervaring met en bekwaamheid in het organiseren van ‘verplaatsing van bevolkingsgroepen’ leverde hem een promotie op. Toen in 1941 het accent opnieuw verschoof, nu van verplaatsing naar uitroeiing, wist hij - zijn scrupules - als hij die al had - snel te overwinnen. Dat zijn positie strikt genomen die van een ondergeschikte was, staat vast, maat dat ze hem genoeg ruimte liet voor ‘meedogenloos individueel initiatief’, werd al in 1961 door zijn rechters vastgesteld. Deze biografie bevestigt dat.

Opvallend in Cesarani's werkwijze is de evenwichtige manier waarop hij Eichmanns eigen verklaringen als bron gebruikt. Vooral tijdens zijn proces bleef Eichmann hardnekkig pogingen doen zijn aandeel in de massamoord te bagatelliseren. Toch was niet alles wat hij zei gelogen, benadrukt zijn biograaf. De Israëlische justitie veronderstelde te snel dat hij loog, haar beeld was vertroebeld. Dat kwam deels door de naar huidige maatstaven gebrekkige vroege geschiedschrijving over het Derde Rijk, deels door de doelstellingen en de ijdelheid van de openbare aanklager. Hoe schuldiger Eichmann, des te belangrijker het proces en des te stralender de ster van Hausner.

Een man van onze tijd

Voldoende niveau om een standaardwerk over Eichmann en diens proces te worden heeft Cesarani's boek zeker. Een modelvoorbeeld van een ‘daderbiografie’ is het echter niet geworden. Daarvoor wordt het levensverhaal te zeer overwoekerd door polemiek. Cesarani heeft de verleiding niet kunnen weerstaan om, gewapend met de kennis die een halve eeuw holocaustonderzoek heeft opgeleverd, het Eichmann-proces nog eens over te doen. Hij is boos op Eichmann, begrijpelijkerwijs, maar sommige

passages doen daardoor meer aan een requisitoir denken dan aan een biografie. Maar eigenlijk is hij nog bozer op Hausner,

Eichmann tijdens het proces in Jeruzalem

de openbaar aanklager die tijdens het proces in 1961 zoveel kansen liet liggen, er niets van begreep, er een janboel van maakte - en daardoor koren op de molens stortte van Arendt en Mulisch.

Als Cesarani iets aannemelijk maakt is het dat *beide* Eichmannen hebben bestaan: zowel de bureaucraat, nauwgezet tot op het pedante af, als de fanatieke nazi, trots op zijn cruciale rol in de massamoord. Het valt zelfs niet uit te sluiten dat ook de Eichmann die 'zich ongemakkelijk voelde' toen de nazi-top op genocide aankoerste, werkelijk heeft bestaan - zij het niet erg lang.

Hier raken we een cruciaal punt voor iedere biograaf het belang van chronologie. Cesarani heeft er een scherp oog voor en weet daardoor schijnbare tegenstrijdigheden op te lossen. Hij signaleert hoe veranderende omstandigheden de plooibare Eichmann deden radicaliseren. De emigratie-expert ontpopte zich mettertijd als 'génocidaire'. Niet omdat hij een geboren sadist of een gevoelloze robot was, maar omdat het in de omgeving waarin hij carrière maakte, een aanvaardbare keus was geworden. Remmingen tegen moord, in het bijzonder op joden, waren misschien niet afwezig maar dan toch sterk verminderd. Iedereen die in vergelijkbare omstandigheden komt te verkeren, aldus Cesarani, zou precies zo kunnen handelen, 'be it in a totalitarian state or a democracy'.

Met deze laatste vaststelling neemt Cesarani impliciet maar nadrukkelijk afstand van een auteur als Yaacov Lozowick, die overigens in Cesarani's dankwoord wordt genoemd. Lozowick, directeur van het archief van Jad-wa-Sjeem, verwijt Arendt dat zij het verschil tussen dictaturen en demo-

cratieën negeert; democratische regeringen plegen immers geen genocide! Cesarani is op dit punt minder naïef. Hoewel ook hij zich tegen Arendt afeet, staat zijn eigen visie op Eichmann niet ver af van de hare. Je hoeft niet abnormaal te zijn, zegt hij letterlijk, om medeplichtig te worden aan volkenmoord. Terwijl hij als biograaf Eichmann in de context plaatst van zijn tijd en zijn omgeving, haalt hij hem daar aan het slot weer uit. Zonder mee te gaan met stellingen als ‘we zijn allemaal potentiële Eichmannen’, accentueert ook Cesarani 's mans gewoonheid.

Zoals in feite elke hedendaagse holocaust-onderzoeker, heeft hij een belangrijke intentie met Arendt gemeen. Hij wil niet alleen maar de stapels geleerd drukwerk over het verleden vermeerderen. Hij wil waarschuwen. Het Derde Rijk mag dan geschiedenis zijn en het communisme à la Stalin op sterven na dood, de Eichmannen blijven onder ons. ‘Eichmann appears more and more like a man of our time.’

Literatuur

Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (London, Faber and Faber 1963)

David Cesarani, *Eichmann. His Life and Crimes* (Londen, Heinemann 2004). Nederlandse vertaling: *Eichmann. De definitieve biografie* (Amsterdam / Antwerpen, Anthos / Manteau 2005); vertaling Servaas Goddijn

Geraldien von Frijtag, ‘Een nieuwe taak. Het biografisch genre en de geschiedschrijving van de jodenvervolging.’ In: *Biografie Bulletin* 15/2 (zomer 2005), 27-35

Johannes Houwink ten Cate, *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar* (Amsterdam, Vossiuspers UvA 2003)

Yaacov Lozowick, *Hitlers Bürokraten. Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen* (Zürich, Pendo 2000)

Harry Mulisch, *De zaak 40/61. Een reportage* (Amsterdam, De Bezige Bij 1962)

Elisabeth Young-Bruehl, *Hannah Arendt. For Love of the World* (New Haven / London, Yale UP 1982). Nederlandse vertaling: *Hannah Arendt. Een biografie* (Amsterdam/Antwerpen, Atlas 2005); vertaling Hein Groen en Gijs Went

Noot over de Nederlandse vertaling

In 2005 verscheen Cesarani's biografie in Nederlandse vertaling: *Eichmann. De definitieve biografie* (Amsterdam/Antwerpen, Anthos/Manteau 2005; vertaling Servaas Goddijn). De keuze van de ondertitel is ongelukkig. ‘Definitief’ of niet, Cesarani's boek had een zorgvuldiger eindredactie verdiend. Silezië, door de auteur terecht gesitueerd in ‘south-eastern Germany’, is door de vertaler verplaatst naar het zuid *westen* van Duitsland (63). De Zwitserse plaats Sankt Margrethen heet in de vertaling *Saint* Margarethen (194). 1921, het jaar waarin vader Eichmann zijn zoon Adolf van school haalde, is 1929 geworden (32). Slordig zijn ook taalgebruik en

spelling. Ernstiger is dat de vertaler af en toe niet heeft begrepen waarover het gaat. Doelend op de sinds Arendt gangbare tegenstelling tussen het beeld van de nazi als satan en het beeld van de nazi als bureaucraat, spreekt Cesarani van ‘the devil v. clerk dichotomy bequeathed by Arendt’ (419). In de Nederlandse versie lezen we: ‘De duivel versus de door Arendt nagelaten schrijversdichotomie’ (416). Hoe krijgt iemand het op papier?

Politicus op de grens van twee werelden
Het rijke roomse leven van Jo Cals
John Jansen van Galen

In zijn biografie over Jo Cals doet Paul van der Steen een aantal intrigerende onthullingen. Toch plaatst John Jansen van Galen een aantal kanttekeningen bij zijn aanpak en analyse.

De klacht die tien jaar geleden nog gangbaar was, dat er zo weinig biografieën geschreven worden van Nederlandse staatslieden en politici, gaat inmiddels allang niet meer op. Het wachten is weliswaar nog op volwaardige levensbeschrijvingen van Troelstra en Den Uyl, maar die weten we in aantocht. Biografieën van onder meer Klompé en Heemskerk staan ook op stapel. Menigeen vraagt zich of Jacques Bosmans ooit nog het tweede deel van zijn Romme-biografie zal schrijven, maar verder valt er weinig te klagen. Thorbecke, Kuyper, Colijn, Wibaut, Drees, Beel, De Groot, zelfs De Gaay Fortman, De Jong, Tans en nu Cals vonden hun biograaf.

De vraag is als het ware omgedraaid: welke politicus is voor de historicus de moeite waard om enige jaren van research en schrijven aan diens leven en loopbaan te wijden? Treub en Gerbrandy zijn er waarschijnlijk belangwekkend genoeg voor, mogelijk ook De Geer met zijn wankelmoedigheid in oorlogstijd en zeker Van Mook die in Indonesië een rol speelde in de wereldgeschiedenis. Maar geldt dat ook voor een oud-premier als Marijnen? Steeds komt de biograaf voor de vraag te staan: waarom hij of zij, wat was de betekenis van mijn hoofdpersoon, was deze cruciaal in het betreffende tijdsgewricht of slechts een passant die ongemerkt in de nacht verdween?

Onthullingen

Na 567 pagina's Cals-biografie weet de lezer genoeg van wie Jo Cals was en wat hij deed. Paul van der Steen volgt hem op de voet: van zijn rijke roomse jeugd in het ultramontaanse Roermond en de katholieke padvinderij, via zijn studie in het dito Nijmegen naar de advocatuur en de politiek. Cals was al jong kamerlid voor de Katholieke Volkspartij en hij was ruim anderhalf decennium bewindsman: als staatssecretaris en minister van Onderwijs, plus korte tijd als premier. Aan die laatste periode

Jo Cals staat, na de val van zijn kabinet, om half vijf 's ochtends de pers te woord

ontleent hij zijn faam, al gaat die grotendeels naar de man die hem ten val bracht in ‘de Nacht van Schmelzer’.

De biograaf van Cals verrichtte zijn research grondig en had veel bronnen ter beschikking. In de kringen waarin Cals verkeerde, hield men dagboeken bij en bewaarde men correspondentie. Aangevuld met de Handelingen van de Tweede Kamer bouwt Van der Steen een relaas op, waar de liefhebber van het politieke feuilleton van smult. Ook de moeizame aanvaarding van de Mammoetwet wordt op de voet gevolgd.

En passant komt Van der Steen met een aantal onthullingen. Hij vertelt dat het prinselijk paar in 1966, nadat het er eerst op gestaan had in Amsterdam te trouwen, zwichtte na een gesprek met verzets- en joodse organisaties. Zelf koos het vervolgens voor Baarn als locatie, waarna Cals hen moest overreden toch in de hoofdstad te trouwen. Ook toont Van der Steen aan dat de versie die Jaap Burger gaf van het verband tussen de aanvaarding van de Mammoetwet en zijn aftreden als PvdA-fractieleider volkomen bezijden de waarheid is. Ontluisterend is het beeld van Cals die na de Nacht van Schmelzer zijn fanmail navlooit om loftuitingen aan zijn adres van

uitroeptekens en aanvallen op Schmelzer van rode strepen te voorzien. Hoe klein is de mens, ook als minister-president. Hetzelfde geldt voor Cals' speurtocht naar een goed betaald baantje na zijn aftreden als premier. De meeste lezers zullen niet weten dat hij toen op het punt stond te bedanken voor de KVP.

Een probleem voor de oningewijde lezer lijkt dat de Nederlandse Unie, het bisschoppelijk Mandement en de kwestie Nieuw-Guinea zonder uitleg worden geïntroduceerd. De ingewijde lezer zal het lastig vinden dat de biograaf Cals' verhouding tot deze kwesties nogal *en bagatelle* behandelt, terwijl juist de eerste twee toetsstenen kunnen zijn voor de mentaliteit van Cals. Was hij een katholieke politicus op de grens van twee werelden, die van voorvechters van een volksdeel als Schaepman, Nolens en Romme, en die van een pragmaticus als Lubbers? Om die vraag te beantwoorden zou je meer moeten weten over Cals' opstelling in de crisis van de KVP rond 1969, toen hij wilde bedanken, maar dat toch niet deed.

De eerste moderne politicus

Cals' gedoodverfde 'levenswerk' was de Mammoetwet, maar over de betekenis van dat meesterstuk worden we in Van der Steens biografie niets gewaar. Is het prehistorische dier niet allang begraven onder een stoet van volgende onderwijsvernieuwingen? Opmerkelijk is dat de PvdA hem in deze kwestie steeds steunde, ook vanuit de oppositie; de Mammoetwet was een eerste proeve van de maakbaarheid van de samenleving.

De ondertitel *Koopman in verwachtingen* is ontleend aan Cals zelf. Maar was hij dat ook echt? Van der Steen maakt dat niet waar. De benaming klinkt wat louche, het grenst aan 'sjacheraar in illusies' en daartoe is geen aanleiding. Of verwachtte progressief Nederland dat door de Mammoetwet een nieuwe mens geschapen werd? Van zulke verwachtingen wil je graag meer lezen. Misschien had Van der Steen zijn hoofdpersoon neer kunnen zetten als de eerste moderne politicus die zijn invloed verwierf en versterkte via de media. Cals was in zijn tijd een van de eersten die de pers niet als een noodzakelijk kwaad beschouwde, maar als een middel om zijn doel te bereiken. In verkiezingscampagnes schuwde hij geen enkel vehikel (een luchtschip, de rug van een stier), mits dit een uitgelezen *photo opportunity* opleverde, en hij wist persconferenties en interviews met veel *flux de bouche* naar zijn hand te zetten. Hij genoot zichtbaar van dat spel. Weliswaar deed zijn politiek instinct hem behendig met zijn publiek spelen, maar door intellectuele hoogmoed en verbale krachtpatserij overspeelde hij zijn hand weer. Heeft Schmelzer dat aangevoeld? De KVP ging bijna ten onder na de gelijknamige nacht, maar vijftien jaar later was het CDA weer de grootste partij van Nederland en waren de radicalen uit de school van Cals uitgerangeerd.

Een andere invalshoek voor Van der Steen had kunnen zijn: Cals als christenradicaal. Cals had de christen-democratie definitief kunnen splijten door haar tot de keus tussen progressieve en conservatieve politiek te dwingen. Hij deinsde daarvoor terug, bleef de KVP trouw en vertrok naar Japan om de Nederlandse inzending voor de wereldtentoonstelling te organiseren. Zijn minister van

Volkshuisvesting Pieter Bogaers werd het nieuwe boegbeeld van de radicalen. Al gauw bleken deze zich verkeken

te hebben op de stemming in de achterban, die zich massaal in de middenkoers van het CDA onder Lubhers kon vinden. Toen was Cals allang dood. Het is de vraag of hij anders nog een rol van betekenis had kunnen spelen.

Kortom, als je het boek uit hebt weet je meer van Cals dan je had willen weten, maar niet wat zijn betekenis in de politiek is geweest.

Verwachtingsvol begon ik aan het 'slotwoord'. Helaas. Ook dat levert nieuwe feiten op, maar opnieuw geen visie.

Paul van der Steen, *Cals, koopman in verwachtingen, 1914-1971* (Amsterdam, Balans 2004)

Schrijvershuizen
Het geboortehuis van Belle van Zuylen
Monica Soeting

Op een warme julidag leidt een gids drie bezoekers rond door Slot Zuylen in Oud-Zuylen bij Utrecht. In de kamer die ooit aan de schrijfster Belle van Zuylen (1740-1805) hoorde, laat hij zijn gidsentoon varen en neemt hij zijn gewone stem aan. Met stijgende verontwaardiging vertelt hij over de merkwaardige vrouw die hier ooit gewoond heeft. Eerst werd ze verliefd op een veel oudere man, en later op zijn veel jongere neef. Dat was al raar genoeg. Maar gekker was dat ze niet eens een echte relatie had met die mannen. Ze schreef alleen maar brieven en deed niet eens moeite om die eerste man in het echt te ontmoeten. Als de twee vrouwelijke bezoekers zeggen dat best te begrijpen, vooral dat van die oudere man en die jongere, wendt hij zich van hen af en prikt met zijn vinger in de borstkas van een magere Belg: ‘Dat is toch belachelijk, meneer, dat is toch geen verliefdheid?’ De Belg doet geschrokken een stapje achteruit. ‘En wie was ze nou helemaal’, roept de gids. ‘Ze schreef een toneelstuk, maar dat is nooit opgevoerd. En ze componeerde muziek, maar die is ook niet veel waard.’

Hij laat de bezoekers de kamer zien waar Belle van Zuylen haar brieven schreef Ook daar steekt hij zijn minachting niet onder stoelen of banken. ‘Het zijn niet echt haar meubels, hoor. Ze hebben dat kamertje zomaar wat ingericht alsof het echt zo was, dat is natuurlijk leuker dan niets.’ Hij wijst op een bad. ‘Ze kreeg te horen dat ze koude baden nemen moest. Ze had nogal last van zenuwen.’

Verder gaat het. Naar een kamer met muurschilderingen van kreupele cupido's in merkwaardig felle kleuren die, zoals de gids eerlijk toegeeft, door een zondagsschilder gerestaureerd zijn; naar een slaapkamer die dankzij allerlei merkwaardige voorwerpen meer wegheeft van een rariteitenkabinet, en een eetkamer vol meubels uit verschillende eeuwen. Alleen de salon lijkt ingericht te zijn volgens de mode van de achttiende eeuw.

Ondanks zijn verontwaardiging over de fratsen van Belle van Zuylen is de gids vriendelijk; hij doet zijn best het de bezoekers naar hun zin te maken. Maar van het belang van leven en werk van Belle van Zuylen heeft hij geen kaas gegeten. Hij is een amateur.

Slot Zuylen

Droogboeketten

Soms lijkt het wel alsof we in Nederland allemaal amateurs zijn. Liefhebbend, maar incompetent. En vooral bescheiden. Huizen van overleden Nederlandse auteurs openstellen? Leuk idee, maar het mag natuurlijk niet te veel kosten. Want wat heb je eraan om een huis in oude staat te herstellen, zodat drommen bezoekers zich aan het bed van een lang gestorven dichteres kunnen vergapen. Het heeft allemaal geen nut, nietwaar.

Daarom vullen we het huis van Betje Wolff met verzamelingen oude hoofddeksels en paraplu's, en waar het kan met droogboeketten. Alleen de zolderkamer brengen we terug in de staat waarin die zich waarschijnlijk bevond toen Wolff hem als studeerkamer gebruikte. En daarom protesteren we niet als de gemeente Amsterdam de huur van het Multatuli-geboortehuis aan het gelijknamige museum wil vertienvoudigen, waardoor het bestaan van het museum bedreigd wordt. Daarom ook proppen we de kamers van Slot Zuylen vol met meubels die allemaal uit verschillende tijdperken stammen en gooien we er hier en daar nog wat vreemde voorwerpen tegenaan; we plaatsen een negentiende-eeuws harmonium naast hevig naar restauratie verlangende achttiende-eeuwse eetstoelen en voegen daar nog een gotisch aandoend buffet aan toe. Alle voorwerpen zijn uit het bezit van de familie die eeuwenlang in het slot woonde, dus wat maakt het uit dat ze met elkaar vloeken? Voor Belle van Zuylen, die wonderlijke schrijfster, die zich trou-

wens nooit Nederlands voelde en liever met buitenlandse heren verkeerde, knappen we een kamertje op met behang uit Het Loo, omdat dat ook oud is; we leggen er een ganzenveer neer en wat papier en klaar is Kees. Om nog wat extra geld te verdienen, restaureren we een zaal en verhuren die voor trouwpartijen.

Weinig Nederlanders vinden het belangrijk op een verantwoorde manier schrijvershuizen in hun glorie te herstellen en te onderhouden. Een ander probleem is dat al die huizen in handen zijn van stichtingen die te weinig geld hebben, of denken dat ze geen hulp nodig hebben van geschoolde architecten, kunsthistorici en literatoren.

In Nederland zou een stichting moeten bestaan zoals de National Trust in Engeland. Die stichting - een landelijke instelling - koopt huizen op en restaureert ze aan de hand van ooggetuigenverslagen, dagboeken, schilderijen en foto's. Ze laat dat door experts doen, die voor een groot deel in dienst van de Trust zelf zijn. Daarna zet ze de huizen vol met personeel, weliswaar ook voor een deel amateurs, maar geschoolde amateurs. De moeite die de Trust doet om huizen, ook die van schrijvers, van de ondergang te redden is fenomenaal, net als de financiële steun van de staat en van particulieren. De vraag naar het nut van het onderhouden van huizen van Virginia Woolf, Rudyard Kipling, Henri James en Vita Sackville-West komt niet eens aan de orde. Het is sowieso absurd om altijd naar redenen te verlangen: redenen zijn altijd rationaliseringen achteraf. De schrijvershuizen in Nederland verdienen het net zo goed als die in Engeland om op de juiste wijze gerestaureerd, ingericht en opengesteld te worden.

Microkosmos

Mocht er een stichting als de National Trust komen, die alle kleine stichtingen vervangt, dan moet Slot Zuylen als eerste aangepakt worden. De kamers van het slot laten we inrichten zoals ze in de achttiende eeuw waren. Het harmonium en het buffet verdwijnen naar het Rijksmuseum, naar de afdeling ‘de lelijke tijd’. Het slot wordt een hommage aan Belle van Zuylen, niet aan de familie van Tuyll van Serooskerken. De droogboeketten verdwijnen.

Zoals het interieur van het slot er op het ogenblik uitziet, is het een belediging aan het adres van haar beroemde oud-bewoner. Belle van Zuylen, officieel Isabella van Tuyll van Serooskerken, werd op 20 oktober 1740 op slot Zuylen geboren. In hun schitterende biografie van Belle van Zuylen beschrijven Pierre H. en Simone Dubois hoe zij opgroeide, omringd door strenge, stijve maar zorgzame ouders en een liefhebbende Zwitserse gouvernante, die haar vloeiend Frans leerde spreken en waarschijnlijk ook haar smaak en stijl vormde. Het weinige dat we over haar jeugd weten, weten we uit haar brieven. Dat geldt niet alleen voor haar jeugd, maar voor haar hele leven. Sterker nog, het schrijven van brieven moet voor Van Zuylen lange tijd bijna werkelijker geweest zijn dan haar dagelijkse ervaringen. Toen zij als twintigjarige de achttien jaar oudere, getrouwde Zwitserse kolonel David-Louis de Constant de Rebecque, genaamd Constant d'Hermenches, tijdens een bal in Den Haag aansprak, was dat het begin van een jarenlange correspondentie, waarin zij

openhartiger en spontaner kon zijn dan in de dagelijkse omgang met familie en vrienden. Als dochter van de Heer van Zuylen was het haar

niet gegeven geheime ontmoetingen met d'Hermenches te arrangeren, en na het lezen van hun briefwisseling krijg je het idee dat zij na verloop van tijd bijna bang werd hem in het echt te ontmoeten. In brieven is het nu eenmaal makkelijker de wereld naar je hand te zetten en je stemmingen en associaties de vrije loop te laten dan in de dagelijkse omgang. Ontmoetingen waarbij allerlei regels en omgangsvormen in acht genomen worden, kunnen dan alleen maar tegenvallen.

Belle van Zuylen, door Maurice-Quentin de La Tour, 1766

Van Zuylens kamer op het slot moet een microkosmos van emoties, verrukking, droefheid, studie en creativiteit geweest zijn, een materialisering van haar gedachten en verlangens, die ze onmogelijk kon ruilen voor een conventioneel leven in een conventionele relatie. Toen James Boswell, de biograaf van Samuel Johnson, een tijd in Utrecht studeerde, leek Van Zuylen hem een geschikte huwelijkskandidaat. Hij vergiste zich. ‘Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid’, antwoordde ze hem.

Toen ze in 1764 een huwelijk met een vriend van d'Hermenches overwoog, stelde ze zich voor dat ze een verstandshuwelijk zou kunnen sluiten. Zij en haar toekomstige man zouden elkaar steunen, maar verder zouden ze elkaar met rust laten. Als zij haar eigen kamer zou hebben, zou ze hem niet lastig hoeven vallen. ‘Als ik mijn gang maar kan gaan’, schreef ze, ‘de lessen volgen die ik wil, lezen en schrijven zoals ik het nu doe, met nog een beetje méér vrijheid, dan ben ik allang tevreden’.

Het ging haar om meer dan tevredenheid. Haar eigen gang gaan, haar eigen kamer bezitten en daar haar ‘moments of being’ beleven, zoals Virginia Woolf de intense ervaring noemde die door lezen en schrijven opgewekt wordt, was een eerste levensbehoefte geworden. In haar kamer las ze moderne filosofische werken; daar schreef ze toneelstukken en oefende zich in het componeren van muziekstukken. Buiten haar kamer was ze de brave dochter, de kwetsbare zuster, de vrolijke schoonzuster en het loyale nichtje. Tussen haar boeken en papieren was ze alleen maar zichzelf Een eigen kamer was een levensbehoefte geworden, schreef ze aan d'Hermenches:

Voor geen troon zou ik afstand doen van wat mij in mijn kamer bezighoudt. Als ik niet meer zou kunnen studeren, zou ik mij tussen al dat vermaak en die grandeur doodvervelen. Als je bedenkt dat ik die behoefte heb doorgezet tegen alle vooroordelen in, tegen ettelijke pogingen om mij belachelijk te maken, tegen het voorbeeld in van sloomheid en stompzinnigheid van

meer dan driekwart van mijn landgenoten, en ondanks de deprimerende sfeer van dit land, dan moet je toegeven dat die keuze wel degelijk deel uitmaakt van mijn wezen!

Na de dood van haar moeder werd het Van Zuylen steeds moeilijker gemaakt zich op haar kamer in het slot terug te trekken. Haar broers eisten dat ze zich om hun eten en drinken bekommerde, en haar vader had steeds meer aandacht nodig. Een huwelijk met d'Hermenches wilde ze niet aangaan, zelfs niet nadat hij gescheiden was. Hun relatie had alleen in brieven kunnen bestaan. Nu ze op slot Zuylen niet langer leven kon zoals zij dat wilde, besloot ze te trouwen met Charles-Emmanuel de Charrière, de Zwitserse huisleraar van haar broers, een kalme, bescheiden, maar ook flegmatische en koele edelman. Ze verhuisde met hem naar zijn huis in de buurt van Neuchâtel, in het gelijknamige Zwitserse kanton. Ze deelden het met de Charrières bejaarde vader en zijn twee zusters.

Waarschijnlijk had Van Zuylen zich een rustig leven met haar man voorgesteld, een leven waarin literatuur en wetenschap centraal zouden staan; een perfecte verstandelijke verhouding. Rustig werd haar leven in Neuchâtel, maar anders dan ze zich had voorgesteld. Ze werd geacht in de huishouding mee te helpen, wat ze braaf deed. Tot ontzetting van d'Hermenches, die ze van haar nieuwe leven in brieven op de hoogte stelde, stond ze 's zomers buiten de was te doen. Van uitgaan en ontmoetingen met geestverwanten leek geen sprake meer te zijn. Toch houdt het verhaal hier niet op. De verhouding tussen Van Zuylen en haar man heeft misschien nooit diepgang gekregen, maar Van Zuylen, of beter, Isabelle de Charrière, heeft zich ook in Neuchâtel verder ontwikkeld. Ze bezocht salons en onderhield zich met geestverwanten. Bekende denkers als Denis Diderot correspondeerden met haar en ze verdiepte zich in het werk van Voltaire en Jean-Jacques Rousseau. Ze schreef romans en toneelstukken en pamfletten. Haar latere werk is misschien minder emotioneel en meer politiek dan dat wat ze in Nederland schreef; haar emoties waren echter allerminst verdwenen. In 1786 ontmoette ze in Parijs Benjamin Constant, een neef van Constant d'Hermenches, die de opvolger van zijn oom zou worden. In een verslag dat Benjamin Constant van hun eerste ontmoeting maakte, roemt hij haar intelligentie en scherpzinnigheid: ‘Dagen en nachten brachten wij pratend door, ze was heel streng in haar oordeel over iedereen die zij zag. [...] Madame de Charrière bekeek het leven op een zo oorspronkelijke en levendige manier, ze had zoveel minachting voor vooroordelen, haar manier van denken was zo sterk en in haar superioriteit over de gemiddelde mensen was zij zo fel en laatdunkend dat praten met haar een ongekend genot voor mij was. Ik gaf er mij hartstochtelijk aan over.’

Constant en de Charrière voerden een intense briefwisseling. De Charrières passie bleek niet afhankelijk van haar kamer in Slot Zuylen te zijn. Dat betekent niet dat we haar toevluchtsoord daar en alle kamers eromheen tot een stoffig rommelhol mogen degraderen. Laten we het dan liever naar het Openluchtmuseum in Arnhem overbrengen, het enige museum in Nederland waar moeite gedaan wordt historische huizen in stand te houden. Geen wonder

dat het Europees Museum van het jaar geworden is. Belle van Zuylen zou zich over dit opstoten in de vaart der volkeren verheugd hebben.

Museum Slot Zuylen
Toernooiveld 1
3611 AS Oud-Zuylen
tel. 030 - 2440255
Openingstijden:
15 mei - 15 september: di. t/m do, 11.00 tot 16.00 uur; za. 14.00 tot 16.00 uur; zo. 13.00 tot 16.00 uur
15 maart - 15 mei & 15 september - 15 november; alleen geopend in het weekeinde
15 november - 15 maart: gesloten. Groepen op afspraak

Literatuur

Simone Dubois (red.), *Rebels en beminnelijk. Brieven van Belle van Zuylen* (Amsterdam, De Arbeiderspers 1971)
Pierre H. en Simone Dubois, *Zonder vaandel. Belle van Zuylen, 1740-1805. Een biografie* (Amsterdam, G.A. Van Oorschot 1993)
Belle van Zuylen, *Een keuze uit haar werk* (Amsterdam, G.A. van Oorschot 1979)

Signalementen

Eisse Kalk, *De rode geranium, leven en werk van Eiske ten Bos-Harkema, de eerste vrouwelijke wethouder van de SDAP in Nederland* (Amsterdam, Instituut voor Publiek en Politiek, 2005)

Als in september 1923 Eiske ten Bos-Harkema wethouder voor de SDAP in de Groningse gemeente Gasselte wordt, schrijft het weekblad *De Proletarische Vrouw*: 'Hier komt een beschaafde, verstandige arbeidsvrouw, die een uitstekend begrip heeft van haar taak in de arbeidersbeweging, op een zeer verantwoordelijke post. Wij wenschen haar veel geluk en succes.' Het ging hier dan ook niet om zomaar een benoeming: Ten Bos-Harkema was de eerste vrouwelijke SDAP-wethouder in Nederland. Ruim tachtig jaar na haar benoeming schreef haar kleinzoon Eisse Kalk een biografie van haar met de titel *De rode geranium*. De laatste zin van het voorwoord luidt: 'Ik spreek de hoop uit dat haar leven en werk voor de gemeenschap de lezers van dit boek zal inspireren om in hun eigen buurt of gemeenschap hun eigen verantwoordelijkheid voor de publieke zaak op zich te nemen.'

Het is dus meteen al duidelijk dat we van Kalk geen kritische benadering hoeven te verwachten. Hij wil zijn grootmoeder aan de vergetelheid onttrekken. Dat is zijn goed recht. Hij behandelt haar niet als geïsoleerd individu, maar doet zijn best haar in een historische context te plaatsen. Mede door de vele illustraties slaagt hij daar goed in.

Ten Bos-Harkema (door Kalk steevast Eiske genoemd) was wethouder van 1923 tot 1931. De gemeentepolitiek van Gasselte tijdens het interbellum komt dan ook uitgebreid aan bod. Natuurlijk wordt er zo een tijdsbeeld gegeven dat de grenzen van Gasselte overschrijdt, maar vlot leesbaar is het niet altijd; er wordt wel érg veel uit brieven en notulen geciteerd, en het hoofdstuk 'De gemeentefinanciën' bevat inderdaad de overvloed aan tabellen die de titel al deed vermoeden.

Leesbaarder zijn de stukken over het persoonlijke leven van Ten Bos-Harkema. Een van haar broers heeft een ongepubliceerde autobiografie van zijn jeugd nagelaten. Zo'n manuscript is natuurlijk een droom-vondst; Kalk put er veel informatie uit over het gezin waarin Ten Bos-Harkema opgroeide. Verder kon Kalk de nog in leven zijnde jongste dochter van zijn grootmoeder interviewen.

Behalve wethouder was Ten Bos-Harkema

ook correspondente van het socialistische dagblad *Het Volk.* In 1923 schrijft ze een stukje waarin ze een plaatselijke politieagent van echtelijke ontrouw beschuldigt. Het gevolg was een aanklacht wegens smaad, en in 1924 werd ze tot een maand gevangenisstraf veroordeeld, die ze in Rotterdam moet uitzitten. Ook voor die tijd een zware straf, en binnen de SDAP werd dan ook gesproken van klassenjustitie - al stonden niet alle partijgenoten achter haar. Uit deze episode blijkt ook waar Kalk de titel van zijn biografie vandaan heeft. *De rode geranium* is geen bijnaam van Ten Bos-Harkema, maar een geschenk: toen ze in de gevangenis zat kreeg ze van een partijgenote een rode geranium opgestuurd. Vanuit haar cel schrijft ze over het betreffende cadeau: 'Daar is mijn cel al heelemaal van opgefleurd maar het plantje kan er schijnbaar nog minder tegen dan ik, want alle dagen komen er gele blaadjes aan'. Het is niet slecht een boek naar een veelzeggend detail te noemen, maar door die gele blaadjes ga je toch twijfelen of dat in dit geval had moeten gebeuren.

Rob van Essen

Dirk Wolthekker, *Terug naar Beilen. Leven en dood van een rode dorpswethouder* (Amsterdam, Balans 2003)

Op 16 juli 1936 rijdt een auto met vliegende vaart van Beilen naar Assen. In de auto: de burgemeester van Beilen, twee wethouders en de gemeentesecretaris. De burgermeester zit aan het stuur. Ze zijn laat, ze worden om half elf verwacht bij de nieuwe inspectrice voor lager onderwijs in Drenthe. Daar zullen ze nooit aankomen. De Citroën botst tegen een vrachtwagen. De burgemeester en een van de twee wethouders zijn op slag dood. De andere twee inzittenden raken zwaargewond.

Het ongeluk zorgde voor opschudding in Nederland. Niet dat auto-ongelukken destijds niet vaak voorkwamen, maar de dood van een burgemeester maakte indruk. In Beilen en ook daarbuiten werd meer gerouwd om de wethouder. Zijn naam was Jan Egberts Eleveld en hij was de eerst gekozen PvdA-wethouder van Beilen. Toen hij stierf was hij zesendertig jaar. 'Ik ken u wel niet,' schreef een vrouw uit Den Haag aan de weduwe, 'maar ik heb zoo veel goeds over uw man vernomen dat ik u toch een berichtje stuur.' Oude Beilenaars zijn nog steeds boos dat er geen straat naar Eleveld genoemd is.

Eleveld was een idealist. Hij was geheelonthouder, en hij zette zich in voor het welzijn van minderbedeelden. Hij had grote bewondering voor voormannen als Pieter Jelles Troelstra en Floor Wibaut. Conform de doelstellingen van de partij richtte hij jeugdverenigingen op en zette hij zich in voor de drankbestrijding. Veel opleiding had hij niet gehad, maar hij wist hoe je een betoog moet opbouwen. Hij schreef veel en graag; zijn artikelen voor socialistische bladen zijn vol passie en retoriek. Ze gaan over het goede in de mens, over vooruitgang, respect voor de natuur en de noodzaak je voor de toekomst in te zetten. 'Vecht, bind de strijd aan met het leven en eens zal de overwinning voor ons zijn,' schreef hij, 'want voor elk van ons is het leven dát, wat wij er zelf van maken. Bouwers moeten we zijn, steeds hechter en hooger.'

Een politicus was hij niet. Tegen wil en dank kwam hij in de gemeenteraad terecht;

hij hield meer van doen en schrijven dan van vergaderen.

Een idealistische wethouder zonder politieke ambities die bovendien al op zijn zesendertigste stierf, lijkt niet het ideale onderwerp voor een biografie. Dirk Wolthekker concentreert zich in *Terug naar Beilen* dan ook voor een groot deel op de context van Elevelds leven, en dat doet hij goed. Hij gaat in op de sociale en maatschappelijke problemen van de Drentse arbeiders uit de eerste helft van de twintigste eeuw en laat daarbij en passant zien dat samenlevingen altijd snel veranderen, niet alleen nu. Mooi is ook hoe hij Elevelds strijd tegen het drankmisbruik, zijn retoriek en zelfs zijn brieven aan zijn verloofde binnen het socialistisch idealisme plaatst: de droom van een leven waarin geen legers meer bestaan, iedereen gelijkwaardig is en voor elkaar zorgt en niemand meer van honger omkomt. Eleveld, kun je zeggen, is dromend gestorven.

Monica Soeting

Charles R. Cross, *Room Full of Mirrors. A Biography of Jimi Hendrix* (New York, Hyperion 2005)

Tot nu toe zijn er twee substantiële biografieën van Jimi Hendrix in het Nederlands vertaald, *Crosstown Traffic* en *Setting the Record Straight* van John McDermott en Hendrix' producer Eddie Kramer. Beide biografieën concentreren zich op de even korte als spectaculaire carrière van de Amerikaanse rockgitarist/zanger. Eind 1966 werd hij, toen hij alleen nog in kleine kring bekend was, vanuit New York door Animals-bassist Chas Chandler naar Engeland gehaald, waar hij binnen een paar maanden tijd uitgroeide tot de rocksensatie van dat moment. Nog geen vier jaar later stikte Hendrix in een Londense hotelkamer in zijn eigen braaksel. Naar alle waarschijnlijkheid had hij veel zwaardere slaappillen geslikt dan hij besefte en was hij, ook vanwege de grote hoeveelheden drank en drugs die hij ook die dag tot zich had genomen, te ver heen om adequaat te kunnen reageren op het plotselinge gebrek aan zuurstof. *Room Full of Mirrors* van Charles R. Cross onderscheidt zich in meer dan één opzicht van bovengenoemde biografieën. In de eerste plaats omdat het boek niet alleen over de succesjaren gaat, maar daarnaast gedetailleerd verslag doet van Hendrix' moeilijke en armoedige jeugd in Seattle, van zijn korte loopbaan bij het leger en van de niet minder moeilijke en armoedige jaren waarin hij overal in Amerika probeerde om als muzikant voet aan de grond te krijgen. Daarnaast zijn de toon en de stijl van Cross' boek opvallend zakelijk en sober in vergelijking met die van andere Hendrix-biografieën. Hendrix' gitaarspel was - en is dat tot op de dag vandaag - een uniek fenomeen in de popmuziek. Onalledaags waren ook zijn drank- en drugsgebruik en zijn nauwelijks te bevredigen libido. Voeg hierbij zijn vroege dood en het zal duidelijk zijn dat leven en werk van Hendrix de ideale voedingsbodem zijn geweest voor dweperigheid, sensatiezucht en legendevorming.

Hoewel ook Cross een grote fan van Hendrix is, heeft dat zijn boek niet in de weg gestaan. Hij wilde niet de mythe maar de mens portretteren en heeft daarom de fan ingetoomd en alle ruimte aan de biograaf gegeven. Kenmerkend voor zijn aanpak is

de sobere, evenwichtige wijze waarop hij de enorme hoeveelheid materiaal heeft verwerkt in zijn boek. Opvallend is dat hij

maar weinig citeert uit de 325 gesprekken die hij voor zijn boek heeft gevoerd. Ook zijn ontdekking van het graf van Hendrix' jong gestorven moeder - waarvan niemand precies wist waar het lag - wordt zonder tromgeroffel vermeld en in slechts een paar regels beschreven.

Het resultaat van Cross' beheerste en zorgvuldige aanpak is een informatieve en tegelijkertijd respectvolle biografie van een van de belangrijkste muzikanten uit de geschiedenis van de rock. Zijn carrière - *from rags to riches* - leek een Amerikaanse droom die werkelijkheid werd. Helaas ontpopte die zich tot het tragische verhaal van een telg uit een zwarte *dysfunctional family* die op tamelijk late leeftijd ontdekte dat hij een muzikant in hart en nieren was en die jaren later, als succesvolle rockster, niet opgewassen bleek te zijn tegen de toenemende druk uit zijn omgeving. Problematisch was bijvoorbeeld dat hij als zwarte muzikant een overwegend wit publiek had. Ook werkte hij veel harder dan goed voor hem was omdat hij geen nee kon zeggen tegen een manager die de dollars die hij met Hendrix kon verdienen belangrijker vond dan diens artistieke en fysieke welzijn. In plaats van nieuw werk bleef Hendrix op het podium oude succesnummers spelen en de bekende trucs uithalen (gitaar met zijn tanden spelen; gitaar in brand steken) omdat zijn fans dat van hem verwachtten.

Om artistiek toch aan zijn trekken te komen kneep Hendrix er wanneer hij maar kon tussenuit om in kleine clubs, in studio's of bij vrienden of kennissen thuis te jammen met collega's. Het moeten de enige rustpunten zijn geweest in een slopend bestaan.

Maarten Steenmeijer

Post

Ooggetuigen

In het zomernummer van *Biografie Bulletin* besprak Mireille Berman o.a. *Ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog.* Zij is kritisch over onze observatie dat de samenhang en de logica die wij achteraf in de oorlog menen te ontwaren, voor tijdgenoten afwezig waren.

Volgens haar geldt dat voor sommige ooggetuigen meer dan voor andere. Toen zij vervolgens opmerkte dat wij geen verantwoording hebben afgelegd van onze selectiecriteria, besloten wij te reageren.

Berman heeft kennelijk over het hoofd gezien dat voor de bundel alleen ooggetuigenverslagen zijn gebruikt die ten tijde van of heel kort na de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog zijn opgetekend. Dat maakt de fragmenten in onze ogen zo bijzonder en fundamenteel anders dan achteraf genoteerde herinneringen. Daarnaast hebben we gezocht naar fragmenten van zoveel mogelijk verschillende groepen op allerlei plaatsen ter wereld, met de bedoeling het mondiale karakter van de oorlog te onderstrepen. Dit staat met zoveel woorden in onze inleiding.

Conny Kristel en Hinke Piersma

Hirschfeld

‘Van der Zwan is in zijn biografie van Hirschfeld selectief geweest in zijn bronnenonderzoek, hij heeft maar weinig gezien en van wat hij gezien heeft weinig begrepen. Zijn stelling van Hirschfelds eenzijdige oriëntatie op Duitsland berust op napraten van Van Roon. Daarop voortbordurend zoekt hij in de verklaring van Hirschfelds opstelling in diens karakterstructuur, in een schets die op speculatie berust.’

Zie hier de verkorte weergave van de strekking van De Bruins recensie van mijn boek. Ter adstructie van zijn bewering dat ik maar weinig gezien heb, verwijst De Bruin onder meer naar het werk van Meihuizen.

Wie het werk van Meihuizen kent, weet dat hij in zijn geschiedschrijving van de economische collaboratie een wel heel selectief uitgangspunt gekozen heeft.

In feite behandelt Meihuizen alleen de maanden mei en juni 1940 en stelt daarmee de geschiedenis van de economische collaboratie in essentie in kaart te hebben gebracht. De rest van zijn omvangrijk werk is casuïstiek. Zo selectief als Meihuizen te werk gegaan is, heb ik niet verantwoord geacht maar het gezichtspunt dat zich in de historische ontwikkeling keerpunten of ijkmomenten voordoen waarop besluiten genomen werden die van beslissende betekenis zijn en waarvan er moeilijk een weg terug is, deel ik ten volle met Meihuizen.

De ijkmomenten waarop ik me in mijn studie van de jaren dertig heb gebaseerd, zijn de machtsovername van de nazi's (1933), het loslaten van de gouden standaard door Nederland en de vorming van een nieuwe regering (1936-'37), momenten die samenvallen met het niet langer te miskennen Duitse expansionisme, de oorlogsverklaring (september 1939) en de Duitse inval en bezetting (mei en juni 1940). Voor de schets van de oorlogsjaren heb ik een vergelijkbaar uitgangspunt gekozen. Ik heb me dus geconcentreerd op de besluiten waarvan moeilijk of geen weg terug meer bestond. Ik ben daarbij selectief geweest maar gestructureerd. Het ging mij primair om de besluitvorming en dan met name Hirschfelds betrokkenheid daarbij. Het eerste wat dan opvalt, zoals uit zijn te boek gestelde *Herinneringen* blijkt, is zijn eenzijdige belangstelling voor het handelsbeleid, meer in het bijzonder onze relatie met Duitsland die hij hoogst persoonlijk behartigd heeft.

Op grond van een gedetailleerde analyse van de Nederlands-Duitse handelsbetrekkingen kom ik tot de bevinding dat die betrekkingen onder de hypotheek van de volgende Duitse beleidsmechanismen dan wel beleidsopties zijn komen te staan.

Het eerste van die mechanismen betrof de Duitse diplomatieke verleidingskunst die erop gericht was landen los te weken uit het internationale verband door hen bereid te vinden mee te gaan in bilateralisering van de onderlinge betrekkingen. Dat gebeurde door een geprivilegieerde behandeling in het vooruitzicht te stellen, in ruil voor concessies. Die privileges werden met een beroep op overmacht niet waargemaakt maar aan de gedane concessies werd wel vastgehouden.

Het tweede mechanisme was het chicaneren van de overeengekomen betalingsregelingen. De kwetsbaarheid daarvan was gelegen in de ongelijkwaardigheid van de ingenomen posities. Duitsland oefende namelijk een volledige en effectieve controle op zijn internationale betalingsverkeer uit terwijl wij voor de naleving van de regelingen afhankelijk waren van de welwillendheid van onze eigen ingezetenen. Dat leverde Duitsland betaling in harde valuta op buiten de afgesproken betalingsregeling om. Het ging daarbij om zeer omvangrijke bedragen, met alle nadelen voor de vordering van de Nederlandse exporteurs.

Het derde mechanisme was de directe beïnvloeding van de consumptieve vraag. Als ge-

volg daarvan viel de binnenlandse vraag naar bepaalde importproducten weg en kon de betreffende exporteur geen Duitse importeur meer vinden.

Het vierde mechanisme was ingegeven door militair-strategische overwegingen, namelijk om met het oog op een mogelijke blokkade in geval van oorlog de Duitse aanvoerlijnen van West-Europa naar Zuidoost-Europa te verleggen. De handel met West-Europa kwam daardoor, wat Duitsland betreft, eenzijdig in het teken van kredietverlening en het verdienen van harde valuta te staan. In de handelsrelatie met Nederland kwam daar nog bij dat Duitsland de import uit het moederland (Nederland) systematisch wegdrukte ten gunste van de import uit de koloniën (Nederlands-Indië en Suriname). De Duitsers wensten strategische grondstoffen, of, zoals Schacht, president van de Reichsbank, tegen Hirschfeld zei: 'Tin in plaats van sla, desnoods tin gewikkeld in sla.'

Een aantal van die Duitse praktijken waren te voorzien geweest, er is ook voor gewaarschuwd. In 1936-'37 waren ze niet meer te negeren, evenmin als het Duitse expansionisme. De Nederlandse handelspositie met Duitsland had inmiddels ernstige schade opgelopen, meer dan voor enig ander van de kleine landen gold. De handelscijfers spreken daarover duidelijke taal. In diezelfde tijd veerde onze export naar Engeland op, want de belemmeringen in de handel met Duitsland deden tal van exporteurs besluiten hun afnemers elders te vinden. De export naar de Oslo-landen overtrof inmiddels die naar Duitsland.

De potentie van die handel was veel groter geweest als Hirschfeld, bevreesd de toorn van Duitsland en de Duitse handelsbelangen op te roepen, de gerechtvaardige wens tot het leveren van tegenprestaties niet had tegengehouden.

De Bruin werpt in zijn recensie tegen dat de Oslo-landen geen landbouwproducten afnamen, alsof dat in de handel met die landen het criterium was. In die landen waren de kansen voor onze industriële export juist gunstig.

Gelet op de feitelijke ontwikkelingen, zo luidt mijn conclusie, zou een grondige heroriëntering van onze handelspolitiek in de rede gelegen hebben. Het loslaten van de gouden standaard in de loop van 1936 en de vorming van een nieuwe regering in het voorjaar van 1937 schiepen daarvoor ook ruimte. Hirschfeld hield evenwel vast aan zijn koers en zette zijn minister er zelfs toe aan de betrekkingen met Duitsland te intensiveren.

Deze politiek leidde tot een zo groot echec dat minister Steenberghe die steeds in de pro-Duitse opstelling was meegegaan, in het licht van de uitzichtloze situatie in april 1939 uitriep: 'Het is in het belang van ons land uit Duitsland in te voeren, aangezien daardoor uitvoer wordt mogelijk gemaakt.'

Steenberghe en Hirschfeld aarzelden niet om binnen het kabinet hun gewicht in de schaal te werpen teneinde wapenorders in Duitsland geplaatst te krijgen. Zij slaagden daarin maar tot levering kwam het niet. Met als gevolg dat in de meidagen 1940 de Nederlandse troepen adequate luchtafweer onthouden werd en ze tijdens de Duitse opmars bestookt werden met wapens die door Nederland besteld en betaald waren.

Door in 1936-'37 vast te houden aan een handelspolitiek waarvan toen al duidelijk was dat die totaal verkeerd uitpakte, roept Hirschfelds optreden ten volle de vraag op wat hem daarbij bewogen kan hebben. Wie, zoals ik, alle relevante gespreksverslagen uit de be-

treffende periode die door de Duitse gesprekspartners van Hirschfeld zijn opgesteld, doorneemt en ziet hoezeer deze gesprekspartners in expliciete bewoordingen aangeven in hem een steun te zien, wordt op zijn minst bevangen door twijfel over zijn beweegreden. De wijze waarop hij na instelling van de geallieerde blokkade Duitsland vervolgens tegemoet komt door levering uit de Nederlandse strategische voorraden, alsook door ter beschikkingstelling van harde valuta, versterkt die twijfel alleen maar.

En dan komen de meidagen van 1940. Direct na de Duitse bezetting is Hirschfeld de eerste regeringsvertegenwoordiger die op 16 mei in contact treedt met de Duitse bezetter, in casu kolonel Nagel van de Wirtschaftstruppe. In het overleg dat volgt, verleent hij met zijn departement volledige medewerking aan het wegvoeren naar Duitsland van vierduizend Nederlandse vrachtwagens, het inventariseren en onder controle stellen van voorraden, een aantal vergaande maattegelen, erop gericht beslag te leggen op in Nederland aanwezige Duitse bankbiljetten, resp. een verlaging van de rantsoenen van de burgerbevolking die hoger zouden zijn dan in Duitsland. Dit alles in strijd met het landoorlogreglement.

In diezelfde tijd voerde Hirschfeld een gesprek met Benzler, de vertegenwoordiger van Duitsland in Nederland, over de positie van het college van secretarissen-generaal. Daarin liet hij weten: ‘Sämtliche Mitglieder des Kollegiums seien zu loyalster Zusammenarbeit mit den deutschen Besatzungsbehörden bereit.’

Hij voegde daaraan toe dat als generaal Winkelman van zijn functie ontheven zou worden, dat voor de secretarissen-generaal geen reden zou zijn niet in functie te blijven en dat zij bereid waren een soort ambtelijk kabinet te vormen dat de Duitsers ter beschikking stond.

Hirschfeld trad met deze mededelingen ver buiten zijn competentie en bevoegdheden, terwijl zijn deloyale houding ten opzichte van generaal Winkelman, die door de uitgeweken regering met het gezag bekleed was, in feite ontrouw aan ‘de oude regering’ inhield zoals deze door Hirschfeld werd aangeduid.

Dat hij ook in feite aan het gezag van generaal Winkelman voorbij ging, blijkt uit zijn medewerking aan de totstandkoming van het Protokoll Von Schrötter waarin de Nederlandse metaalbedrijven toezegden om, tegen het verbod van generaal Winkelman in, defensieorders voor de Duitsers uit te voeren.

Hier werden door Hirschfeld binnen een aantal dagen na de bezetting beslissingen genomen waarvan geen weg terug was zoals uit het vervolg van zijn oorlogsoptreden blijkt. Zonder ook maar iets van deze argumentatie aan de lezer voor te houden, beweert De Bruin dat ik Van Roon napraat. Zo zou je het kunnen stellen, mijn conclusie is dezelfde. Maar de gebruikte ‘data-set’ is zo verschillend dat deze conclusie bevestigd wordt, namelijk niet afhankelijk van de keuze van de data.

Ik zocht een verklaring voor Hirschfelds optreden inderdaad in zijn persoonlijke achtergronden en karakter. Voor een biografie is dat niet alleen passend maar ook onontbeerlijk.

De Bruin laat ook hier weer na te vermelden dat de vragen waarop ik in dat deel van de

biografie inga, met inbegrip van de vergelijking met Fouché, ontleend zijn aan data, in casu een inlichtingenrapport over Hirschfeld dat in 1943 in opdracht van de regering in Londen gemaakt is. De informanten waren Hirschfelds naaste medewerkers. Zij hebben hem meegemaakt, aan hun oordeel komt in deze grote waarde toe. Zij zijn het ook die Hirschfelds optreden tijdens de bezetting in niet mis te verstane bewoordingen veroordeeld hebben. Overigens zonder daarbij op de hoogte te zijn van de inhoud van de besprekingen, die Hirschfeld met de Duitsers voerde. Die zijn pas later bekend geworden. De beantwoording van de vraag wie nu eigenlijk onwetenschappelijk te werk gegaan is, de biograaf van Hirschfeld of zijn recensent, laat ik graag aan de lezer.

De vele detailkwesties die De Bruin in zijn recensie aan de orde stelt, zijn door mij van commentaar voorzien in een overzicht op de website van het *Biografie Bulletin.*

Arie van der Zwan

Van Eerbeek

In het zomernummer 2005 van *Biografie Bulletin* recenseerde Koen Hilberdink mijn proefschrift *De haven uitgraven. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937).* Ik meen dat hij op een aantal niet onbelangrijke punten deze biografie en ook Van Eerbeek zelf onvoldoende recht doet.

1. Hilberdink geeft hier en daar onzorgvuldige informatie over de inhoud van mijn boek. Zo bestonden de ‘enkele vriendelijke woorden’ van Ter Braak waardoor Van Eerbeek ‘buiten eigen kring korte tijd bekendheid’ genoot, in werkelijkheid uit een uitvoerige, lovende bespreking van de roman *Gesloten grenzen* (1936) in *Het Vaderland.* Van Eerbeek was bovendien in datzelfde dagblad al om zijn debuut (1930) ‘een van onze allerbeste schrijvers’ genoemd.

Bepaald onjuist zijn Hilberdinks opmerkingen dat het bajesmilieu ver van Van Eerbeek af stond, dat hij zich had weten los te weken van zijn sociale milieu en dat de kerk voor hem een veilige haven was. Deze en andere onjuistheden - Hilberdink schrijft bijvoorbeeld dat Van Eerbeek zich door onder meer ‘een protestantse levenshouding’ terugtrok uit de liefde en dat hij ‘moederziel alleen’ stierf - kan ik in deze rubriek moeilijk corrigeren. Ik verwijs maar naar mijn boek.

2. Een belangrijk onderdeel van Hilberdinks kritiek is dat mijn proefschrift ‘vooral een queeste naar het leven in het werk’ van Van Eerbeek is, waarbij ik een ‘goedgelovigheid’ toon ‘die niet bij een biograaf past’.

Mijn werkwijze blijkt uit mijn boek. Ik stel bijvoorbeeld vast dat de hoofdfiguur van Van Eerbeeks roman *Gesloten grenzen* innerlijk sprekend lijkt op de hoofdfiguur van zijn roman *Lichting '18* en dat dezelfde trekken er in de dagboeken van Van Eerbeek dik boven-

op liggen. Ook de levensfeiten van Van Eerbeek lijken veel op die van zijn romanpersonages. Daarmee heb ik meer dan aannemelijk gemaakt dat de romans autobiografisch van karakter zijn. Het is mij dan toegestaan een gepast gebruik te maken van romancitaten. Die werkwijze wordt in de biografenwereld algemeen toegepast. Elsbeth Etty onderzocht in haar proefschrift over Henriëtte Roland Holst het werk van de dichteres onbekrompen op autobiografische aspecten, wat volgens haar verrassende inzichten opleverde. Léon Hanssen legde in zijn biografie van Menno ter Braak het leven en de romans van Ter Braak over elkaar heen, met de toegevoegde opmerking 'dat er bij deze weergave rekening moet worden gehouden met fictionalisering'.

3. Een ander punt van kritiek van Hilberdink is dat mijn romananalyses te lang en te ouderwets zijn. Ik vind echter dat een helder overzicht van het werk in het algemeen thuishoort in een schrijversbiografie, zéker als het gaat om een onbekend geworden schrijver. Er bestaat maar één model voor een biografie: het leven van de gebiografeerde zelf. Van dat leven is zijn werk vanzelfsprekend een hoogst belangrijk onderdeel. Daarom spreekt het voor mij vanzelf dat het werk, de opzet ervan, de receptie en de plaats in de literatuurhistorie belangrijke bouwstenen zijn van een schrijversbiografie. Ze zijn ook onontbeerlijk om de schrijver in zijn tijd te plaatsen.

4. Aan het einde van zijn recensie komt Hilberdink tot, zacht gezegd, suggestieve opmerkingen. Hij creëert een beschermend VU-wereldje waarin de gebreken van eigen bodem afgedekt worden met een protestants-christelijke vlag. Hij suggereert bovendien dat ik de bedoeling had - ik behoor immers tot die protestantse clan - de fouten van de protestantse schrijver Van Eerbeek te bedekken.

Hilberdinks suggestie is: de protestantse christen Hans Werkman is eigenlijk ongeschikt de biografie van een mede-protestant te schrijven. 'Hier lijkt sprake te zijn,' schrijft hij, van 'verzuilde geschiedschrijving'. Ik promoveerde op deze verzuilde biografie bij prof. dr. G.J. Schutte, 'bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het protestantisme aan de VU', voegt Hilberdink er suggestief aan toe. De 'nodige herstelwerkzaamheden' aan mijn biografie zouden volgens hem het liefst door 'een afvallige christen' verricht moeten worden.

Ik begrijp wel iets van Hilberdinks gedachtegang. Iedere biograaf moet beducht zijn voor het gevaar zijn held te willen beschermen. Hilberdink verzuimt intussen wel mijn kritiek op Van Eerbeek te vermelden: dat de man zich in zijn dagboeken een eindeloze aarzelaar toonde, dat hij goede stijladviezen van vrienden in de wind sloeg, dat het mede zijn eigen schuld was dat zijn werk niet beter verkocht werd, dat hij vaak een onmogelijke perfectionist was, dat hij te weinig besefte wat hij zijn vriendin aandeed.

5. Even beschermerig als de VU trad de protestants-christelijke literatuurkritiek op, vindt Hilberdink. Hoe kwam het dat *de Volkskrant* Werkmans Van Eerbeek-biografie tot de beste boeken van 2004 rekende? Valluik: de recensent Gert J. Peelen is verbonden aan de VU. Volgens Hilberdink schreef alleen Sjoerd van Faassen in *NRC Handelsblad* kritisch over mijn boek: 'die behoort dan ook niet tot de kring van Werkman'.

Toch ging ook hier iets mis met de reconstructie van Hilberdink. Hij vond in de protestantse pers wel een aantal besprekingen van mijn boek, maar alleen de lof viel hem daar-

in op. Gert van de Wege echter kritiseerde in het *Nederlands Dagblad* mijn ‘haast komische’ volledigheidsdrang, dr. Jaap de Gier vond in *Lectori Salutem* de controleerbaarheid van de door mij geciteerde romans en dagboeken te gering, de ook protestantse literatuurcriticus Tjerk de Reus wees in het alweer protestantse *Friesch Dagblad* op mijn neiging tot compleetheid, en de vervaging van de ‘principiële scheidslijn’ tussen leven en werk van een auteur. Hilberdinks constructie van een beschermend protestants wereldje is niet alleen onwelwillend, maar ook onjuist.

Hans Werkman

Medewerkers aan dit nummer

MIREILLE BERMAN is historicus, redacteur van *Biografie Bulletin* en medewerker van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds.

MINEKE BOSCH is historicus. Zij is universitair hoofddocent aan de Universiteit van Maastricht en publiceerde in 1985 *Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht.* In 1994 verscheen *Het geslacht van Nederland. Vrouwen in hoger onderwijs in Nederland, 1878-1848.* Dit jaar kwam haar biografie van Aletta Jacobs uit.

ROB VAN ESSEN is schrijver, vertaler en redacteur van *Biografie Bulletin.* Binnenkort verschijnt bij uitgeverij Atlas *Het jaar waarin mijn vader stierf.*

BOB DE GRAAFF is hoogleraar politieke en culturele reconstructie vanuit humanistisch perspectief vanwege de Stichting Socrates en is verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij schrijft samen met Elsbeth Locher-Scholten een biografie van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en diplomaat J.P. graaf van Limburg Stirum.

PIET HAGEN was hoofdredacteur van *De Journalist* en is medewerker van *NRC Handelsblad.* Hij werkt sinds 2003 aan een biografie van Pieter Jelles Troelstra.

GREETJE HEEMSKERK is als projectmedewerker werkzaam bij het Fonds voor de Letteren en is redacteur van het tijdschrift *De Parelduiker.*

JOHN JANSEN VAN GALEN is journalist en als gastonderzoeker op het gebied van de kolonisatie verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

HERMAN LANGEVELD is universitair hoofddocent Nieuwste Geschiedenis aan de Vrije Universiteit. In 1998 verscheen, onder de titel *Dit leven van krachtig handelen*, het eerste deel van zijn biografie van Hendrikus Colijn, in 2004 het tweede en laatste deel, *Schipper naast God.*

DIK VAN DER MEULEN schreef de biografie van Multatuli en is redacteur van *Biografie Bulletin.* Onlangs verscheen *Oude & nieuwe Maya's. Een reisverslag* dat hij met Marta Durán Huerta schreef.

JOS PERRY, historicus, is verbonden aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Hij publiceerde onder meer *De voorman - een biografie van Willem Hubert Vliegen, 1862-1947* (1994), *Wij herdenken dus wij bestaan - over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (1999), en *Ons fatsoen als natie - Victor de Stuers 1843-1916* (2004).

MONICA SOETING is redacteur bij uitgeverij Ambo|Anthos in Amsterdam en hoofdredacteur van *Biografie Bulletin.*

PAUL VAN DER STEEN is politicoloog en redacteur bij *De Limburger/Limburgs Dagblad.* Vorig jaar verscheen zijn biografie van minister en minister-president Jo Cals: *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971.*

MAARTEN STEENMEIJER is als hoogletaar Spaanse Letterkunde en Cultuur verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Daarnaast is hij actief als literair vertaler, criticus (o.a. *Vrij Nederland*) en schrijver.

CO WELGRAVEN is politicoloog en redacteur buitenland van dagblad *Trouw.* Bij deze krant was hij eerder parlementsredacteur en correspondent in Brussel en Berlijn.

Kopij

De redactie verzoekt auteurs rekening te houden met de volgende aanwijzingen voor de kopij.

Opmaak van het artikel:

- een titel of titelsuggestie geven (niet vet, geen kapitalen)
- officiële spelling gebruiken
- boektitels cursiveren
- tijdschriftartikelen tussen enkele aanhalingstekens; namen van tijdschrift of krant cursiveren
- de volgende wijze van titelbeschrijving:

Hermine de Graaf, *De zeevlam* (Amsterdam, Meulenhoff 1985)

Willem Jan Otten, 'Twee verschrikkelijke machines', in *Tirade* 38 (1994) 5.

- afkortingen vermijden
- citaten: enkele aanhalingstekens: citaat binnen citaat: dubbele aanhalingstekens
- alinea's niet laten inspringen, alleen harde returns gebruiken
- werken met standaard lettertype
- *niet*: onderstrepen, vet, kapitalen
- citaten in een buitenlandse taal in het Nederlands vertalen
- geen noten gebruiken

bij een lang artikel:

- de tekst opmaken met tussenkopjes (cursiveren) of een witregel
- een *lead* boven het artikel plaatsen (korte beschrijving van de inhoud, aanleiding of uitgangspunt van het artikel
- zo mogelijk illustraties bijvoegen (worden geretourneerd)

personalia:

korte biografie van twee à drie regels bijvoegen

kopij

Kopij s.v.p. via e-mail sturen naar de hoofdredacteur:

Monica Soeting
Rooseveltlaan 207III
1079 AS Amsterdam
m.soeting@xs4all.nl